Keith Wijkander

Kungshögar och sockenbildning

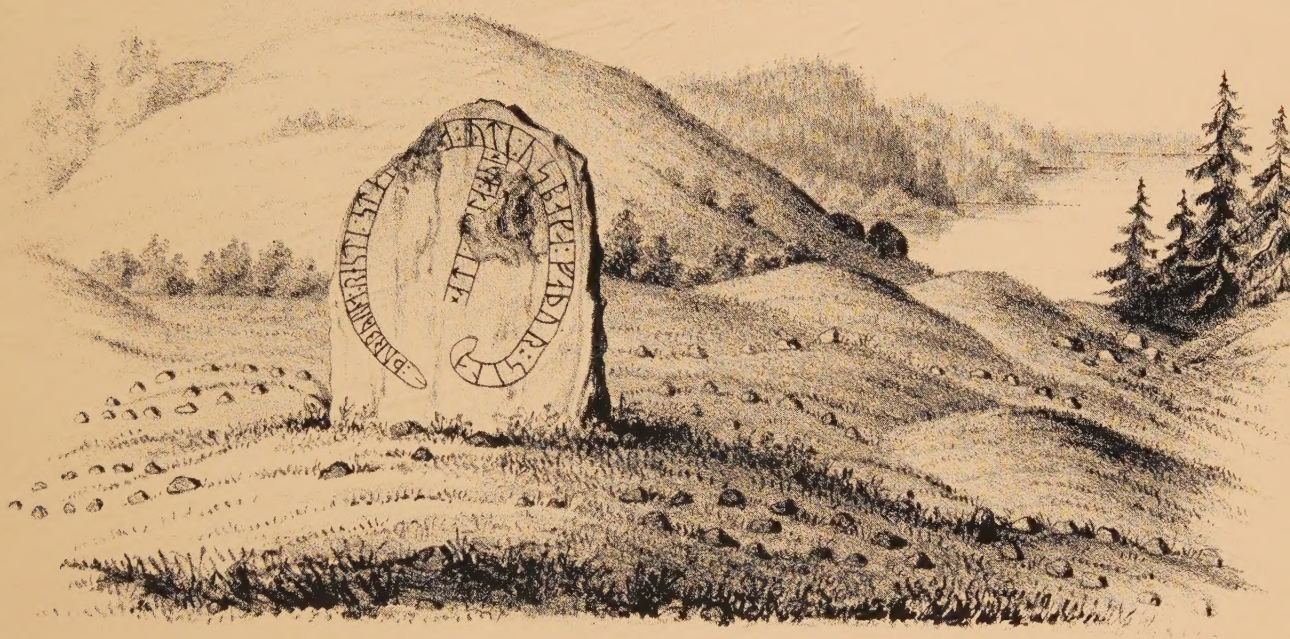

Studier i Södermanlands administrativa indelning under vikingatid och tidig medeltid

1904

SÖRMLÄNDSKA HANDLINGAR 39

Digitized by the Internet Archive
in 2026

https://archive.org/details/IA41547023_0030

Kungshögar och sockenbildning

Studier i Södermanlands administrativa indelning under vikingatid och tidig medeltid

Akademisk avhandling
som för avläggande av
filosofie doktorsexamen
vid Stockholms universitet,
offentligen försvaras
i Hörsal 2, Hus A, Frescati,
fredagen den 13 januari 1984
kl 10.00

av

Keith Wijkander
Fil kand

Stockholm 1983

Institutionen för arkeologi, särskilt nordeuropeisk
106 91 Stockholm

Kungshögar och sockenbildning

Keith Wijkander

Kungshögar och sockenbildning

Studier i Södermanlands administrativa indelning under vikingatid och tidig medeltid

SÖRMLÄNDSKA HANDLINGAR 39
Nyköping 1983
Södermanlands museum

UNIV.
LEIDEN
BIBL.

ISBN 91-85066-49-4
ISSN 0346-8097
Kartorna tryckta med vederbörligt spridningstillstånd ur sekretessynpunkt från lantmäteriverket 1983-08-09
© Författaren
Tryckt med framställningsbidrag från Humanistiska fakulteten vid Stockholms universitet samt från Stiftelsen Södermanlands museum, Nyköping
Formgivning: Rolf Hernegran
Norstedts Tryckeri, Stockholm 1983

Till
Lotta, Jakob och Pontus

Författaren till en akademisk avhandling är beroende av hjälp och stöd från flera håll för att arbetet skall kunna bringas till ett nöjsamt slut. Dedikationen ovan nämner min familj vars intensiva medverkan krävts på många olika sätt.

Jag vill också tacka mina handledare docent Åke Hyenstrand och professor Mats Malmer, den förre särskilt för stimulerande diskussioner kring tidig statsmakt och samhällsadministration, den senare särskilt för flera års akademisk undervisning.

I arbetet har jag också haft hjälp av Monica Johansson (renskrift, översättning abstract), Bert Hellberg (översättning Summary) samt Roger Taylor (språkgranskning av översättningarna). Clas Tollin och Jan-Erik Tomtlund har hjälpt mig med reprofotografering av kartor och diagram.

Min arbetsgivare riksantikvarieämbetet har möjliggjort arbetet genom en frikostigt beviljad tjänstledighet under perioden oktober 1982 – mars 1983, den tid under vilken manuskriptet är tillkommet. Stiftelsen Södermanlands museum har möjliggjort dess publicering genom ett generöst ekonomiskt stöd.

Ett särskilt tack slutligen till museets chef, Christian Axel-Nilsson för bistånd i en besvärlig produktionssituation samt till Norstedts tryckeri, Rolf Hernegran och Lennart Wisén för ett professionellt förlagsarbete.

Spånga i november 1983
Keith Wijkander

ABSTRACT

This doctor's thesis is an attempt to reconstruct the administrative division into "hund" within the province of Södermaland supposedly antedating the hundred division known from the end of the 13th century. This latter division is characterized by the boundaries of it's hunds hugging the major waterways in the area. The reconstruction of this older "hund" division is based on the principle that each "hund" was instead located and settled along the major watercourses. Following this division, the large grave mounds of the province and settlements with names such as Tuna, Berga, Lunda and Lundby as well as names including the suffix -berga or -lunda combined with theoforms (names of Gods) as prefixes are seen as forming a regular pattern. Those settlements correspond in frequency of the number of the twelfths ("tolfter"), i.e. during the 11th century a group of 12 houses or villages. The large mounds indicate settlements located in the centre of the "hund". These were presumably Royal estates where local government and cult ceremonies were also performed during the Viking Age. Also, some of them might have been localities where taxes were collected in kind. The revenue will have been assessed by joint taxation of the twelfths with certain tasks assigned to settlements with the names already mentioned.

This administrative system is succeeded during the 12th century by a division of hundreds, "normalhundreds", consisting of 8 twelfths. It may have been introduced as an ecclesiastical administrative framework, and it is contemporary with the oldest stone-built churches. However, the reform is interrupted before covering the whole province, due most likely to the introduction during the 13th century of a more advanced taxation system. This tax assessment meant that the hundreds no longer needed to be equally sized, and the earliest boundaries of the hundreds are therefore drawn schematically through the province along the waterways.

Innehåll

Sidnyckel för kartor och figurer *8*

1. Inledning *9*

2. Problemorientering *11*
   - 2.1. Hundaresindelningen *11*
   - 2.2. Statsbildningsprocessen *18*
   - 2.3. Tuna-byarna *20*
   - 2.4. Husabyarna *21*

3. Södermanlands bebyggelse vid 1000-talet *24*
   - 3.1. Bosättningsmönstrets framväxt *24*
   - 3.2. Primärenheterna *25*
   - 3.3. Bygder och bebyggelseområden med mittaxlar *29*
   - 3.4. Hypotetisk indelning i områden med karaktär av hövdingadömen *32*

4. Södermanlands hund *34*
   - 4.1. Simulerad indelning i hypotetiska hund *34*
     - 4.1.1. Problemet regelbundna hundaren *39*
   - 4.2. Centralnamnen *41*
     - 4.2.1. Begreppet centralpunkt *48*
     - 4.2.2. Centralnamnen i hunden *49*
     - 4.2.3. Centralnamnen, konklusioner *61*
   - 4.3. Storhögarna *65*
     - 4.3.1. Storhögar och runstenar som socioekonomiska markeringar *65*
     - 4.3.2. Centralpunkterna i hunden *69*
     - 4.3.3. Centralpunkterna, konklusioner *81*
   - 4.4. Hundorganisationen, tolkningar *85*
     - 4.4.1. Centralpunkt, ting och kult *88*
     - 4.4.2. Tingsböterna *90*
     - 4.4.3. Beskattningen *91*
   - 4.5. Runinskrifternas personnamn *95*
   - 4.6. Anknytningsmöjligheter till statsbildningsprocessen *99*

5. Normalhundare och sockenbildning *102*
   - 5.1. Normalhundarena *102*
   - 5.2. Sockenbildningen *105*
     - 5.2.1. Vertikala och horisontella sockenbildningsförlopp *107*
     - 5.2.2. Modell för den sörmländska sockenbildningen *108*
     - 5.2.3. Hundareskyrka och ”hundkyrka” *113*
     - 5.2.4. Sockenbildningsanalyser *117*
   - 5.3. Normalhundare och sockenbildning, sammanfattande konklusioner *130*
   - 5.4. Husabyarna *135*

6. 1200-talshundaret och jordskatten *139*

7. Sammanfattning *144*

8. Summary *150*

Teckenförklaringar till kartorna *157*

Vissa tryckta källor, förkortningar *158*

Arkiv och kartverk *158*

Litteratur *159*

Sidnyckel för kartor och figurer

Karta *I* s 9
II s 12
III s 30
IV s 35
V s 37
VI s 50
VII s 51
VIII s 52
IX s 54
X s 55
XI s 56
XII s 58
XIII s 59
XIV s 60
XV s 71
XVI s 77
XVII s 79
XVIII s 110
XIX s 111
XX s 112
XXI s 137

Fig *1* s 28
2 s 34
3 s 42
4 s 43
5 s 44
6 s 45
7 s 45
8 s 46
9 s 46
10 s 49
11 s 51
12 s 52
13 s 53
14 s 54
15 s 55
16 s 56
17 s 58
18 s 59
19 s 61
20 s 65
21 s 68
22 s 70
23 s 76
24 s 79
25 s 82
26 s 84
27 s 86
28 s 87
29 s 97
30 s 114
31 s 116
32 s 120
33 s 121
34 s 122
35 s 123
36 s 125
37 s 126
38 s 128
39 s 129
40 s 130
41 s 132
42 s 134
43 s 135

1. Inledning

Det ursprungliga intresseområdet för det arbete som lett fram till denna avhandling är frågorna kring kommunikationsväsendet och i synnerhet vägväsendet, under 1000-talet. Denna aspekt på den yngre järnålderns och den tidiga medeltidens samhälle torde ännu vara knapphändigt belyst. Periodens vägar bör rimligen ha varit tämligen outvecklade. Deras sträckningar har varit avhängiga topografi och terrängförhållanden men kanske viktigare har varit relationen till den bebyggelse vägarna betjänade. Kort sagt, under 1000-talet bör bebyggelsens lokalisering ha bestämt vägens sträckning men inte tvärt om såsom är fallet under de yngre skeden när bebyggelse anläggs längs med en väg eller vid en vägknut som redan finns. Möjligheten att rekonstruera tidens vägnät, med hjälp av runstenar, ortnamnsindikationer och andra variabler, borde därmed ge utgångspunkter för analyser av bebyggelsestrukturen utifrån aspekter som eljest inte anlagts. En enkel tankegång är nämligen att om det kan avgöras vilken väg som varit den viktigaste bör man utifrån detta kunna dra slutsatser om vilka bebyggelser som i olika avseenden haft försteg framför andra. De förra bebyggelserna bör rimligen vara de viktigaste vägarnas mål. Att kunna identifiera hierarkiskt över- och underordnade mål för vägarna borde kunna ge besked om relationerna mellan olika bebyggelsekategorier. Det kanske t o m skulle kunna vara möjligt att sluta sig till vilka funktioner som varit knutna till en bebyggelse utifrån dess relation till vägarna.

Dessa utgångspunkter har avgjort valet av primära källor och analysvariabler för arbetet. Fornlämningsbeståndet som källa för en bebyggelsekartering till vilken vägarna kan relateras, inriktningen på kartredovisningar, samt valet av en grundkarta – den äldre geologiska kartan från 1800-talet – som har klara fördelar framför varje annat kartmaterial, vad just gäller analyser av de äldre vägarna. Att runstenarna intar en framskjuten roll i sammanhanget är vidare en självklarhet. Slutligen är valet av landskapet Södermanland som undersökningsområde direkt betingat av att här synes de bästa förutsättningarna finnas för undersökningar längs de antydda riktlinjerna. Detta särskilt som de senaste årtiondenas intensiva ”bebyggelsearkeologiska” forskningar kring mälarlandskapen erbjuder den mest tacksamma bakgrunden för de aktuella frågeställningarna.

Ett ursprungligen tämligen förutsättningslöst sökade efter 1000-talsvägarnas mål har emellertid småningom resulterat i upptäckten att Södermanlands runstenar låter sig inordnas i ett mönster av vägsträckningar mellan de största gravhögarna i landskapet. Ett samband mellan runstensväg och storhög framträder tydligt.

En sådan iakttagelse föder givetvis följdfrågor; exakt vilka storhögar betingar runstensvägar och varför?

De bästa möjligheterna att besvara dessa frågor synes finnas när både storhögar och runstenar relateras till de administrativa förhållandena. Sambandet mellan storhögar och husabyar är således sedan länge uppmärksammat (t ex Lindqvist 1936 och senast Hyenstrand 1974 och 1980). Detta har lett över till

Karta I. Orienteringskarta med södra Skandinavien och landskapet Södermanland. Skala 1:14 milj.

arbetets sekundära intresseområde, hundaresindelningen, dess ursprung och äldsta uppbyggnad. Forskningsprocessen bakom föreliggande arbete är således ett studium där aspekter på vägarna givit aspekter på 1000-talets administration och vice versa. Härvid torde det vara befogat att hävda att periodens runstenar och vägar är begripliga först mot den administrativt-organisatoriska bakgrunden. Rörande det motsatta förhållandet visar det sig till sist möjligt att presentera slutsatserna kring hundaresindelningen utan det stöd som kan hämtas i förhållandena kring vägarna.

Slutligt har jag därför valt att helt renodla framställningen mot de administrativa grundfrågorna och således lyfta ut de avsnitt som behandlar vägväsendet. Dessa hoppas jag kunna presentera i särskild ordning. Det finns alltså en möjlighet att bekräfta de resultat som här presenteras genom en analys av 1000-talets vägnät. Denna möjlighet utnyttjas inte i föreliggande framställning.

Några ord i ett inledningsavsnitt har alltså ägnats åt frågor som inte behandlas i den undersökning som presenteras. Detta har ändå synts motiverat med tanke på att den korta bakgrundsteckningen torde vara belysande för undersökningens uppläggning. En förhållandevis framskjuten placering intar t ex en analys av de sörmländska kyrkornas lokaliseringsmönster. Denna kan härledas från ursprungliga undersökningar kring sambandet runstenar – vägar – kyrkor.

Vad så rör arbetets metodiska uppläggning torde denna närmast kunna karakteriseras som exempel på ”spatial arkeologi”. Det gäller i den meningen att vissa bestämda analysdata insamlas från en större region, efter bestämda kriterier och i syfte att belägga ett mönster för observationernas uppträdande i landskapet. Bevisföringen blir därmed huvudsakligen kvantitativ; det är upprepningen av det förväntade mönstret som skall belägga att ett visst förhållande mellan två olika observationer inte är slumpmässigt utan en del i den större regelbundenheten. Ju mer komplexa reglerna för observationernas uppträdande kan utformas, desto flera blir testimplikationerna och desto färre blir tolkningsmöjligheterna. I den meningen uppstår en glidning mot kvalitativa resonemang.

Observationerna, eller enklare undersökningens primärmaterial, är gravfält som indikerar 1000-talsbebyggelser, storhögar och kungshögar som antas markera specifika bebyggelser samt vissa bestämda ortnamn, Tuna, Husby, Berga, Lunda, Lundby, dessas motsvarigheter med teoforma förleder (dvs härledda från gudanamn, Torsberga, Frölunda etc) samt även bebyggelser med det kultplatsindikerande ortnamnselementet, ”vi”. Det primära målet för undersökningen är att fixera de sinsemellan mycket olika bebyggelser som dessa ortnamn och fornlämningstyper representerar, i förhållande till en samhällsorganisatorisk ram. För analysen av denna spelar också den samlade 1000-talsbebyggelsens rumsliga grupperingsmönster en viktig roll. Resultatet blir en modell för en strikt hierarkisk bebyggelsestruktur där olika typer av vad som kan kallas centralorter på de skilda hierarkiska nivåerna framträder. Även i detta avseende finns en klar anknytning till den riktning inom geografisk 60-talsforskning som främst företräds av Hagget (1965, även 1975), även om det snarast torde vara fråga om indirekta influenser. Iakttagelser av korologisk art är således viktiga men dessa har inte givits någon mer avancerad behandling utifrån geografiska metoder.

Centralortsteorierna med de speciella förutsättningar som dessa ger för analyser av nätverken/kommunikationssystemen har även givetvis sitt stora intresse för behandlingen av den antydda relationen mellan storhögar och vägar och det kan därför finnas anledning att i ett annat sammanhang närmare knyta an till möjligheterna att tillämpa centralortsteorier på det arkeologiska materialet (jfr Lindquist 1979 s 11 ff).

De angivna utgångspunkterna för undersökningen innebär att en stor mängd arkeologiska data med relevans för undersökningens resultat medvetet lämnas outnyttjade. Det gäller främst data kring de enskilda bebyggelser som framträder i nyckelpositioner i modellen för det administrativa systemet och där intensivanalyser med tämlig säkerhet kan förutsägas bli fruktbara. Att den översiktliga analysnivån valts har dock sitt självklara motiv i att studiet av ett regionalt mönster inte kan börja i den enskilda lokalen.

Det är avsikten att framställningen skall redovisa den principiella skillnaden mellan ett primärt undersökningsresultat som framkommer genom deduktiva hypotestester och ett sekundärt som består av tolkningar av de primära resultaten. Det förra steget har som mål en deskription av den yttre ramen för ett admistrativt system. Det senare utgörs av ett resonemang om rimligheter och sannolikheter beträffande innehållet i denna ram.

2. Problemorientering och inledande diskussion

2.1. Hundaresindelningarna

Frågorna kring mälardalens äldre administrativa indelning – hundaresindelningen – kan betecknas som ett klassiskt forskningsfält där diskussionen huvudsakligen kretsat kring

- hundaresindelningens ursprung och uppbyggnad, d v s på vilken indelningsgrund hundaret baserades
- indelningens ändamål d v s vilka administrativa syften den tjänade
- indelningens ålder samt det därmed intimt sammanhängande problemet kring eventuella förebilder och influenser.

Problemkomplex som skär tvärs igenom de redan nämnda rör frågor om förändringar och omstruktureringar av hundarena samt den givna koppling som här finns till de kronologiska aspekterna. Allmänt kan hävdas att forskningen om hundaresindelningen har sitt främsta motiv i de möjligheter till tolkningar av förhållandena kring statsmakt och samhällsorganisation under vikingatid och tidig medeltid som ges utifrån kännedomen av det administrativa systemets yttre ram.

Litteraturen i ämnet är synnerligen rikhaltig och av en utpräglat tvärvetenskaplig karaktär. Bidrag har lämnats främst av historiker, rättshistoriker, filologer, kulturgeografer och arkeologer. Någon forskningsöversikt skall inte göras i detta sammanhang utan framställningen inskränks till en orientering om de problemställningar som får sin särskilda behandling i det följande. För redovisningen av forskningsläget får hänvisningar ges till i första hand Hafström (1949 s 139 ff, 1964), Söderlind (1968) Sporrong (1971 s 9 ff), Hyenstrand (1974 s 33 f) samt särskilt Lundberg (1972 s 9 ff) vad gäller en stringent beskrivning av viktiga delar av det skriftliga källäget.

Uttömmande och samtidigt aktuell forskningsöversikt saknas dock i litteraturen och en mera ingående orientering förutsätter kännedom om de tyngre bidrag som, förutom de ovan nämnda, lämnats av Lönnroth (1940, 1977), Schück (1949), Hjärne (1947, 1947 b, och 1979), Lundberg (1952), Andersson (1965, 1979), Jonsson (1971), Ekbom (1974) och Hannerberg (främst 1977).

I en översiktlig uppräkning med karaktär av komprimerad bibliografi torde även arbeten av Tunberg (1911 samt t ex 1945), Lindquist (1968, 1970), Hannerberg (1975 1975b och 1976) och Andrae (1960) samt Helmfrid (1976) böra nämnas. Viktigare referenser rörande förhållandena t ex i Danmark (t ex Aakajaer, 1927, Ekbom 1979) eller Norge (t ex Kveseth, 1964, Ekbom 1976) därvid undantagna.

Upplands Rod har senast behandlats av Åqvist (1982).

Slutligen gäller att Bebyggelsehistorisk tidskrift nr 1982:4 utkommit med temanumret ''Äldre territoriell indelning i Sverige'', Numret innehåller bidrag av bl a Th. Andersson, S Göransson, E Lönnroth och I Jonsson till vilka kommentarer tyvärr ej kunnat inarbetas i den följande framställningen. Genom vänligt bemötande har författaren dock på ett tidigt stadium haft tillgång till B. Ambrosianis uppsats ''Hundare, skeppslag och fornlämningar'' ett arbete som har sitt särskilda intresse genom valet av källmaterial – fornlämningarna – och som utförligare skall behandlas nedan (4.1.1). På motsvarande sätt har en särskild hänvisning kunnat ges till S. Ramqvists tidskriftsbidrag där en tolkning av begreppet tolft ges som nära anknyter till en i det följande framförd uppfattning (avsn. 5.3). Sammantaget ger tidskriftnumret en bred introduktion till de äldre territoriella indelningsproblemen även om särskilt den inledande forskningsöversikten (av Andersson & Göransson) kan synas ge en något styvmoderlig behandling av vissa, särskilt arkeologiska forskningsresultat. De olika uppsatserna visar också tydligt på hur många skilda sätt de territoriella indelningsproblemen kan uppfattas. Detta torde framgå vid en jämförelse med nedanstående problemorientering.

I ett ytterligare tillägg om nyutkomna arbeten bör även Andréns (1983) studie rörande städer och kungamakt i Danmark under den tidigaste medeltiden omnämnas. Andrén ger här aspekter på kung Valdemars jordebok som framstår som väsentliga för de aktuella frågorna även från det uppsvenska perspektivet.

Lundberg (1972 s 78 ff) har sammanfattat sina forskningsresultat kring 1200-talets uppländska hundare på följande sätt: ''Hundaret framstå i Upplandslagen som en central indelningsenhet. Hundaret var tingsområde,

Karta II. Senmedeltidens Södermanland. Härader och socknar, efter Styffe (1911). Skala 1: ca 670 000.

vart och ett med sin domare och dennes utsedda medhjälpare, nämndemän m m. Hundaret var länsmännens verksamhetsområde, grundläggande rustningsdistrikt och skattedistrikt. Det förekommer i bestämmelser om ledung, skatt, böter, köp, hemul, allmänningsskog, brohållning, domare, edgång, vittnen m m. Kyrkan har tidigt tagit hundaresindelningen i sin tjänst ... Hundaresorganisationen i Uppland framträder i historiskt material först under slutskedet av hundarets historia. Under detta slutskede fram över 1300-talet har hundaresorganisationen utom i kustlandet legat fast.

Frågorna om hundarets organisation kan belysas med hjälp av Upplandslagen och spridda diplom. Upplandslagen talar om halva hundaret, hundaresfjärdingen och hundaresåttingen på ett sådant sätt att ingen tvekan kan råda om deras förhållande till hundaret. De avser ett halvt, ett fjärdedels och ett åttondels hundare. Hur utbredd indelningen i fjärdingar och åttingar varit framgår inte direkt. Hundaret ändrade benämning och kallas i Magnus Eriksons landslag för härad. Förändringen skedde emellertid först så småningom. Redan vid Upplandslagens tillkomst fanns rika hundaren och fattiga, små hundaren och stora, och åtskilliga bestämmelser i lagen måste tolkas med tanke på hundarenas inbördes olikhet. Det är icke meningsfullt att för 1200-talets andra hälft tala om ett normalhundare i de uppländska folklanden. Man kan också observera att Attundalands hundaren, alla med namn slutande på *-hundari*; visa större jämnhet inbördes än Tiundalands samt att vid medeltidens slut det forna Fjärdrundalands härader genomsnittligt lågo betydligt över de andra häraderna beträffande hemmantal och skattekraft."

Lundbergs sammanfattning illustrerar väl några av diskussionens kärnfrågor; hur långt tillbaka kan den medeltida hundaresindelningen projiceras och är medeltidens ojämna hundaren resultatet av en utveckling från ursprungligen likstora normalhundaren där räkneordet hundra svarat mot en bestämd basenhet? Vilken ursprunglig relation till varandra har det medeltida hundarets olika funktioner intagit, kronologiskt och med avseende på betydelse för organisationens uppbyggnad? Är hundaret ett primärt tingslag, ett primärt ledungsdistrikt eller ett uppbördsområde, eller skall hundaret tolkas utifrån ett förlopp där betydande och komplexa interaktioner mellan olika funktioner ägt rum? Hur intim är kyrkans koppling till hundaresindelningen och finns här en motsvarighet beträffande kulten i det förkristna samhället? Vilken relation intar hundaret till andra över- och underordnade administrativa enheter som möter i de medeltida källorna: förutom fjärding och åtting, främst även folkland, rod, skeppslag, socken, tolft, hamna och treding? Vilken kronologisk relation till hundaret intar taxeringsenheterna attung och markland samt mantal.

Frågelistan torde indikera att problemen kring hundaresindelningen mycket snabbt leder över till frågeställningar som rör hela det äldre samhället och strängt taget finns knappast någon aspekt på vikingatidens och den tidiga medeltidens sociala, religiösa, ekonomiska och kulturella förhållanden som kan isoleras från den administrativt-organisatoriska infallsvinkeln. Häri ligger givetvis en god del av ämnets attraktionskraft men uppenbara metodiska problem följer också av att en naturlig ämnesavgränsning saknas. Modeller som utformats utifrån en källgrupp eller utifrån ett avgränsat undersökningsområde tenderar således att komma till korta i konfrontationen med andra analysvariabler och det vidare rumsliga perspektivet.

Mest spridd torde uppfattningen vara att i Hjärnes (1947) och Hafströms (1948 s 28, även 1964 jfr även Lönnroth 1940 s 51 ff) efterföljd betrakta hundaret som ett ursprungligt ledungsdistrikt vilket hade att utrusta ledungsskeppen och förse dem med roddare och styrmän. Därvid intar Roden med dess skeppslag en nyckelställning. En på denna punkt i princip enig forskning betraktar således skeppslagen längs Upplandskusten såsom ursprungligen sammanhörande med de innanför liggande hundarena. För detta samband talar bl a den s k tinglaman som utgick av skeppslagets befolkning, när denna inte längre besökte hundarestinget sedan skeppslaget kommit att bilda egen jurisdiktion (Hafström 1949 s 141, jfr dock Holmbäck och Wessén 1933 s 61 not 52). 52).

Hjärne (1947, s 1 ff) antog att det uppländska hundaret tidigast var indelat i tredingar men att den treding som omfattade kustdistriktet efter hand och i takt med landhöjning och fortgående bebyggelseetableringar kom att bli överviktig i förhållande till de andra. Den skulle då ha ålagts dubbel rustningsskyldighet för att så småningom avskiljas såsom ett separat skeppslag.

Hafström (1949 s 142 ff) modifierar Hjärnes tolkning så tillvida att en ursprunglig tredingsindelning bestrids. En sådan kan enligt Hafström endast med säkerhet beläggas i Trögd samt möjligen också i det ursprungliga Vendel. Lundberg (1972 s 79, även 1952 s 200) går här än längre och inskärper att både Vendel och Trögd måste betraktas som atypiska bildningar.

Hafström har också sammankopplat hundarets uppbyggnad med åttingen. Tolften som omnämns i några medeltida texter liksom den återfinns i vissa ortnamnskonstellationer t ex Husby-Sjutolft m fl (jmf Lundberg 1972 s 89) bestämmer Hafström till det distrikt som satte upp en roddartolft. Åtta sådana tolfter motsvarar därefter ett hundare. Det sekundärt av-

söndrade skeppslaget uppfattas som två tolfter. Hafströms slutsats blir att det ursprungliga hundaret varit ett storhundare (d v s 120) som bestått av en inre del med två skeppslag om tillsammans åtta tolfter samt det vid kusten liggande skeppslaget om två tolfter, vilket sedemera bröts loss. Därmed antas en omstrukturering ha ägt rum från ett äldre storhundare till ett yngre normalhundare. Tanken på ett ursprungligt storhundare finns uttryckt redan hos Tunberg (1911) men då snarast som en indikation för att hundratalet i hundaret inte borde uppfattas såsom exakt. Hafström åter sammankopplar det äldre hundaret med begreppet hund – jfr Attundaland, Tiundaland – en koppling som tycks ha vunnit allmän hävd (jfr Söderlind 1969 s 138 ff, Hyenstrand 1974 dock ej Ekbom 1974 s 2 ff).

Tolften var enligt Hafström indelad i hamnor, gårdslagen som hade att ställa upp ledungens roddare. Tolften och åttingsindelningen antas sedan ha sammanfallit med sockenindelningen på så sätt att den kyrkliga organisationen i princip övertog ledungsdistriktets underavdelningar (1949 s 128 ff).

Hafström (1949 s 133 ff) utgår därvid från begreppet tolftkyrka som förekommer i Upplandslagen och anger exempel på socknar som är lika med hundaresåttingar i landskapshandlingar från Gustav Vasas tid. På motsvarande sätt jämför Hafström antalen hamnor i Trögds tredingar (observera dock att en åttingsindelning inte finns belagd i Trögd) som i sin tur kan sättas i en storleksrelation till åttingen eller tolften i vissa attundalandshundaren. Produkten blir en hierarkiskt uppbyggd indelning enligt schemat: 1 hundare (hund) = 8 (10) tolfter = 2 halva hundaren = 2 (2,5) skeppslag = 24 (30) hamnor (jfr Hafström 1964).

Bestämningen av den fysiska enheten bakom hamna, åtting och tolft gör Hafström via en utredning av marklandsberäkningen. Här antas örtuglandet, utifrån en tolkning av landskapslagarna, ha motsvarat en åker (jämte motsvarande äng) med ett utsäde av en spann korn, som i laga värde motsvarade en örtug silver och med avrad av samma värde (jfr Dovring 1947). Detta örtugland hade sedan ett laga värde av 1 marksilver (= 8 öre = 24 örtugar) varför åkerns värde var taxerat till 24 gånger utsädets värde (1949 s 195).

Marklandet söker Hafström precisera till dels en åttondels hamna, dels en fjärdedels bolby och tolften blir därigenom lika med 12 bolbyar resp hundaresåttingen lika med 12 byar á fyra markland (Hafström 1964).

Hafström söker också visa att medeltidens viktigaste stående skatter, skeppsvisten och ättargälden, kan föras tillbaka på ledungens utrustande. Dessa prestationer kom att uttas i form av skatt när ledungsfärderna upphörde. I synnerhet efter att örlogsledungen helt avlösts av en skatteledung har bondemenigheten haft starka motiv för att värdera byns tillgångar i relation till skattebörden. I detta sammanhang sätter Hafström in solskiftet med marklandet och dess underavdelningar som beräkningsgrund.

Hafströms och Hjärnes besläktade teorier om hundaret kom i princip att stå oemotsagda under en 20-års period även om kulturgeografiska forskare, främst representerade av Hannerberg (t ex 1959, 1966, Sporrong 1967) visat att bolbyn, dess kamerala måttsystem och taxeringar måste sättas in i ett betydligt mer komplicerat skeende än vad Hafström antytt.

Söderlind (1968) har presenterat en terminologisk genomgång av begreppet härad som, delvis i anknytning till Tunbergs (1911) tidiga arbete, mynnar i ett avståndstagande från Hafströms strikta koppling mellan hundare och ledungsväsen. Enligt Söderlind (s 144 ff) finns två grupper av termer som har samband med begreppet härad. En som anknyter till det latinska förvaltningsspråket i kontinentens merovingiskt-karolingiska statsbildningar och som bygger på talet hundra, en annan som avser friare utformade förvaltningsdistrikt. Själva häradsindelningen förekommer i tre former; en ursprunglig i det romerska riket samt en tidigare och en senare utformning på germansk mark. Den romerska varianten kan knytas till ett förfaringssätt vid anläggandet av borgarkolonier, känt från 300-talet f Kr och kallat centuriering. Detta innebar att ett område delades upp i centurior om 100 eller 120 heredia, vilka vart och ett omfattade ett dubbelt plogland. Häradsindelningen infördes i England i etapper under 750-900-talen och i Danmark på 800- och 900-talen och motsvarar således administrativa enheter där kopplingen till hundratalet främst utgörs av en härledning från den regelbundna merovingiska varianten.

För Sveriges del sammanfattar Söderlind (s 163) sina slutsatser med att den svenska häradsindelningen till form och innehåll är en centurering av samma slag som den danska. Häradet var till sin huvudfunktion ett tingslag. Därjämte blev det ett förvaltningsdistrikt med uppgifter bl a för ledungen. Häradet – och hundaret – kan också ha påverkats av driften av kungliga huvudgårdar, husabyar, men detta kan inte beläggas. Söderlind behandlar inte indelningens underenheter. Bakom marklandsberäkningen spårar Söderlind en taxering av bolbyar i plogland (jmf Ekbom 1974). Hans arbete har kritiserats, bl a för härledningen av termen härad (Andersson 1969).

En tredje tolkningslinje kan representeras av kulturgeograferna Lindquist (1968, 1970) och Sporrong (1967, 1971) som utifrån fältstudier av bylokaler i Östergötland resp Närke och Uppland, starkt betonat sambandet mellan tidig bybildning, taxering av åkerarealen, samt administrativ indelning. Byarna tolkas här utifrån en sammanflyttningshypotes och ges en-

ligt denna modell en åkertaxering redan under en tidig del av yngre jämålder, 475-800 (Lindquist 1968 s 155) eller ca 600-1000 (Sporrong 1971 s 197). Regelbundenheten i det administrativa systemet betonas särskilt av Sporrong (1971 s 178 ff) som finner en överensstämmelse mellan en taxering av byarna i helgårdar och socknar där en tolftmodul kan iakttas. Härvidlag finns en principiell anknytning till Hafströms uppfattning. Infogandet av byarna i ledungsorganisationen under vikingatid, de läggs under hå och hamna, beskrivs åtminstone av Lindquist (1968 s 112 ff, 155) dock explicit som en sekundär företeelse (jfr Söderlind ovan).

Hannerbergs djuplodande undersökningar av kumlatraktens byar (1977 särskilt s 367 ff) utmynnar i ett motsvarande förhållningssätt. Utifrån analyser av byarnas kamerala måttenheter urskiljer Hannerberg fem utvecklingsnivåer där *nivå I,* ca 600 e Kr, kännetecknas av ''elementarbyar'' som storleksmässigt definierades genom åkerytor med spannmålsmått, möjliga att återföra på romerska enheter. Byarna var redan på detta stadium organiserade i ett hierarkiskt system av större och mindre administrativa enheter, för förvaltning, rättskipning och kult å ena sidan samt för försvar och offensiva krigsföretag å den andra. I anslutning till Söderlind sätter Hannerberg också in kumlabyarna i det samgermanska indelningsmönstret.

Nivå II, ca 800 e Kr, utmärks av en ''storplanering'' av elementarbyarna som differentieras i separata enheter, vilka i sin tur taxerades till *helgårdar* oavsett storlek. Helgårdarnas antal uppskattas till ca 100 och detta svarar mot att kumlabygden vid detta skede definieras som ett härad (d v s i Hannerbergs tolkning utan krav på exakt överensstämmelse med 100-talet) eller sannolikt även som ett exakt hundare. Helgårdarna kan även inrangeras i grupper om åtta tolfter och här identifierar således Hannerberg Upplandslagens tolft och hundaresåtting. Dessa enheter var vidare lika med hamnan som vid denna tidpunkt avsåg den militära funktionen i det administrativa systemet.

Nivå III, 1000-talet, utmärks av enskilda gårdar taxerade med ett likformigt kameralt mått, tidiga attungar och bol, innebärande en rättvisare fördelning av de växande bördor som vilade på bygden. De fysiska uttrycken är tomtregleringar och åkerskiften. Samtidigt slår två-sädet igenom med full kraft och en ökning av både åkerareal och antalet gårdar äger rum. Totalt finns 114 gårdar i kumlatrakten fördelade på gamla byar och yngre nyetablerade ensamgårdar. Tillväxten förrycker emellertid överensstämmelsen mellan tolft, hundaresåtting och hamna. Hundaret består i stället av nio ''åttingar'' eller tolfter och hamnan kom att ges en ny sammansättning av bebyggelser. Viktigt för jämförelsen med de uppländska förhållandena är att kumlabygdens tolfter uttryckt i taxerad åker var mindre än upplandstolften. Den nya organisationen har sitt klara ursprung i vikingatidens expansiva härnadsfärder och det är uppbyggnaden av detta ledungsväsen som lever kvar i landskapslagarna.

Nivå IV, ca 1200, kännetecknas av den allmänna (yngre) attungstaxeringen och en fortlöpande anpassning till ledungsskeppens utrustande. Vid *nivå V,* ca 1300, genomförs slutligen marklandstaxeringen. Skedet kännetecknas av en upplösning av de äldre beräkningssystemen baserade på likvärdiga storheter. Dessa lever dock kvar som reminiscenser i yngre åker- och ängsskiften och vid tomtregleringar.

Skeppslaget uppfattar Hannerberg som en enhet som alltsedan nivå I förändrat karaktär efter utformningen av ledungsskeppen och ledungsorganisationen. På nivå II är således kumlabygden två skeppslag men endast ett på nivå III.

Hannerbergs arbete präglas av en strävan efter en syntes beträffande ett längre bebyggelse- och organisationsförlopp där målet är att finna en modell som låter de kamerala och rättshistoriska källorna förenas. En annan attityd där de källkritiska aspekterna sätts i förgrunden intar Lundberg (1972 även 1952) vars granskning av medeltidens territoriella indelning och skatter i Uppland under medeltiden resulterar i en allmän försiktighet beträffande retrospektativa slutsatser om äldre förhålladen. Lundberg delar således Hafströms uppfattning om de stående skatternas ursprung i ledungen men synes ovillig att ge densamma en hög ålder. Tvärtom betonar Lundberg (1972 s 83 ff) den sena tillkomsttiden för flertalet skeppslag. Tolften ser Lundberg (s 89 ff) som en mycket gammal enhet som inte utan vidare kan parallelliseras med hamna och hundaresåtting som är yngre. Lundberg (s 184) har också betonat det sammansatta draget i hundarets funktioner och uppgifter.

Särskilt viktig torde Lundbergs starka inskärpande vara att jordetalet (marklandet) inte har legat till grund för hamnans sammansattning vid 1300-talets början och att någon fullständig övergång till jordbeskattning vid 1200-talets slut inte har skett (jfr ovan ang Hannerbergs resultat). Lundbergs textgranskning (1972 s 185) anger i stället att skatterna utgick efter mantal (hemmantal), distrikt (hundare, hamna, hundaresfjärding), jordetal och grupper. Mantalet var därvid den viktigaste beräkningsgrunden, icke jordetalet.

En annan forskare som ägnat de administrativa indelningsproblemen omfattande författarskap är C A Ekbom. Liksom Hannerberg angriper Ekbom denna problematik utifrån de medeltida jordvärderingsmåtten men även de

rättshistoriska källorna står i förgrunden. Ekboms (1974) primärmaterial är Viennetiondelängderna från ca 1314 över Uppsala och Strängnäs stift (den s k Liber ecclesie Stregnensis, jfr nedan avsn. 5.2.4. och 5.3.) med uppgifter om socknarnas taxering för tiondet. Dessa uppgifter utnyttjas för en rekonstruktion av en äldsta indelning i hund och Ekbom har så successivt utvidgat sin undersökning till att omfatta de norska (1976) och danska (1979) förhållandena samt slutligen också en studie (1981) rörande attungstaxeringens relation till mantalsberäkningen. Ekboms uppfattning är att mälarlandskapen under sen vikingatid gavs en hundaresindelning som intimt var sammankopplad med ledungsorganisationen. Denna indelning var baserad på en mantalsberäkning gällande böndernas ledungsskyldighet och en med denna korresponderande jordvärdering. Folklanden var således enligt Ekbom indelade i hund och varje hund i sin tur i tre skeppslag eller hundaren. Skeppet roddes med 40 åror och varje åra bemannades med en hamna. Hamnan bestod av tre vigermän. Sammanlagt bestod hundet alltså av 120 roddarhamnor eller 360 roddare. 12 hamnor utgjorde en tolft och hundet var så indelat i 10 tolfter.

Sambandet med jordvärderingen bestod i att Vigermannen var en fullsutten bonde på ett markland jord och i anslutning till Söderlind (1968) uppfattar Ekbom marklandet som ett fjärdedels plogland eller en fjärdedels bolby. Hundet motsvarade en sammanräkning av hundra storgårdar om ett plogland á ca 48 hektar och marklandsräkningen baserade sig därvid på förhållandet att en tunna utsäde med ett värde om en mark silver genomsnittligt räckte för att beså ett markland.

Attungen motsvarades av ett åttondels plogland d v s sex hektar, den jordäga som var tillräcklig för att försörja ett bondehushåll (jfr senast Widgren 1983 s 78 f). I Södermanland och Närke var attungen (d v s halva marklandet) det jordatal som representerade mantalet och dessa landskap var enligt Ekbom indelade i hund om 12 tidingar, d v s 10 hamnor i stället för folklandens tolv. (Ekbom 1974 s 62 ff, 1979 s 11 ff, s 150 ff.)

Ekboms arbeten torde ha sitt intresse i denna modell för talförhållandena och de aspekter på den medeltida jordvärderingen som dessa ger. Förvånande är dock att Ekbom helt undvikit att relatera sina resultat till Hannerbergs avvikande slutsatser om t ex attungen och marklandsräkningen. Ekboms tidiga datering av den senare står således i princip isolerad i modernare forskning. Det måste också ifrågasättas om Ekbom kunnat prestera någon egentlig bevisning för hundindelningens vikingatidsdatering och inte heller kommer existensen av tidingsdelade hund i Södermanland att vinna något stöd i föreliggande undersökning.

Ekboms avhandling har starkt och som det synes med rätta kritiserats av Hyenstrand (1974 s 34, 124) för en bristande kontakt med vikingatidens bebyggelsegeografiska förhållanden. Det är således uppenbart att Ekboms hundrekonstruktion förutsätter en bebyggelsestruktur i mälarlandskapen som jävas av rimliga arkeologiska tolkningar av fornlämningsbeståndet. Dessa invändningar bör dock inte skymma att Ekboms resultat kan ha viss relevans för medeltidens förhållanden. Detta skall något tangeras i avsnittet 6.

Så långt kan diskussionen sammanfattas med att en hundaresindelning säkerligen funnits i mälardalen som bör ha haft en ankytning till underavdelningarna hälft, fjärding, åtting, tolft och hamna även om dessas inbördes relationer delvis måste betecknas som dunkla. Hundaresindelningens anknytning till hundratalet, det decimala och/eller det duodecimala, finns också otvetydigt även om det inte entydigt kan avgöras om den består i en samgermansk terminologi (jfr Söderlind), en exakt överensstämmelse vid en eller flera tidpunkter med basenheter i ''hundragrupper'' (jfr Hafström rörande omstruktureringen från storhundare till normalhundare) eller om organisationsförloppet är så utdraget och innefattar så många justeringar att någon enhetlig hundaresindelning vid en given tidpunkt knappast finns att urskilja (Lundberg).

Hannerbergs resultat visar dock att möjligheterna att göra kronologiska skiktningar rörande det förhistoriska utvecklingsförloppet i kulturlandskapet är mycket goda och att det alltså bör vara möjligt att analysera det administrativt-organisatoriska skeendet i etapper sedda mot bakgrund av bebyggelseutvecklingen. Sockenbildningen kan uppenbarligen inte ograverad överföras på de äldre enheterna tolft, hamna och åtting men lika uppenbart torde vara att ett samband ändå måste finnas. I sambandet tolft – åtting – socken anas ett bakomliggande normalhundare. Sammankopplingen mellan detta och den enskilda bebyggelseenheten definierad på olika sätt, som bolby, som andel av marklandet, som den vikingatida helgården eller storgården, ligger likaså nära till hands. Uppfattningen om normalhundaret som baserat på en mindre utvecklad bebyggelsetaxering tycks också ligga tämligen fast och att nya normalhundaren bildades efter 1200-talets mitt är uteslutet.

Förra hälften av 1200-talet skulle då vara den senast möjliga tillkomsttiden för denna hundarestyp men ett frågetecken måste då sättas varför inte normalhundaret är tydligare urskiljbart i 1300-talets kamerala källor. Normalhundaret måste i stället antas retardera under 1200-talets lopp.

Knappast någon i detta avseende aktuell forskning hävdar att normalhundaret skulle vara äldre än vikingatida och snarare perio-

dens slut än dess början diskuteras. Några grunder för att knyta hundaresindelningen till ledungen finns inte heller för tidigare skeden och frågan måste även ställas om inte kopplingen normalhundare – ledung främst bygger på att båda fenomenen givits samma datering. Landskapslagarnas ledung gäller dock 1200-talet och den flytande gränsen mellan örlogsledung till skatteledung borde snarast tala för att ledungsreglerna inte utformats i ett samhälle som mera avgörande skiljt sig från 1200-talets. Kopplingen ledung – normalhundare görs även utifrån uppfattningen om att ledungsbördan framtvingade noggrann och rättvis fördelning av skyldigheterna och normalhundaret ses därvid som det viktiga instrumentet. Varje hundare skulle ju enligt upplandslagen utrusta visst antal skepp. Samtidigt är det uppenbart utifrån Lundbergs resultat att hundaren med olika tyngd existerat under 1200-talet, d v s då ledungen källkritiskt säkrast kan antas ha existerat. Kopplingen ledung – jämnstora hundaren förefaller därmed ingalunda självklar. En annan faktor som förbryllar är att hundarets differentierade funktioner – såsom det synes med starkt fog – accepteras beträffande de äldre skedena medan organisationen antas helt dominerad av ledungsväsendet kring år 1000. I landskapslagarna möter dock återigen hundaret med ett flertal olika uppgifter.

Uppfattningen om ensamgården som den vikingatida bebyggelseenheten har lett Hyenstrand (1974 s 34) fram till en prövning av om den gravfältsförsedda bebyggelseenheten, *primärenheten,* oavsett storlek i yngre taxeringsmått och utan avseende på det historiska antalet gårdar i byn, kan vara hundarets lägsta basenhet. Primärenheten är alltså bebyggelseenheten, definierad genom bebyggelseplats, produktionsmark och namn, vars existens vid järnålderns slut indikeras av gravfält.

Genom att räkna primärenheter i de kyrksocknar som har samband med tolvtalet (Lundatolft i Seminghundra, Husby-Sjutolft i Trögd, Fröstolft i Simtuna och Tolfta i Tierpsområdet) har Hyenstrand (s 45 ff) kunnat visa på exakta överensstämmelser mellan antalen primärenheter och tolvtalet. Testen har därefter kunnat föras vidare till andra socknar med påfallande gott resultat. I fortsatta sammanräkningar av antalen tolfter med primärenheter – primärtolfter – kan Hyenstrand (s 51 ff) visa på överensstämmelser mellan hundaren och jämnt åtta primärtolfter. Ett normalhundare om åtta tolfter enligt den tidigare forskningens iakttagelser men med primärenheten som basenhet framträder därmed. Det torde vara berättigat att hävda att Hyenstrand med denna iakttagelse radikalt ändrat förutsättningarna för den vidare forskningen kring de administrativa systemen. ”Upptäckten” av primärtolften innebär dock ingalunda att den administrativa organisationsprocessen framträder i en mindre komplex dager utan även Hyenstrands resultat pekar mot andra strukturer både före och efter normalhundaret.

Överensstämmelsen primärtolft – socken är således inte genomgående utan socknar svarande mot såväl dubbla som halva tolfter föreligger också. Det är främst Attundalands hundaren samt även några sörmlandshundaren, som framträder som normalhundaren. I andra delar av Södermanland, Tiundaland, Fjärdrundaland och Västmanland är primärtolfterna färre eller flera.

I Rodens skeppslag finner Hyenstrand ofta dubbeltolfter varför en överensstämmelse med Hafströms hypotes om storhundaret om 10 tolfter med den till Roden avsöndrade dubbeltolften synes föreligga. Hyenstrand ser således ett bakomliggande storhundare i kombinationer av framför allt attundalandshundaren + skeppslag i Roden, men även i vissa tiundalandshundaren med attribuerat skeppslag. Relationen mellan kvarvarande hundare och avsöndrat skeppslag i Tiundaland är dock mer sällan den regelbundna 8 + 2 tolfter.

Storhundaret erbjuder även tolkningsmöjligheter beträffande de hundaren som inte passar in i åtta-tolfts-modellen och Hyenstrand (s 122 ff) kan därvid iaktta dels renodlade ”bevarade” tiotolftshundaren (Trögd, Åkerbo, Vendel, Västerrekarne, Österrekarne, Jönåker, Övra och Yttra Tör), dels konstellationer av mindre hundaren som tillsammans bildar storhundaren (Tuhundra + Norrbro, Gorunda + Tjurbo + Seunda, Simbo + Åsunda, Torsåker + Lagunda, Bälinge + Norunda etc). Via de sålunda framprepparerade storhundarena erhålls bilden av dels tredingsdelade (tredelade), dels tudelade storhundaren. Även i dessa enheter finns tolftkonstellationer som slår igenom i sockenbildningen. Dessa sammanfatta Hyenstrand i två storhundaresmodeller; i det tredingsdelade storhundaret består tredingen av en dubbel + en hel + en halv tolft (24 + 12 + 6) d v s tillhopa 42 primärenheter. I det tudelade storhundaret utgörs halvan av en dubbel och tre enkla tolfter. Modellerna torde snarast vara att uppfatta som genomsnittsnormer och kan inte iakttas annat än slumpvis i sockenbilden.

Resultatet blir emellertid ett mälarområde som vid 1000-talet huvudsakligen är indelat i storhundaren men med ett mindre normalhundaresområde omfattande Attundaland och mellersta Södermanland. Normalhundarena daterar Hyenstrand (s 126) via primärenheterna och runstensbelägget för termen hundare (U212, jfr Andersson 1973) till 1000-talet men detta tolkas som en i inte alltför avlägsen tid påbörjad men aldrig slutligt genomförd administrativ reform. De samtida storhundarena blir i samma perspektiv de äldre hundarena, i tur att omstruktureras, men aldrig omfattade av den administrativa reformen.

Orsaken till brottet finner Hyenstrand i sockenbildningen som vid ingången till 1100-talet appliceras direkt på den då befintliga hundaresindelningen och som låser strukturen i det givna läget. Häri förklaras sambandet primärtolft – socken även om förekomsten av sekundära sockenavsöndringar impliceras i Hyenstrands framställning.

De kronologiska slutsatserna är dock ingalunda entydiga och något hundare där åttatolftsmodellen ograverad kan beläggas i sockenstrukturen finns faktiskt inte. Vad Hyenstrand visar är i stället att vissa hundaren sammantaget och med sockenmodulerna jämkade efter ca-tal till närmaste jämn halvtolft utgör åtta tolfter (1974 tabellen s 82 ff). Hyenstrand har också genomfört en alternativ beräkning av antalen bebyggelseenheter med ålderdomliga ortnamn som grund, dvs en beräkning som antas inkludera bebyggelser med oregistrerade gravfält men även tidig-medeltida bebyggelseetableringar. Dessa *primärnamnenheter* utnyttjar Hyenstrand för kontroll av primärenhetsberäkningarnas rimlighet men faktum är att antalet "namntolfter" i hundaret ofta visar en bättre överensstämmelse med åtta-tolftshundaret. Det gäller Närdinghundra, Norunda, Ullerâker, Hagunda, Håbo, Lagunda, Simbo, Gorunda, Norrbo, Snävringe och Öknebo.

Frågan är då om inte normalhundaret i själva verket är yngre och tillhör t ex 1100-talet varvid normalhundarets tolfter även inbegriper yngre bebyggelseetableringar. Exempel på socknar som är tolfter med avseende på antalet enheter, varav flera säkert inte är förhistoriska, kan således uppletas och från Södermanland kan Stenkvista, Ärla och Västermo, alla präglade av medeltida kolonisation anföras som goda exempel (se nedan s 50). Bland Hafströms (1949 s 134 f) exempel på socknar som betecknas som hundaresåttingar i landskapshandlingarna finns vidare flera sådana som enligt Hyenstrands beräkningar inte är primärtolfter.

Tolften tycks därmed vara en aktivt utnyttjad indelningsgrund även under den tidigaste medeltiden. Primärtolfterna kan å sin sida i princip helt vara hänförbara till äldre indelningar t ex såsom underavdelningar till storhundarets hälfter eller tredingar enligt Hyenstrands egna modeller. Att en medeltida sockentolft även kan vara en primärtolft förklaras då av att socknen ifråga är fullkoloniserad redan vid vikingatidens slut och att ingen ytterligare bebyggelse tillkommit sedan tolften i fråga, från att ha varit en del av en gammal trediing, omförs till en åttondel av ett hundrare.

Den sena dateringen av normalhundaret erhåller ett starkt stöd av en helt nyligen publicerad uppsats av Ambrosiani (1983) som utgått från förnyade beräkningar av primärenheterna i Upplands hundaren. Ambrosianis resultat kommenteras vidare i de följande avsnitten 3.2 och 4.1.1.

Hannerbergs och Hyenstrands arbeten måste emellertid anses rymma de mest aktuella och samtidigt fullödigaste synteserna rörande det administrativa utvecklingsförloppet. Analyserna i föreliggande arbete utgår från en uppfattning om primärtolftens giltighet och framställningen har även i övrigt hämtat inspiration från Hyenstrands avhandling. Dock måste en mera slutgiltig uppfattning om de administrativa systemen även ge plats för de kamerala taxeringsenheterna. Att tänka sig en marklandstaxering som är lagd direkt ovanpå den icke storleksdefinierade bebyggelseenheten synes vara en något lättfärdig förklaring, men uppenbarligen ligger en sådan tolkning nära tillhands när de arkeologiska iakttagelserna kombineras med t. ex. Ekboms resultat. Av de äldre kamerala måttsenheterna tycks dock attungsberäkningen ha en mera komplicerad historia. Tills denna kan inrymmas i en gemensam utvecklingsmodell med primärtolften, kvarstår Hannerbergs arbete således som en alternativ utgångspunkt för fortsatta forskningar.

En lös skisserad modell för relationen primärtolf – attung – markland skall dock presenteras som en slutpunkt för analysen (avsnitt 6.)

2.2. Statsbildningsprocessen

Bakom hundaresorganisationen måste finnas en centralmakt, som styrt uppbyggnaden av den regelbundna indelningen och det till synes likartade administrativa systemet. Hundaresfrågorna måste därmed även relateras till frågan om statsmaktens framväxt och karaktär och det ligger nära till hands att söka konnektioner mellan olika stadier i den administrativa organisationens utveckling och olika nivåer i moderna modeller för en statsbildningsprocess.

Det problemkomplex som då tangeras är minst lika omfattande som enbart frågan om den administrativa organisationen i sig (se t ex Arwidsson 1978). I avsaknad av utrymme för utförligare diskussioner och analyser av vikingatida centralmakt i Södermanland har avhandlingen också givits en stark koncentration till de yttre fysiska ramarna i den administrativa organisationen samt dess primära syften och funktioner. De slutsatser som därvid kan dras kan dock ge relief åt såväl befintliga som kommande specialstudier kring statsbildningsfrågorna.

En anledning till försiktighet vad gäller mer långtgående slutsats kring 1000-talets centralmakt är att framställningens fokus är begränsat både i tid och rum, 1000-talets Södermanland.

Statsbildningsprocessen däremot måste uppenbarligen betraktas i ett längre tidsperspektiv för att bli begriplig. På samma sätt som medeltidens förhållanden inte utan ständiga kontroller bör projiceras bakåt bör inte heller 1000-talets förutsättas vara giltiga för tidigare delar av yngre järnålder.

Den rumsliga begränsningen resulterar också i ett mycket tydligt frågetecken till de slutsatser som kan dras; vilka inslag i Södermanlands administrativa organisation är specifikt sörmländska och vilka är gemensamma för hela mälardalen och ännu större områden.

Föregående avsnitt torde således ha redovisat att frågorna kring det administrativa förloppet i hög grad penetrerats med Uppland som modellområde medan inga eller endast översiktliga analyser gjorts av de sörmländska förhållandena. När därför de här erhållna resultaten markant avviker från tidigare uppfattningar om Upplands hundaresindelning finns all anledning att vara försiktig med generaliseringar om dess vidare giltighet för andra områden.

Illustrationer till det sagda kan hämtas i landskapslagarna där redan konungabalkens inledande bestämmelse om de uppländska folklandens särställning i konungavalet markerar en skillnad. Trots Upplandslagens tydliga influenser på Södermannalagen har den senare sina uppenbara särdrag, indikerande skillnader som bör ha varit mer påtagliga under tidigare skeden.

Med dessa reservationer är det ändå självfallet att en analys av samhällsorganisationen under 1000-talet måste ha sin utgångspunkt i en någorlunda specifik uppfattning om detta samhälles politiskt-sociala förhållanden. Utifrån en numera vanlig infallsvinkel är det därvid lämpligt att anknyta till socialantropologisk forskning där framväxten av en stat betraktas som slutpunkten i en process kännetecknad av alltmer komplexa ekonomiska, sociala, religiösa och produktionstekniska relationer mellan individer och grupper (t ex Fried 1960, Service 1975).

En förtjänstfull sammanfattning av det aktuella forskningsläget rörande äldre samhällsorganisation har nyligen gjorts av Hyenstrand (1982 s 197 ff, jfr även Cullberg m. fl. 1978 s 14) som också på ett idérikt sätt sökt definiera möjligheterna att testa det arkeologiska källmaterialet mot antropologiska modeller.

Närmast i anslutning till Sanders och Webster (1979), Claessen och Skalnik (1978) samt Balendier (1971) har Hyenstrand skisserat ett utvecklingsschema från stam till feodalstat där särskilt en övergång från olika typer av preliminära eller ''tidiga'' statsbildningar till en utvecklad stat är av intresse. Till detta evolutionistiska schema kopplar Hyenstrand begreppet federation, närmast som den reella organisationsform som kan ha förenat olika samhällsbildningar på lika eller olika utvecklingsnivåer.

Federationen som ett uttryck för tilltagande ekonomisk integration mellan tidigare mera oberoende områden och som uttryck för nya intressegemenskaper mellan samhällseliter, t ex i hövdinga- eller småkungadömen, kan därvid vara en fruktbar infallsvinkel. Väsentliga variabler som måste bestämmas för olika kronologiska horisonter är därvid karaktären av råvaruproduktionen, förekomsten av specialiserat hantverk, överskottens användning, tillgången till vapen, relationen mellan släktgrupper, ätter och andra typer av sociala föreningsband samt inte minst frågan om nyttjanderätten till produktionsmarken (Hyenstrand 1982 s 198, 203, se även Wolf 1971 s 76 ff).

Den abstraherande socialantropologiskt inspirerade infallsvinkeln kan kontrasteras mot en renodlad historisk-politisk beskrivning av periodens förhållanden. Här är källorna Beowulfskvädets dunkla uppgifter om sjöstrider mellan svear och götar (eller jutar). Ansgarslegendens uppgifter från kort efter år 865 om ett svearike, Wulfstans reseskildring med dess uppräkning av svearnas länder. Först Adam av Bremens beskrivning av Adams eget århundrade, 1000-talet, ger sedan fastare hållpunkter med Erik Segersäll som mottog kristendomen i Danmark och Olov Skötkonung som regerade vid seklets början. Anund Jakob, Emund den gamle och Stenkil har regerat i hela riket. Inge d. ä. förjagades av Blot-Sven men den Stenkilska ätten restaureras och utslocknar så med Inge d.y. kring 1130. Därefter följer skedet med striderna mellan de Sverkerska och Erikska ätterna, ätter som brukar förbindas med skilda geografiska stödjeområden (Rosén 1966 s 84 ff).

Den framkomligaste vägen mot en tolkning av periodens skeende bör vara en sammanställning av rent historiskt-politiska data samt de arkeologiska källorna vilka kan relateras till adekvata statsbildningsmodeller. För nordiskt vidkommande framstår därvid Randsborgs (1980) analys av vikingatidens Danmark såsom förebilden. Randsborg behandlar tidens statsbildning i Danmark utifrån begreppet ''sekundär'' stat vars utveckling, jämte den inhemska ekonomiska och sociala strukturen, är beroende av handel och krig med samt andra inflytelser från mer avancerade väletablerade ''primära'' statsbildningar (s 7).

Statens framväxt i Danmark ser Randsborg som ett vikingatida skeende som utgår från 800-talets krigarsamhälle med stabila lokala samhällsenheter (s 10). Dessa binds samman i en feodal process där enandet har samband med krigstågen mot frankerna. Jord kan ha delats ut i gengäld för militära tjänster och ett primitivt system med vasaller etableras. Detta utvecklas under 800-talet och betecknas som ''kvasi-feodalt''. Mot det begreppet svarar en

nedbrytning av traditionella ledarskap och dettas ekonomiska bas till förmån för ökade privata rättigheter. Godsbildningar kan knytas till den krets som har sin maktbas ifröjd av kungens ställning. Idén om en enad kungamakt för hela landet utvecklas under 900-talet och exponeras så i utvecklad form av Jellinge-dynastin kring år 1000 (jfr Andren 1981).

En utveckling i Svea- och Götalandskapen som motsvarar den danska förefaller rimlig men bör kronologiskt vara fördröjd i förhållande till denna. 900-talets stadsbildningar i Danmark som spelar en framträdande roll i Randsborgs analys finns tex i mälarområdet inte förrän tidigast under 1100-talet. Likaså bör inte de särpräglade dragen i mälarområdet undervärderas. Det längre avståndet till kontinenten och skillnaderna i topografiskt betingad bebyggelsestruktur måste här ha genererat ett specifikt förlopp. Termen det "kvasi-feodala" samhället framstår som välfunnen och i hög grad applicerbar på 1000- och 1100-talens svenska områden. Med denna term kan de europeiska randområdena i norr relateras till de kontinentala feodalstaterna utan att samtidigt behöva pressas in i utvecklingsscheman som formulerats utifrån de kontinentala mönstren.

Slutligen finns i detta sammanhang skäl att vara uppmärksam på Callmers (1977) avhandling där intensifierad handel och ökad specialisering under vikingatiden antas avspeglad i statsbildningar i Skandinavien. Callmers arbete kan stå som exponent för möjligheten att penetrera det arkeologiska materialet utifrån aspekter på eknomiska system (jfr Stjernquist 1967, s 19). Detta skall något tangeras i det följande avsnittet 4.6.

2.3. Tuna-byarna

Jämte variabler som i olika utsträckning kan vara direkt eller indirekt åtkomliga i de arkeologiska källorna kan den politiska och samhälleliga organisationen studeras via dess rent fysiska uttryck. I de rumsligt avgränsade administrativa enheterna kan administrativa centra och centralorter av annat slag eftersökas och i detta sammanhang torde de segslitna frågorna om Tuna och husabyarna söka lösas. Rörande dessa bebyggelser ger analysen av Sörmland utgångspunkter för tämligen definitiva utsagor och en något utförligare problemorientering motiveras således.

En fortfarande aktuell sammanfattning av "tuna-problemet" har givit av Olsson (1976 s 71 ff), närmast i följd av den debatt som följde på Holmbergs (1969) avhandling om tunanamnen. Denna innehåller för övrigt en utförlig forskningshistorik.

Tuna-namnen har sitt samband med den administrativa organisationen indikerat genom ortnamnsrelationer som Soleandatunum – Solaenda hundare och Valaendatunum–Valenda hundare. Namntypens kärnområde är Uppland, Södermanland och östra Västmanland. I detta område förekommer inte mindre än 35 tunanamn i samband med sockenkyrka; antingen i sockennammet, via kyrkbyns namn eller via prästbostället. Detta ger tuna-namnen en särställning jämfört med andra jämförbara ortnamnstyper, såväl i förhållande till totalantalet namn som i förhållande till andelen namn med kyrkoanknytning.

Dessa omständigheter kring tuna-namnen måste ges en förklaring men en tillfredsställande sådan måste ännu anses saknas.

I princip kan två olika infallsvinklar användas för tolkningen av tuna-byarna; en detaljerad och en kvantifierande analys. I det detaljerade studiet av de enskilda tuna-byarna är strävan ofta att skilja "äkta" tuna-byar från "oäkta". En viss sådan sollning är givetvis nödvändig eftersom tuna-elementet även förekommer som uppkallelsenamn bland tex sena torpbebyggelser. När det gäller att bland primärenheterna eller de tidigmedeltida tunabyarna peka ut sådana som skall anses ha haft särskild betydelse uppkommer dock tydliga svårigheter att finna objektiva urvalsgrunder. Tolkningar som baseras på urval av tuna-byar som passar in i en modell är givetvis inte tillförlitliga och ett sådant förfarande kännetecknar flertalet äldre arbeten kring tuna-problemet. Först genom Holmbergs (1969) i princip heltäckande genomgång av de svenska tunanamnen finns egentliga förutsättningar för att utforma modeller som hela beståndet kan testas mot. Holmbergs egna slutsatser är dock att tuna-byarna både i kamerala och arkeologiska källor framträder som en alltför heterogen bebyggelsegrupp för att en enhetlig tolkning skall vara möjligt att prestera.

Att inte alla tuna-byar bör betraktas som uttryck för ett och samma fenomen styrks också av de modernare rent språklig analyserna. Särskilt förekommande förleder i sammansatta tuna-namn förefaller ge hållbara utgångspunkter för diffierentiering av bebyggelserna ifråga (Andersson 1968 s 88 ff, Hellberg 1975). Själva det enkla Tuna måste också rent språkligt anses ha en så pass ospecificerad innebörd att vare sig någon enhetlig datering eller typ av bebyggelse med särskild funktion behöver förutsättas utifrån språkliga grunder. Bland ortnamnsforskare torde dock tämlig samstämmighet råda om att åtminstone vissa tunanamn är sammansatta med förleder som måste åsättas hög ålder; romersk eller tidig yngre järnålder nämns ofta i sammanhanget (Olsson 1976 s 74).

Det heterogena intrycket stärks av fornlämningsförhållandena kring tuna-byarna. Ett 40-tal Tuna saknar således helt gravfält eller markeras av obetydliga lämningar medan exempel på mycket höga fornlämningstal inte heller är

ovanliga. Fornlämningstalen förbjuder således en generell tidig datering av tuna-byarna. Hellberg (1975, 1978 och 1979) har dock presenterat preliminära modeller där tuna-byarna sätts in i ett administrativt sammanhang, i en tidig ''Sveastat'' med rötter i romersk järnålder. Innan Hellberg redovisat sina slutsatser i utförligare form undandrar de sig dock en närmare bedömning. Många av Hellberg påtalade förhållanden kring de samlade ortsnmansmiljöerna krig vissa tuna-byar måste dock otvetydligt uppfattas som betydelsefulla.

För ett generellt betraktelsesätt rörande tuna-byarna återstår dock att åsätta dem en genomgående sen datering och Hyenstrand (1974 s 101 ff) har prövat om mälardalens tunabyar kan relateras till den rekonstruerade indelning i storhundaren och normalhundaren som Hyenstrand företagit (jfr ovan s 17 f). Härvid har sambandet påtalats mellan Tuna och de socknar som framträder som dubbeltolfter och där Tuna tänkes representera administrativa funktioner för hundarets inre uppbyggnad. Tuna skulle alltså kunna vara vad Hyenstrand kallar ett *centralnamn* i 1000-talets hundaren och ett samband mellan Tuna och just dubbeltolfter kan även påvisas rent statistiskt. Sambandet är dock ingalunda absolut och en genomgående sen datering av tunanamnen strider som nämnts mot de språkvetenskapliga resultaten.

Det kvantifierande angreppssättet skiljer sig dock avgörande från annan forskning, där det detaljerade studiet av den enskilda lokalen oftast sätts i förgrunden och Hyenstrand torde ha anvisat en framkomstväg för studiet av olika ortnamnsgrupper som kan ge synnerligen intressanta resultat. Hyenstrand har således parallellt med tuna-byarna undersökt om bebyggelser med namnen Berga och Lunda eller Lundby kan sättas in i en motsvarande ''centralnamnsmodell''. Även här kan Hyenstrand uppvisa bestickande resultat och ett försök att vidareutveckla dessa skall också representeras i det följande.

Klart är alltså att tuna-byarna och sannolikt även vissa andra ortnamnsgrupper sannolikt bör kunna relateras till hundaresorganisationen. I ett sådant förfarande kan av metodiska skäl inget subjektivt urval av tuna-byar ''som passar'' utnyttjas. En generell modell för tuna-byarna måste dock rymma en differentierad syn på tuna-byarna men denna differentiering måste göras utifrån objektiva grunder och vara testbar mot oberoende variabler.

2.4. Husabyarna

Husabyarna tycks något mindre höljda i dunkel än tuna-byarna. Den mest allmänna synen på dessa bebyggelser bland historiker kan sammanfattas med Roséns (1966 s 119 f) beskrivning av statsmakten vid 1100-talets början:

''De ekonomiska och administrativa resurser, som stod den gemensamma kungen till buds, kan i väsentlig grad sammanfattas i termerna *andel i böter, Uppsala öd, gästning* och *ledung*. Andelen i böterna var en följd av hans ställning som rättens högsta vårdare. Den framstår i landskapslagarna som en inte oväsentlig inkomstkälla.

Första gången benämningen Uppsala öd (jfr fornvästnordiska ''audr'' - rikedom) förekommer är i Snorre Sturlasons Ynglingasaga. Där omtalas att Uppsalaättens mytologiska stamfader Yngve-Frey 'byggde i Uppsala ett stort tempel och grundade där sitt huvudsäte, han skänkte därtill alla sina inkomster, land och lösöre. Därigenom uppkom Uppsala öd, som har bestått allt sedan dess'. I landskapslagarna och i urkunder från senare tid framstår Uppsala öd som kronans gods, vilket inte fick avsöndras. Hur detta godskomplex från början bildats är ovisst.

Inom det godskomplex som Uppsala öd utgjorde, framträder en särskild kategori, de s k Husabyarna. Ordets första led anger att vi har att göra med gårdar, som skilt sig från andra genom sina byggnader. Husabyn har av allt att döma varit en gård där ett av konungens visthus var beläget, och som var så bebyggt att det kunde ta emot honom och hans följe vid besök på orten.

Husabyn beboddes av en konungens bryte, gårdsfogde eller gårdsförvaltare, som också kallades husabyman. Bland hans uppgifter har givetvis i första hand ingått att sörja för gårdens skötsel och förvaltningen av kronogodset på orten. Men han har också fått andra uppgifter av administrativ och judiciell art. Kungsgården med dess visthus fick ta hand om de naturaprestationer, som bönderna hade att utgöra.

Härvid har det inte varit frågor om skatter i vår tids mening. Dylika var oförenliga med germansk åskådning, enligt vilken den frie mannen inte kunde påtvingas några avgifter. Däremot hade de fria männen tjänsteplikt. En sådan var skyldigheter att ta emot och underhålla kungen och hans följe under dennes resor genom landet. Man får föreställa sig, att när budet kom till en ort, att kungen skulle infinna sig, så samlades i husabyarnas visthus inte endast avkastningen från kronans egna gods utan också de fria, självägande böndernas bidrag till underhållet. Detta bidrag kallades 'gästning'.'' (se även Schück 1914 s 120 samt UR under U 11; om den tidiga medeltidens statsfinansiella system, Lönnroth 1940 s 42 samt senast Lindqvist 1982 med ang. litt).

Citatet placerar in husabyarna i ett tidigt statsfinansiellt system och bör i detta avseende jämföras med refererade (2.1.) uppfattningar om ledungens dominerande betydelse i sam-

Gravfältet (nr 11) på Kjulaåsen vid Kungshållet i Kjula socken. Foto Christian Meschke, RAÄ 1982.

manhanget. Hafström (1949 s 169 f) parallelliserar således gästningsbidraget med den stående ledungslaman (jfr även Holmbäck och Wessén 1933, kommentaren till UL:s konungabalk, not 41).

Jämsides med de sparsamma upplysningar som de historiska källorna förmedlar om husabyarnas funktioner (se här Palme 1959) ger dess ställning i de tidiga kamerala taxeringarna viktiga utgångspunkter för vidare analyser. Ståhle (1946 s 175 ff) har således framhävt att husabyarna ofta framstår som ''idealbyar'' i taxeringshänseende med fyra hemman om vardera ett markland. Detta ser Ståhle som en effekt av att kronogodsens huvudgårdar bör ha varit de som i första hand organiserades efter centralt angivna principer. Ståhle har också fäst uppmärksamheten på Bo-gårdarnas uppträdande i anslutning till husabyarna och att Bo-gårdarna även förekommer i lokaliseringar som kan indikera ledungsflottans samlingsplatser; exempel på samband med ortnamn som Snäckviken och Kungshamn finns således (se även Sahlgren 1925 s 129 ff, Franzén 1937 s 106).

Schück (1914) och Ståhle (1948 s 129) har angivit den främre tidsgränsen för husabyarna. Uppsala öd befinner sig således i upplösning redan vid 1100-talets slut och husabyar befinner sig – delvis i följd av klosterdonationer - i privat ägo senast vid slutet av 1200-talet.

Hellberg (1975b, senast 1979) uppfattar husabyarna som Tunas efterträdare som sveakungens förvaltningscentra. Ett mellanliggande skede utgörs därvid av bebyggelser med Husa-namn, ca 700-1000 e kr, medan husabyarna uppträder kring år 1000 som fast organiserade byalag med funktioner i ledungsväsendet. Viktiga för studiet av husabyarna är enligt Hellberg dessas ortnamnsmiljö och förekomsten av speciella ''krigarförband'' möjliga att spåra i ortnamn som Rinkeby (''rinkar''), Karleby (''karlar''), Tegneby (''täghnar'') och Svenneby (''svenner'') påtalas. Hellbergs syn på Tunas och husabys kronologi överensstämmer f ö med Palmes (1959).

Vad så gäller den arkeologiska forskningen med anknytning till husabyarna har denna kommit att koncentreras kring relationen kungsgårdar – kungshögar. Lindqvist (1936)

har således sett samband mellan kungshög och husaby i ett flertal lokaler i mälardalen, vid Ottarshögen i Vendel, Nordians hög vid Åshusby i Norrsunda, Björns Järnsidas hög vid Husby-Munsö och beträffande Ingjaldshögen med Husby-Vansö. Lindqvist understryker husabyarnas ställning i den kungliga förvaltningen och är inte främmande för ett samband med Ynglingasagans uppgifter om Brött-Anund som lät anlägga gårdar åt sig i varje storbygd. Strävan efter en samordning med historiska uppgifter kännetecknar också Nermans (1961 m fl) inlägg i den s k sagaforskningens genre. Ambrosiani (1964 s 208 ff.) noterar i ''modernare'' termer kungshögarnas särställning i förhållande till den sedvanliga gravfältsbilden men också att många kungshögsmarkerade bebyggelser har samband med medeltidens främsta ätter.

Hyenstrand (1974 s 103 ff, ssk 115 samt även 1979 och 1980 s 29 ff) har gjort en genomgång av husabyarna och högar med diameter större än 20 m i mälarlandskapen. Denna har visat att närmare 1/3 av 46 kungshögar är knutna till husabyar. Därtill kommer vissa komplex som är möjliga att sammankoppla med kungamakten, främst Uppsala högar och Hovgårdskomplexet på Adelsö. Hyenstrand ser i de stora högarna, med dateringar folkvandringstid – vikingatid, möjligheten av en kontinuitet från småkungadömenas säten fram till normalhundaret. Husabyarna har således det mest regelbundna uppträdande i de områden där normalhundaresindelningen är mest konsekvent. Sambandet med storhögarna kan vara en följd av bägge fenomenens gemensamma dragning till positioner längs de viktiga vattenvägarna. Förhållandet kan dock även ses som ett uttryck för den centrala kungamaktens strävan (under 1000-talet) att placera sina stödjepunkter vid den äldre samhällsorganisationens nyckelpositioner. Hyenstrand (1974 s 118 ff) antyder således klart att storhögarna kan antas representera en äldre struktur som föregått hundaresindelningen. Hyenstrands (1974 s 118) slutsats är att tunabyarna som nämnts har ett samband med hundarets inre organisation och uppbyggnad. Husabyarna ger däremot enligt Hyenstrand ett ''aggressivare'' och mer centraldirigerat intryck. ''De förefaller onekligen har varit platsen för ett 'hus', lätt åtkomligt på en för hundarets utåtriktade kommunikationer lämplig plats.''

Hyenstrand (även 1980 och 1981) har också framhållit att vissa husabyar har påfallande höga fornlämningstal, ofta i form av stora gravfält av renodlad yngre jämålderskaraktär. De avviker därigenom från den sedvanliga bilden där det stora gravfältet synes vara en funktion av kontinuitet från äldre järnålder. Andra husabyar saknar fornlämningar och ger ett påfallande sent intryck vilket antyder ett tidigmedeltida anläggande.

Med detta referat av forskningar kring husabyarna kan den inledande problemorienteringen avslutas. I den fortsatta framställningen blir det dock anledning att återkomma till både noggrannare penetrationer av enskilda resultat som här endast omnämnts flyktigt liksom till ytterligare problemkomplex vars förhållande till hundaresindelning, tuna-byar och husabyar måste fixeras. Det gäller främst den kyrkliga organisationen samt beskattnings- och tingsväsendet.

En förhållandevis stark tonvikt har ovan lagts vid de icke-arkeologiska tolkningarna, motiverat av att det är de arkeologiska källorna som utgör grunden för de följande analyserna. Det är således av vikt att så klart som möjligt markera skillnader och överensstämmelser mellan uppfattningar som tagit sina utgångspunkter i andra typer av källor.

3. Södermanlands bebyggelse vid 1000-talet

3.1. Bosättningsmönstrets framväxt

Såsom refererats i den inledande orienteringen har Hyenstrand (1974 s 44 ff) påvisat att den enskilda bebyggelseenheten, oavsett dess storlek vad gäller antal gårdar och markareal, utgör basenheten i en tolftberäkning med sannolikt samband med hundaresindelningen. Detta måste uppfattas som ett grundläggande rön och en närmast given utgångspunkt för vidare arkeologiska studier i ämnet.

Det bidrag som här lämnas till forskningen kring den tidiga samhällssorganisationen utgår därför också i hög grad från en rekonstruktion av bosättningsmönstret vid järnålderns slut. De iakttagelser som kan göras rörande bebyggelsernas antal och grupperingsmönster utifrån rumsliga variabler bildar därefter utgångspunkter för hur hypoteserna om den administrativa organisationen skall formuleras.

Denna uppläggning förutsätter en förhållandevis detaljerad genomgång av landskapet med identifiering av 1000-talets bebyggelser som mål. En sådan bebyggelserekonstruktion är möjlig att göra tack vare de senaste decenniernas intensiva bebyggelsearkeologiska forskningar kring mälardalen. Härvid intar Ambrosianis (1964) studier av järnålderns bebyggelseutveckling i Attundaland och på Södertörn en central plats genom sin metodiska uppläggning och kombination av källtyper.

Ehuru många gånger uppenbart även för tidigare forskning har Ambrosiani statistiskt kunnat visa att det återkommande rumsliga sambandet mellan mälardalens yngre järnåldersgravfält och 1600-talets byar måste ges tolkningen av kontinuitet mellan järnåldersbebyggelse och historisk gård. Genom senare detaljstudier (se främst Sporrong 1971 s 9 ff samt Hyenstrand 1974 s 31 f) för en forskningsöversikt) har Ambrosianis slutsatser kunnat bekräftas och fördjupas. En uppfattning om en kontinuerlig och successiv bebyggelseetablering under yngre järnålder och framåt i mälardalen måste uppfattas som den mest sannolika i nuvarande forskningsläge.

Under yngre järnålder sker uppenbarligen av gravfältsfrekvensen att döma en omfattande bebyggelseförtätning i områdets näringsmässigt mest gynnsamma delar och mälardalens huvudbygder tycks ha nått ett stadium av relativ fullkolonisation vid forntidens slut. Denna bör huvudsakligen ha skett genom avsöndringar från moderenheter även om sammanslagningar och olika former av integreringar mellan bebyggelser väl också kan ha ägt rum. Förekomsten av flera gravfält till en primärenhet kan således tolkas antingen utifrån en sammanflyttningshypotes (Lindquist 1968, Sporrong 1971, Welinder & Johansson – Welinder 1973) eller som ett uttryck för omlokaliseringen av tomtplatsen. Under loppet av yngre järnålder måste också en social skiktning ha vuxit fram. Detta sker rimligen i takt med att ett mera komplicerat system för jordägande byggs upp, t ex i form av godsbildningar och arrenden. Förhållandena mellan social skiktning och jordägande under yngre järnålder har dock ännu inte fått någon metodisk genomlysning utifrån de arkeologiska källorna.

Den sena järnålderns och den tidigare medeltidens relativa mättnad fråga om bebyggelseetableringar resulterar uppenbarligen i en bebyggelseexpansion mot mälardalens randområden – norra Västmanland, nordvästra Uppland och Dalarna. Även zonerna i mälardalens centrala delar, längre bort från de primära odlingsområdena i anslutning till de stora åarna och vattendragen, mottar likaså uppenbara bebyggelsetillskott.

Bebyggelseutvecklingens förlopp sammanhänger också med frågan om etableringen av medeltida bergslager och järnutvinningens växande betydelse som underlag för en stationär bebyggelse vid sidan om de agrara näringsfången. Formerna för järnframställningen och sammanhörande organisationsformer kan dock knappast isoleras till ett studium av medeltiden utan måste antas stå i intimt – ehuru ännu så länge ett mera svårdefinierbart – förhållande till den yngre järnålderns bebyggelse- och näringsstruktur (jfr Hyenstrand 1972, 1974 s 129 ff samt där anvisad litt.).

Till bilden av denna hör slutligen oundvikligen uppkomsten av orter med urbana inslag. Birka är det tidigast mera entydigt gripbara exemplet, följt av stadsbildningen i Sigtuna under 1100-tal och så mångfalden av städer i mä-

lardalen där huvuddelen tycks kunna föras tillbaka till 1200-talet.

3.2. Primärenheterna

I princip kan tekniken för en arkeologisk bosättningsrekonstruktion, såsom den utformats under de senaste decennierna genom ett flertal exempelstudier, sägas vara att utifrån ett historiskt källmaterial – vanligtvis en karta – söka korrigera den historiska källans bebyggelsebild så att t ex 1000-talets framträder i stället.

Det självklara syftet är därvid att skilja ut bebyggelserna med ett förhistoriskt ursprung – primärenheterna – från senare tiders etableringar. Dessutom finns önskemålet att komplettera bilden med försvunna bebyggelser. Den ideala situationen för att belägga den historiska bebyggelsens 1000-talsexistens kan sägas vara:

- att bebyggelsen ifråga är försedd med gravfält i mer eller mindre direkt anslutning till den historiska bebyggelseplatsen och att detta gravfält kan identifieras till den yngre järnålderns typ. Ännu hellre bör givetvis en arkelogisk undersökning ha bekräftat gravfältets utnyttjande ned i sen vikingatid.
- att bebyggelsen är försedd med ett namn av en typ som återkommer bland gravfältsförsedda bebyggelser, d v s är ett ortnamn med ändelsen -sta, -by, -inge eller det plurala -a. Alternativt bör ortnamnet vara av en exklusiv typ där det förhistoriska ursprunget inte motsägs av en eljest gällande generell datering. Namnets ursprunglighet bör helst finnas belagt genom en (tidig-)medeltida källa
- att bebyggelsen har ägogränser som inte anger enheten som avgärda eller yngre i förhållande till angränsande enheter vilka eljest inte framstår som primärenheter.
- att bebyggelsen i kamerala källor, t ex jordeböcker och lantmäteriakter, på motsvarande sätt framträder som äldre och inte avgärda till arkeologiskt unga bebyggelser.

Flera analysvariabler torde kunna uppletas men dessa är de oftast utnyttjade (jfr Ambrosiani 1964 s 190, Hyenstrand 1974 s 36 samt Selinge 1977 s 159 ff) samtidigt som den rekonstruktion av ett helt landskap som här är aktuell omedelbart omöjliggör att ens alla de nämnda används. Således finns i anlysen inget utrymme för att utnyttja de kamerala källorna eller ägogränserna för detaljanalyser (dvs den ”geometriska” analysmetoden). Detta är givetvis en brist men samtidigt gäller att dessa materialgrupper oftast är svårare att tolka entydigt och framför allt endast med stor försiktighet kan utnyttjas för korrigeringar av eljest samstämmiga gravfälts- och ortnamnsdateringar (jfr Ambrosiani 1964 s 198, Ståhle 1946 s 181, not 1 och t ex rörande de sörmländska lantmäteriakternas tillförlitlighet vad gäller avgärdaförhållanden, Ståhle 1955 s 10ff).

Därmed är också uttalat att rekonstruktionen måste utföras genom ett översiktligt förfarande med utnyttjande av ett litet antal bestämda variabler i ett visst system, men oftast utan de möjligheter till korrigeringar som detaljerade analyser av enskilda enheter ger möjlighet till. Ett standardiserat och systematiskt angreppssätt måste alltså betonas som nödvändigt när möjligheten till detaljanalys inte finns. I en analys där en större mängd relevant källmaterial kan vägas ihop till en samlad sannolikhets- och rimlighetsbedömning inför frågan om en bebyggelses ålder finns möjligheten att, med bibehållet krav på vetenskaplighet, bedöma två snarlika bebyggelsesituationer olika. Bebyggelsen X_1 kan här antas vara av förhistoriskt ursprung, men inte bebyggelsen X_2. Vid det generaliserande förfarandet är motsvarande slutsatser inte möjliga att dra. Begränsningen av analysvariabler medför automatiskt att de snarlika bebyggelsesituationerna så långt som möjligt måste bedömas på ett enhetligt sätt. X_1 och X_2 måste alltså antingen anses båda vara primärenheter eller båda vara yngre. Ett annat förhållningssätt torde omedelbart resultera i slumpmässiga och subjektivt grundade slutsatser. Analysvariablerna för rekonstruktionen blir alltså historiska bebyggelseenheter, gravfält och ortnamn. Det tekniska utnyttjandet av dessa kan ges följande beskrivning.

Analysens utgångsläge bestäms av valet av grundkarta med redovisnig av den historiska bebyggelsen. För bebyggelsearkeologiska analyser i mälardalen har här hittills utnyttjats 1600-talets geometriska jordeböcker (Ambrosiani 1964), skifteskartor från 1700- och 1800-talen (t ex Nordström 1980), den äldre ekonomiska kartan, d v s häradskartan (Hyenstrand 1974) samt slutligen även den yngre ekonomiska kartan i versionen från 1950-talet (Gustafsson och Lidén 1980). De äldre kartverken kan i detta sammanhang inte användas, dels då de genom sin stora skala förutsätter ett alltför omfattande exerperingsarbete, dels då skilda kartserier för landskapets olika delar måste utnyttjas med åtföljande källkritiska problem.

Häradskartan har, som det synes framgångsrikt, använts av Hyenstrand (1974 s 15) som jämfört kartan med transparanta överlägg i samma skala, 1:50 000, där gravfälten enligt riksantikvarieämbetets fornminnesinventering markerats. Utnyttjandet av häradskartan har dock nyligen kritiserats av Ambrosiani (1983) som påtalat bestämda brister i kartans bebyggelseredovisning, särskilt i fråga om säteriernas underlydande bebyggelser. Ambrosiani har i stället hävdat den yngre ekonomiska kartans stora tillförlitlighet med en jordregisterredovisning som i princip upptar allt ifrån 1600-talet avhysta eller försvunna bebyggelser som

är registerenheter. Ambrosiani har också tillsammans med J E Gustafsson och H Lidén genomfört en bebyggelserekonstruktion över mälarlandskapen, hittills opublicerad (se Gustafsson och Lidén 1980 samt Ambrosiani 1980 och 1983) men redovisad i kartform i Statens historiska museums utställning.

I det ursprungliga fokus för författarens studier fanns som inledningsvis nämnts kommunikationsaspekterna på 1000-talets samhälle. Detta ämnesval har också primärt avgjort valet av grundkarta för bebyggelserekonstruktionen, nämligen den äldre geologiska kartan, utgiven i skala 1:50 000 under perioden 1862-1882. Kartan är resultatet av en geologisk kartering som numera visserligen är föråldrad och ersatt med de differentierade bergarts- och jordartskartorna. Den äldre kartan ger dock ett gott och fullt tillfredsställande referensmaterial när det gäller de topografiska förutsättningarna för viktiga vägsträckningar – rullstensåsar, impedimentmarker, sankmarker m m. Dessa uppgifter kan visserligen inhämtas genom modernare kartor men en annan fördel med den äldre kartan är att den geologiska redovisningen är utförd på en förstorad version av Topografiska Corpsens karta (''gamla generalstabskartan'') över Nyköpings och Stockholms län. Denna är i sin tur upprättad 1831-1848 (Lönnqvist 1973 s 73 f) och redovisar således vägar och bebyggelse vid en tidpunkt som ligger klart före de omdaningar av det sörmländska landskapet som sker bl a genom det sena 1800-talets vägbyggnader och skiftesverksamhet. Enskifte och laga skifte kom således i mycket ringa grad till utförande i Södermanland före 1850 (Helmfrid 1961). Ur dessa aspekter har kartan klara fördelar vad gäller bebyggelseredovisningen i jämförelse med t ex 1897-1905 års sörmländska häradskartor. Kartan upptar dock givetvis inte bebyggelser avhysta före karteringstillfället men denna brist har i stor utsträckning kunnat kompenseras genom att en stor mängd topografisk litteratur (se litteraturförteckningen) efter hand kommit att genomgås i anslutning till avhandlingens förstudier. Härvid har kartbilden successivt kunnat kompletteras med äldre bebyggelser som framstått som naturliga att pröva som primärenheter. Särskilt viktig i detta avseende har ett utnyttjande av Almquists (1934-1935) genomgång av de sörmländska frälsegodsen varit.

Den sålunda – delvis slumpmässigt, delvis systematiskt – kompletterade bebyggelseredovisningen har därefter jämförts med riksantikvarieämbetets gravfältskartor i skalan 1:50 000, d v s samma transparenta överlägg som utnyttjats av Hyenstrand (1974) och primärenheterna har därifrån urskiljts enligt följande definition:

En primärenhet är en bebyggelseenhet till vilken kan knytas ett gravfält, ej beläget på mer än 700 m avstånd från byplatsen och som har ett namn av en typ som ej motsäger en förhistorisk datering.

Avståndsgränsen 700 m är vald utifrån förhållandet att majoriteten ålderdomliga byar uppvisar gravfält närmare än ca 500 m från bytomten, en bedömning som grundas på förekommande bebyggelsearkeologiska utredningar samt förf:s egen genomgång av landskapet Södermanland. Bebyggelsen där närmaste gravfält befinner sig på upp emot 1 km från bytomten är däremot mera sällsynta liksom de oftare svarar mot yngre namnformer. Ofta rör det sig rent av om uppenbara sekundärbebyggelser eller torp. 700-meters gränsen avser dämed att skilja ut de bebyggelser där kontinuiteten gravfält – historisk bebyggelse inte kan förutsättas eller göras trolig.

Det mest framträdande tekniska osäkerhetsmomentet vid identifieringarna sammanhänger med grundkartans avsaknad av ägogränser. Särskilt i täta bygder kan det därför vara svårt att avgöra till vilken av två närbelägna bebyggelser ett gravfält skall hänföras. Nackdelen minskas dock av att osäkerheten i mycket liten grad påverkar totalantalet identifierade primärenheter inom en bygd. Vissa av de utnyttjade kartbladen (förvarade i ATA) kan vidare vara något förkrympta i skalan samtidigt som topografiska referenslinjer inte i detalj (ändrade strandlinjer m m) överensstämmer med den moderna topografiska kartan som de transparanta överläggen är upprättade mot. Smärre mätfel i förhållande till definitionen kan därmed ha uppstått men även denna felkälla torde vara försumbar. Andelen bebyggelseenheter med enbart gravfält i zonen 700-1000 m från bytomten är nämligen förhållandevis liten.

Om kartans bebyggelsebild alltså har kompletterats utifrån andra källor gäller detta även för den fornlämningsbild som riksantikvarieämbetets fornminnesinventering ger. I anslutning till den geologiska karteringen utfördes således en begränsad fornminnesinventering, givetvis med en sämre tillförlitlighet än den moderna motsvarigheten. Den tidiga inventeringen är inte desto mindre utförd i ett landskap där sedan 75 års intensiv jordbruksexploatering kombinerad med igenväxtning av vissa öppna marker försämrat förutsättningarna att registrera fornlämningarna. Det är således påfallande att bebyggelser som ''borde'' vara gravfältsförsedda – byar med ortnamn av ålderdomlig typ inne i den förhistoriska bygden – förhållandevis ofta är redovisade med gravfält på den geologiska kartan där sådana saknas enligt rikantikvarieämbetets inventering. Totalt sett utgör dessa enheter inte någon större grupp men bortfallet av gravfält under perioden 1880-1950 torde av jämförelsen att döma ingalunda vara försumligt. Även den nämnda typen av bebyggelser med gravfält enligt geologiska kartan har således inräknats

bland primärenheterna. Motsvarande kompletteringar har också gjorts beträffande de bebyggelser om vilka den vetenskapliga och vederhäftiga retopografiska litteraturen innehåller uppgifter om bortodlade gravfält. Genomsnittligt torde antalet primärenheter som på detta sätt tillförts utgöra ungefär 0-2 per socken.

Slutligen har i princip samtliga tillgängliga bebyggelsearkeologiska utredningar rörande Sörmland avseende områden av minst sockens storlek utnyttjats. Även härigenom har kompletterande uppgifter om försvunna bebyggelser och gravfält kunnat inhämtas samtidigt som uppenbara misstag genom det eljest tillämpade förfarandet kunnat rensas ut. Dessa misstag gäller främst enstaka bebyggelser där attributerade gravfält uppenbarligen bör ges en datering till bronsålder eller äldre järnålder och således inte kan användas för att identifiera 1000-talets primärenheter.

Ändå gäller med en viss självklarhet att enstaka bebyggelseenheter med gravfält uteslutande från äldre skeden kommit att uppfattas som primärenheter. Som felkälla betraktat torde dessa dock utgöra en försumbar andel.

Förekomst av gravfält måste vara den basala faktorn för identifieringen av primärenheterna. Dock gäller att enbart ett gravfält – om än av tydlig yngre järnålderskaraktär – inte kan anses generellt tillräckligt för att förutsätta förekomsten av en 1000-talsbebyggelse. En kontrollfaktor bör helst kunna användas för att göra bebyggelsekontinuiteten sannolik. I detta syfte utnyttjas ortnamnen. Gravfält av yngre järnålderskaraktär som saknar anknytning till historisk bebyggelse är således inte som redan påtalats allt för ofta förekommande men måste ändå många gånger antas markera ett skikt bebyggelser med avbruten kontinuitet. Problemet är att det är omöjligt att veta när bebyggelsen upphört, under loppet av yngre järnålder eller under medeltid. På motsvarande sätt finns gravfält i mer eller mindre direkt anslutning till enheter som av ortnamnen, ägofigurer eller kamerala uppgifter att döma bör betraktas som förhållandevis unga sekundärbebyggelser. I dylika fall bör rimligen ett bebyggelseavbrott föreligga och det är omöjligt att veta om detta infallit före 1000-talet eller efter. För bebyggelserekonstruktionen kan alltså samtliga exempel på gravfält ''utan bebyggelse'' eller utan bebyggelse med ålderdomligt namn räknas som primärenheter. Alternativt kan bägge dessa kategorier uteslutas. Det senare förfarandet har valts såsom dels det källkritiskt mest försvarbara, dels såsom lättast att tillämpa konsekvent.

Inte heller den bebyggelsegrupp som uteslutits p g a ortnamnskriteriet påverkar dock totalantalet primärenheter i avgörande grad. I första hand gäller det bebyggelser med namn som innehåller den andel tidsdaterade ändelser på -bol, sammansättningar med -torp samt andra yngre namnformer (t ex enligt Pamp 1974).

Resultatet av rekonstruktionen finns redovisat dels genom kartserien IV-XII dels i följande tabelluppställning, fig 1, över antalet primärenheter per socken. Noterna anger här i vilken utsträckning fördjupade bebyggelsearkeologiska analyser kunnat utnyttjas. Reservationer för rena felräkningar måste göras, liksom för felaktiga markeringar på kartorna.

En kontroll av resultatet erbjuder sig genom möjligen att jämföra utfallet med Ambrosianis, Gustafssons och Lidéns motsvarande arbete. Dessa resultat har generöst ställts till författarens förfogande. Uppgifterna inom parentes i tabellen anger således utfallet av Gustafssons och Lidéns rekonstruktion. Jämförelsen mellan de alternativa beräkningarna av primärenheter visar nu att rekonstruktionen utifrån geologiska kartan kombinerad med gravfältskartor i skala 1:50 000 ger ett nära identiskt utfall med Lidéns och Gustafssons mera detaljerade analys utifrån den ekonomiska kartan. Skillnader finns dock. En grupp differenser hänger uppenbart samman med att sockengränserna är något olika på de båda kartorna, resulterande i korrespondernade över- resp underskott beträffande vissa grannsocknar i de bägge undersökningarna. En annan grupp avvikelser är direkt hänförbar till skilda identifieringsmetoder; Gustafsson och Lidén har således markerat dels gravfält ''utan bebyggelser'' som primärenheter, dels ett antal enheter där ortnamnet många gånger entydigt indikerar en sen tillkomsttid för den befintliga bebyggelsen. Utnyttjandet av kompletterande uppgifter rörande bortodlade gravfält m m i författarens genomgång har å andra sidan resulterat i markeringar av bebyggelser som Gustafsson och Lidén uppfattat som medeltida. Där dessa faktorer räknats bort återstår skillnader motsvarande uppskattningsvis upp till två à tre enheter per socken. Oftare är dock skillnaden 0 eller en enhet. Ingen tendens till att den ena undersökningen regelmässigt skulle resultera i fler utpekade enheter än den andra kan konstateras. Totalsummorna för landskapet är i princip identiska ca 1.440.

På detaljplanet kan vissa avvikelser noteras som dock inte påverkat totalsumman för en socken, nämligen att vissa gravfält attribuerats till olika bebyggelser. Dessa skillnader torde åtminstone i viss utsträckning sammanhänga med de brister i författarens undersökning som är avhängiga avsaknaden av ägogränser på geologiska kartan.

Ytterligare en jämförelse kan göras mellan de bägge bebyggelserekonstruktionerna och Hyenstrands (1974 s 85 ff) motsvarande arbete. Hyenstrand som använt en snarlik metod som författaren erhåller totalsumman 1380 primärenheter, d v s 70-talet färre än den här

Västerrekarne härad[1]		
Tumbo	13	(14)
Torshälla[2]	18	(16)
Torpa[1]	23	(26)
Säterbo	3	(2)
Fors[3]	17	(17)
Råby[4]	2	(2)
Gillberga	11	(11)
Lista	8	(8)
Öja	8	(10)
Västermo	4	(4)
Summa:	107	(110)

Österrekarne härad[1]		
Jäder[5]	25	(20)
Sundby	4	(4)
Hammarby	5	(6)
Kloster	21	(22)
Husby[6]	11	(12)
Näshulta	2	(2)
Stenkvista[7]	7	(3)
Ärla[8]	5	(6)
Kjula	12	(13)
Vallby	12	(10)
Barva	6	(4)
Summa:	110	(102)

Åkers härad		
Åker & Ärja[9]	18	(14)
Länna	4	(6)
Strängnäs	17	(15)
Härad	11	(6)
Fogdö	25	(26)
Vansö	14	(13)
Helgarö	8	(9)
Summa:	97	(89)

Selebo härad		
Ytterselö	25	(31)
Överselö	32	(28)
Toresund[10]	24	(25)
Kärnbo[11]	13	(13)
Aspö[12]	7	(21)
Summa:	101	(108)

Ökenbo härad		
Ytterenhörna	11	(12)
Överenhörna	6	(9)
Turinge[13]	13	(17)
Taxinge[14]	4	(2)
Tveta[15]	11	(13)
Västertälje[15]	12	(8)
Östertälje[15]	10	(10)
Vårdinge	24	(24)
Överjärna	7	(9)
Ytterjärna	15	(12)
Summa:	113	(116)

Hölebo härad		
Hölö	22	(22)
Mörkö	18	(18)
Trosa[16]	12	(27)
Vagnhärad[16]	17	
Västerljung[16]	12	(12)
Summa:	81	(97)

Daga härad		
Gryt	9	(9)
Dillnäs[17]	7	(22)
Gåsinge[17]	16	
Kattnäs[17]	7	(6)
Björnlunda[17]	24	(25)
Frustuna[17]	18	(18)
Summa:	81	(81)

Jönåkers härad		
Björkvik	11	(10)
Halla	9	(8)
Kila	9	(9)
Lunda	18	(15)
Tuna[18]	9	(12)
Bergshammar	7	(3)
Nicolai	16	(22)
Bärbo	7	(9)
Stigtomta	24	(18)
Nykyrka	11	(11)
Summa:	121	(117)

Rönö härad		
Torsåker	11	(9)
Lästringe	8	(8)
Sättersta	8	(4)
Tystberga	11	(13)
Bälinge	10	(12)
Bogsta	7	(9)
Svärta	15	(15)
Ludgo	8	(12)
Spelvik	8	(9)
Runtuna	28	(24)
Lid	12	(11)
Ripsa	6	(6)
Allhelgona	15	(14)
Råby	12	(12)
Summa:	162	(158)

Oppunda härad		
Flen	5	(3)
Årdala	10	(11)
Forssa	7	(9)
Husby	22	(24)
Bettna[19]	19	(17)
Vrena	9	(8)
Blacksta[19]	9	(10)
Vadsbro[19]	10	(7)
Lerbo	14	(13)
Sköldinge	16	(17)
Floda	12	(10)
Stora Malm[20]	6	(4)
Österåker	3	(2)
Julita	12	(14)
Vingåker[21]	8	(4)
Summa:	162	(153)

Villåttinge härad		
Dunker	12	(10)
Hyltinge	10	(7)
Lilla Malma	5	(5)
Helgesta	11	(9)
Mellösa	4	(3)
Summa:	42	(34)

Övra Törs härad		
Salem[22]	23	(22)
Botkyrka[23]	20	(24)
Grödinge[24]	27	(35)
Huddinge[25]	18	(23)
Vantör[26]	22	(19)
Ekerö	13	(15)
Summa:	123	(138)

Yttre Törs härad		
Sorunda[27]	43	(39)
Ösmo[28]	38	(42)
Muskö	2	(4)
Ö. Haninge[29]	28	(46)
V. Haninge[29]	27	
Tyresö[30]	6	(7)
Summa:	144	(138)

TOTALT:	1 444	(1 425)[31]

Fig. 1. Antalet primärenheter i Södermanlands socknar. Antalen inom parentes anger motsvarande siffror enligt bebyggelserekonstruktion av Lidén och Gustafsson (1980).

framräknade siffran. Hyenstrand torde i någon högre utsträckning ha uteslutit bebyggelser med bristande rumsligt gravfältssamband. Klart är emellertid att fornlämningsbeståndet entydigt pekar mot ca 1.400 bebyggelseenheter i landskapet vid vikingatidens slut. Att observera är dock att samtliga hittills utförda rekonstruktioner är baserade på 1950-talets fornminnesinventering och att läget kan förändras genom den nu pågående revideringsinventeringen av landskapet. Den reviderade inventeringen torde knappast komma att resultera i någon ny bild av helhetsmönstret men jämväl i justeringar på detaljplanet.

Noter till fig 1:

[1] Jfr Damell (1977) med katalog över arkeologiska undersökningar i Rekarne. Torpa socken inkluderar den på 1600-talet avsöndrade Kung Karls socken.
[2] Med stöd av Schnell (1967), rörande belägg för tidigmedeltida bebyggelse, se Nordberg (1960 s 8).
[3] Med stöd av Damell & Eriksson (1973).
[4] Jfr Hellberg (1975).
[5] Om den tidigmedeltida bebyggelsen, se Collmar (1951).
[6] Med stöd av Schnell (1965).
[7] Efter Ahnlund (1963 s 154 ff), jfr Hellberg (1963 s 166 ff).
[8] Efter Schnell (1954 s 25 ff).
[9] Om den medeltida bebyggelsen, se Engel (1936).
[10] Om den medeltida bebyggelsen, se Clemedsson (1981 s 44 ff).
[11] Rörande bebyggelser tidigt avhysta för Gripsholm, se Clemedsson (1973 s 34 f).
[12] Siffran inom parentes inkluderar Tosterön och Oknön, ej i Aspö socken.
[13] Med stöd av Schnell (1940), jfr Hellberg (1940).
[14] Om äldsta byar, se Clemedsson (1970).
[15] Med stöd av Nordström (1968 s 26 ff).
[16] Jfr Hyenstrand (1979 s 19 ff).
[17] Med stöd av Fagerström (1972 s 26 ff).
[18] Inklusive Tunaberg.
[19] Jfr Hörfors (1983).
[20] Efter Florin & Schnell (1950).
[21] Med stöd av Schnell (1955 s 357), jfr Ståhle (1955 s 134 ff).
[22] Efter Ambrosiani (1964 s 156 ff).
[23] Efter Ambrosiani (1964 s 165 ff).
[24] Med stöd av Westin (1944) samt Ulfsparre (1972).
[25] Med stöd av Ahnlund & Ferenius (1970), samt Ferenius (1972). Om beläggen för medeltidens bebyggelse, se Strid 1982.
[26] Med stöd av Klackenberg (1978). Siffran inkluderar Sicklahalvön och Ormingelandet (Boo socken).
[27] Efter Nordström (1980).
[28] Med stöd av Quist (1930: II).
[29] Med stöd av Källman & Bratt (1980 s 30 ff).
[30] Med stöd av Nordström (1969).
[31] Siffran enligt Ambrosiani (1980), inkluderar Ekerö sn.

3.3. Bygder och bebyggelseområden med mittaxlar

Sammanlagt kan ungefär 1.440 primärenheter identifieras i Södermanland. Nästa steg i analysen är att åskådliggöra enheternas grupperingsmönster i landskapet, vilket sker genom kartan III. Denna, där strandlinjen ungefär motsvarar nivåkurvan 5 m ö h (beträffande diskussionen om landhöjningen i mälardalen, se senast Ambrosiani 1976 och 1982 samt där angiven litt. Samma strandlinjekurva återfinns på de följande kartorna IV-XXI), d.v.s. ungefär 1000-talets vattennivå, är upprättad på följande sätt. Varje primärenhet är först markerad med en cirkel som givits en diameter motsvarande en km på kartan. Där cirklarna överlappar eller tangerar varandra sägs de vara förenade i en *gårdsgrupp*. Solitära eller enbart två varandra tangerande enheter/cirklar hänförs till närmaste annan gårdsgrupp eller enhet, om avståndet till denna inte överstiger 1,5 km beräknat efter de närmaste cirklarnas mittpunkter.

I ett nästa grupperingsskede har varje gårdsgrupp förts ihop med den gårdsgrupp som är dess närmaste granne och de enheter som därigenom bildas kallas *bygder*. Inte heller här får avståndet mellan gårdsgrupperna överstiga 1,5 km för att de skall sammanföras. Cirklarna i en bygd har sedan inramats med heldragna linjer och de sålunda avgränsade bygderna är kartans svarta fält. Enheter som faller utanför grupperingen framträder som solitära runda cirklar, vilka alltså representerar *utmarksgårdar*.

Systemet är en modifiering av den s k närmaste-granne-gruppering av bebyggelser som i svensk kulturgeografi främst tillämpats av Lindquist (1968, 1981). Denna bygger helt på bebyggelsernas inbördes relativa avstånd på så sätt att varje enhet sammanförs med sin närmaste granne. Alla enheter kommer därvid att ingå i en gårdsgrupp. Bygderna bildas därefter genom att gårdsgrupperna i nästa steg sammanförs på motsvarande sätt. Detta relativa system innebär att grupperingen inte i sig själv säger något om bebyggelsens grad av agglomeration. I föreliggande sammanhang har detta dock ansetts önskvärt, varför de fasta avståndsgränserna förts in som ett, om ett trubbigt, mått. Den här genomförda grupperingen medför alltså att ”bygdeytorna” blir ungefärligt proportionella mot antalet enheter/bygd. Lindquist har däremot undersökt agglomerationsförhållandena i närmaste granne-grupperade bygder med mer avancerade statistiska metoder, vilka här dock inte kommer till användning.

Om kartan gäller nu att den är upprättad i en ringa skala (1:400 000) samtidigt som grupperingen delvis är utförd enbart genom en okulär sammanläggning av enheterna. Den är också

Karta III. Södermanlands bebyggelse (primärenheterna) vid 1000-talet, sammanförda till bygder och ensamgårdar enligt modifierad närmaste-granne-gruppering. Begränsningslinjerna anger landskapets indelning i flod- eller vattenområden, efter Lundqvist (1957); Mälardelen: a1 – Galtenområdet, a2 – Hjälmaren-Eskilstunaån, a3 – Kafjärden-Söderfjärden-Tynnelsöfjärden-Kolsundet, a4 – Rockstaån-Enhörnalandet-NV:a Södertörn. Östersjödelen: b1 – Kilaån, b2 – Nyköpingsån med Yngaren, Långhalsen och Båven, b3 – Svärtaån, b4 – Trosaån med Sillen-Klemmingen, b5 – Himmerfjärdsområdet med SÖ:a Södertörn. Strandlinjen liksom på följande kartor angiven efter nivåkurvan 5 m. ö. h. Skala 1: ca 670 000.

upprättad på ett tidigt stadium i avhandlingsarbetet varför justeringar beträffande idenfierade enheter sedan har kommit att göras. Kartan motsvarar därför närmast en förenklad och schabloniserad motsvarighet till den angivna grupperingsförfarandet. Avvikelserna är, såsom framgår av jämförelser med de detaljkartor som också återfinns i avhandlingen (kartorna XV–XVII), dock mycket marginella och kartan fyller därför väl syftet att ge den övergripande bilden av 1000-talets sörmländska bebyggelse.

Trots den ringa skalan visar kartan det triviala sambandet mellan bebyggelse och den kultiveringsdugliga jorden i anslutning till sjöar och vattendrag. Detta samband kan ses mot bakgrund av en kortfattad beskrivning av södermanlands naturgeografi, här huvudsakligen förmedlad som ett referat av Kristofferssons (1937) regionalgeografiska landskapstuie.

Berggrunden i Södermanland består av ett genom sprickbildningar sönderstyckat urbergspeneplan. Genom trycket från pressningar och skruvningar är det uppsplittrat i en ofantlig mängd större och mindre mosaikbitar, ofta med inbördes abrupt växande höjder. De lägre områdena är vanligen sjöar eller lertäckta.

Två system av spricklinjer dominerar. Längst i söder finns den dubbelsidiga Kolmårdshorsten som övergår i den beskogade höjdplatån Kolmården. Det centrala sjöområdet i Sörmland har i sin helhet karaktären av en inbuktning i det peneplan eller den platå som stegvis höjer sig mot Mälarmården, landskapets huvudvattendelare. Den kan följas som ett brett utmarksbälte från Öljaren och Hjälmaren ända bort till mariefredstrakten. I två väldiga trappsteg, 10-15 km breda, sänker sig sedan peneplanet mot Mälaren och Hjälmaren.

De lösa jordlagrens utbredning står i samband dels med peneplanets sönderstyckning, dels med landisens verksamhet. Platåbergen och knallarna är täckta av stenigt morängrus där inte hällen träder i dagen. Alla sänkor, slätter och dalgångar är däremot täckta av havsavlagringar, främst lera. Avsättningen av lerorna har mestadels varit alltför knapp för att utjämna peneplanets ojämnheter och större slätter saknas därför så gott som helt.

De djupaste liggande delarna av den sönderstyckade terrängen upptas av de otaliga sjöarna. Regelmässigt lämnas en remsa av lergolvet fritt längs sjöstranden innan nästa mosaikbit bryter av rummet. I samklang hämed står bebyggelsebildens mest karaktäristiska drag, nämligen den snabba växlingen mellan de små byggenklaverna och de mellanliggande utmarkerna. I kontakt med den kultiverade jorden ligger bebyggelsen sedan i det typiska höjdläget, på platåsluttningen ned mot leran eller intill en ås eller ett ”skär” i lergolvet.

Sjöarna är förbundna genom korta åar eller smala sund som på så sätt knyter ihop bygderna inom respektive flodområde. På grund av de många sjöarnas dämningseffekter blir vattenföringen i åarna relativt jämn och större vattenfall i anslutning till de bebyggda områdena finns bara i Eskilstunaån och Nyköpingsån.

Detta ger också en kommunikationshistorisk aspekt på sjösystemen och de stora åarna på så sätt att de ur samfärdselsynpunkt knyter ihop den bebyggelse som redan har ett rumsligt samband genom kombinationen ådal/sjösänka och kultiveringsduglig jord.

Vill man därför göra en indelning av landskapet i bebyggelseområden där de båda grundfaktorerna rumslig och kommunikationsmässig kontakt är samordnade måste utgångspunkten vara just landskapets indelning i flod- eller vattenområden.

I varje sådant område är det möjligt att betrakta huvudvattendraget som en mittaxel längs vilken bebyggelsen samlas upp antingen direkt eller via ”sidoaxlar” i form av avvattnande sjöar och biflöden. ”Mittaxeln” bör således vara basal för bebyggelseområdets inre kommunikationer.

På karta III har redovisningen av bygderna därför också kompletterats med gränserna för landskapets största flodområden (med en sammanlagd yta av minst ca 800 km2, efter Lundquist 1957). Detta ger en schematisk områdesindelning av Södermanland, f ö i viss överensstämmelse med Hyenstrands (1979 s 254 ff, 1982 s 125 f1) förslag till rekonstruktion av forntida huvudbygder i landskapet, baserad på ungefär samma indelningsgrund. Indelningen kan kommenteras på följande sätt:

Landskapets huvudvattendelare, huvudsakligen markerad genom Mälarmårdens höjdrygg ger den överordnade gränsen genom Södermanland som får sin indelning i en mälardel (a) och en östersjödel (b). Gränsen är markant bygdeskiljande och bryter genom eller tangerar bygd endast väster om Södertäljepassagen och i den norra av två grödingebygder sydöst om Tälje. För mälarbygderna kan passagen i öst-väst-riktning längs mälarstranden här ses som en sammanhållande mittaxel och som framgår av kartan har mälarbygderna en generellt sett närmare anknytning till denna vattenväg än landskapets östersjödel har till den motsvarande farleden längs östersjökusten.

Mälarbygdernas vattenvägar utåt är lätt identifierbara – Stockholmspassagen öster ut, Täljeleden och vattenvägen Gripsholmsviken – Marsjöarna Klemmingen – Sillen – Trosaån söderut, Eskilstunaån – Hjälmaren för färder mot sydväst och Arbogaån för färder mot väster. Sunden mellan Selaön, Tosterön, Vansö-Fogdö och Jäder (den senare genom landhöjningen numera förenad med fastlandet) motsvarar kontaktvägar mot Uppland.

En inre zonering av mälarområdet kan göras utifrån Hjälmaren – Eskilstunaån som bildar ett självständigt underordnat vattenområde (a2) inom mälarebäckenet. Hjälmaren och övre delen av Eskilstunaån håller här ihop en gles och spridd bebyggelse medan någon topografiskt gränslinje inte finns vid åns nedre del. På västra sidan av åmynningen avgränsas den inre delen av mälarområdet – Galten – (a 1) dock av gränsen mellan torshälla- och tumbobygderna medan en gräns genom Eskilstunaslättens tätbygd öster om ån med nödvändighet måste bli artificiell.

Näst Hjälmaren – Eskilstunaån är Rockstaån det största enskilda vattenområdet i Södermanlands mälardel. Med utlopp i Gripsholmsviken samlar det upp vattensystemen inom det sydligare av de båda nämnda peneplanen nedanför huvudvattendelaren. Rockstaåns flodområde ger därmed en naturlig gräns mellan de nordligare mälarbygderna nordväst om Gripsholmsfjärden (a3) och det mot söder indragna landmassivet öster om fjärden (a4). Ehuru med en markant gränslinje i Södertäljeförkastningen kan detta senare område med det här tillämpade schematiska förfarandet ses som en enda enhet.

I landskapets östersjödel (b) finns fyra dominerande vattensystem, Kilaåns, Nyköpingsåns, Svärtaåns och Trosaåns. Kilaån längst i sydväst (b1) håller samman en tät bygd längs en dalgång där ån av nivåförhållandena att döma vid vikingatiden bör ha varit segelbar ända upp mot Kila socken.

Nyköpingsån är utflödet för landskapets största enskilda flodområde (b2) innanför huvudvattendelaren. Ovanför själva Nyköpingsån delar sig flodområdet i tre grenar. Yngarens med Hallbosjön, Långhalsens och Båvens. Yngarens – hallboområdets bebyggelse kan här, om än mindre tydligt, avgränsas från kilaåbygderna i söder och långhalsbygderna i norr. Långhalsområdet har en bebyggelsebild med en successivt glesnande bebyggelse mot nordväst vartefter som sjösystemet följs uppströms. Den svagt sammanhållna bebyggelsebilden präglar i än högre grad båvenområdet där fornlämningsbeståndet ger ett påtagligt "ungt" intryck. Den glesa bebyggelsesammansättningen i de norra delarna av den sörmländska sjöplatån har här sitt givna samband med att området ligger ovanför högsta kustlinjen och att postglaciala sediment därför saknas.

Som en särskild del av Yngarens vattenområde måste vingåkersbebyggelsen urskiljas, klart åtskild från resten av landskapet genom en vidsträckt utmarkszon. Kommunikationsmässigt hänger vingåkersbebyggelsen ihop med yngarenbebyggelsen genom Skräddartorpsån och dess fortsättning upp till Kolsnaren. Rumsligt anknyter den dock närmare till långhalsbygderna men det kan ifrågasättas om inte vingåkersområdet har sin närmaste geografiska koppling mot östra Närke och norra Östergötland.

Svärtaåns flodområde (b3) har sin tyngdpunkt i området väster om Ludgosjön – Runnviken där en av landskapets största tätbygder hittats. I en östlig del av vattenområdet grupperar sig ytterligare bygd längs Bogstaån som rinner upp i Lästringe socken. Denna bebyggelse har rumslig kontakt med de mindre vattendrag, med anknytande småbygder, som faller ut i Östersjön mellan Svärtaån och Trosaån. Det är därför lämpligt att inbegripa även denna senare bebyggelse i svärtaåområdet.

Svärtaån har med all säkerhet varit farbar ända upp i Runnviken ännu under medeltid och en domshandling från 1425 belägger passagen norr om Svärta kyrka som lagstadgad båtled (''bataledhena'') vilken skulle hållas öppen till en bredd av fem alnar (Styffe 1911 s 27 f, Westman 1927 s 22).

Trosaåns flodområde (b4) har sin geologiska bakgrund i den långa förkastningszon som rymmer sjösystemet Klemmingen – Frösjön -Sillen och vars utlopp är Trosaån. Förkastningen skär rakt genom Mälarmården men avsmalnar i norr till en trång dalgång utan utrymme för nämnvärda odlingsytor. Vattendelaren går vid Klemmingens nordspets men genom de smala Marsjöarna, avbrutna av smala ed fortsätter dalgången ända upp mot Mälaren och Gripsholmsviken. Här finns den bästa naturliga vattenleden mellan mälar- och östersjödelarna av landskapet innanför Södertäljeleden och dess förhistoriska betydelse har ofta framhållits (t ex Lindqvist 1918, Engel 1933, Hyenstrand 1979). Liksom beträffande Svärtaån finns en medeltida domshandling som belägger en status av allmän farled. Den gäller Mjösundet mellan Klemmingen och Frösjön som 1459 omnämns som båtled (Westman 1927 s 23).

Bebyggelsens kvantitativa tyngdpunkt ligger väster om Klemmingen i anslutning till den från väster tillstötande mindre förkastningszonen som domineras av Storsjön. En sydligare storbygd finns vid själva Trosaån medan mindre bygder däremellan återfinns i Torsåkers och Vårdinge socknar. Som karta III visar är flodområdets bygder sammantaget synnerligen väl avgränsbara och utåt avskärmade av utmarker.

Öster om trosaåområdet utgör vattenleden söderut från Täljepassagen mittaxel för den bebyggelse som grupperar sig längs de vattendrag som faller ut i Täljeledens fjärdar (b5). Mörkö ligger centralt mitt i detta vattensystem. Beträffande passagen över Tälje gäller att ett 2 á 300 m brett ed torde ha funnits redan under vikingatid, vilket relativt snabbt ökat till en bredd upp emot en km (Damell 1972, 1973).

Längst i öster finns slutligen bebyggelsestråket i anslutning till de vattendrag som faller ut i Östersjön längs Södertörns sydöstra kust. I söder har detta områdes bygder direkt rumslig kontakt bygden som vätter mot Himmerfjärden (Ösmo resp Sorundabebyggelsen). I norr tunnar bebyggelsen ut i spridda utmarksgårdar av en karaktär som nära ansluter till det östligaste mälarområdets.

3.4 Hypotetisk indelning i områden med karaktär av hövdingadömen

Den schematiskt genomförda uppdelning av bebyggelsen i nio områden med varierande storlek och med inre samband kan hypotetiskt och grovt sett antas svara mot den politiska och ekonomiska uppdelning av landskapet som bör ha funnits före uppkomsten eller framväxten av en centralmakt i mälarområdet. Har en sådan uppdelning funnits måste den nämligen rimligtvis ha följt just bebyggelsens rumsliga och topografiska zonering. Det är först den mera avancerade politiska bildningen som skär över naturliga gränslinjer. Det kan alltså antas att områdena vart och ett för sig eller sammanlagda efter visst mönster svarar mot primära ''hövdingadömen'' i Södermanland (jfr Schück 1949 och Hyenstrand 1982 s 214 ff). En första mycket enkel korrelation kan här göras mellan indelningen och landskapets allra största gravhögar.

Enligt Hyenstrands (1974 s 115) beräkningar motsvarande ca 250 högar om 20 m i diameter

eller mera som finns i mälarregionen ungefär 1 ‰ av områdets totala kända fornlämningsbestånd. Stora gravhögar är således att betrakta som anmärkningsvärda manifestationer. Högarna med en diameter om 40 m eller mera är endast ett femtontal och av dessa återfinns fem st i Södermanland. Dessa – vid Hundhamra i Botkyrka (fornl.nr 8), vid Oppusa i Runntuna (nr 154), vid Husbygård i Husby-Oppunda (nr 27), vid Sorunda kyrka (nr 102) samt vid Grundby i Vallby sn (nr 36) är markerade på kartan III (stjärnorna) och visar sig därvid ha en påtagligt jämn fördelning i landskapet om de relateras till den här genomförda indelningen. Högarna har dessutom påfallande centrala placeringar i områdena.

Enligt en mycket enkel hypotes kan därför de största högarna ses som centralpunkter – eller administrativa centra – i enheter av administrativ-politisk karaktär, med placeringar betingade av önskemålet att platsen skulle vara lätt att nå från områdets bygder.

Således kan kungshögen vid Grundby, eller Kung Inges hög som den kallas, ses som en centralpunkt för område a1-a3. Handhamrahöjden markerar centrum i området a4 särskilt om det tas i beaktande att tyngdpunkten i områdets bebyggelse ligger på Södertörn. Hundhamrahögen kan också ses i relation till de östra mälaröarna.

I östersjöområdet motsvarar Husby-Oppundahögen centrum i kilaå- och nyköpingsåområdena (b1-b2) medan Uppsa kulle vid Uppusa är centrum i svärtaåområdet b3. Alternativt kan Uppsa kulle, som är landskapets allra största hög, ses som centralpunkt för hela området b1-b4, därmed täckande in även området b4 som saknar egen hög i den största klassen. I b4 finns å andra sidan invid Södra Husby i Trosa socken landskapets största koncentration av storhögar, 8 st friliggande högar med diametrar mellan 20 och 30 m (nr 93, 175 och 177). Platsen har dock inte 40-metershögarnas centrala mittpunktsläge och avviker på så sätt från det övriga mönstret. Sorundahögen blir centrum i området b5.

Ser man på möjligheterna till arkeologiska dateringar av högarna gäller att Hundhamrahögen har varit föremål för arkeologisk undersökning med rikliga och högklassiga vendeltidsdaterade fynd som resultat (Einerstam 1940, Nerman 1961 s 102 ff). Även två av Trosahögarna har undersökts och dessa torde böra dateras till vendeltid resp vikingatid. Förekomsten av åtta storhögar kan här tyda på en längre anläggningstid särskilt som gravkomplexet uppenbarligen utsatts för bortodling och ursprungligen kan ha varit än större (Särlvik 1962, Hyenstrand 1974 s 113).

För ingen av de andra högarna finns några direkta hållpunkter för dateringar men Kung Inges hög och Uppsa kulle har anknytning till gravfält av klar yngre järnålderskaraktär. De övriga ligger (numera?) som solitärer (Hyenstrand 1974 s 11 ff). Ingen av högarna ligger i en gravfältskontext som anknyter till äldre järnåldern.

På detta sätt kan ”med lätt hand” en ålderdomlig indelning av Södermanland av primitiv karaktär skisseras. Av de förekommande högdateringarna att döma skulle den kronologiskt höra hemma senast i vendeltid.

Det finns ingen primär ambition i den fortsatta framställningen att närmare pröva modellens giltighet men det bör observeras att den erhåller ett indirekt stöd om det kan visas att 1000-talets administrativa indelning kan föras tillbaka på landskapets topografiska zonering.

4. Södermanlands hund

4.1. Simulerad indelning i hypotetiska hund

Föregående avsnitts hypotetiska resonemang kan föras vidare ytterligare några steg. De naturligt rumsligt och topografiskt avgränsade zonerna med en centralt belägen kungshög som definierande element kan kallas för landskapets *basområden*. I politiskt hänseende kan områdena sinsemellan ha stått i olika beroendeförhållanden (jfr under 2.2 rörande federativa processer). Vid någon tidpunkt eller genom någon process under loppet av yngre järnålder måste emellertid landskapet vara förenat inom ramen för en enda större politisk enhet. Denna bör ha omfattat hela mälarområdet eller varför inte en ännu större region. Hypotetiskt kan då centralmakten i denna politiska enhet antas ha övertagit eller utnyttjat den befintliga indelningen i basområden som en äldsta administrativ indelning. Frågan kan då ställas vilka fördelar resp nackdelar basområdena kan tänkas ha haft som en administrativ indelning.

Fördelarna är här givna; topografiskt väl sammanhållna områden hopknutna av system av vattenvägar som befrämjat kommunikationen inom området bör ha gjort dem till utomordentligt lättadministrerade enheter. Tings- och kultfunktioner bör således ha ombesörjts inom ramen för det administrativa systemet och bägge dessa funktioner torde ha krävt det direkta deltagandet av åtminstone ett visst skikt av menigheten. Detta deltagande har då underlättats av basområdets goda kommunikationsförutsättningar. På motsvarande sätt har de sammanhållna bygderna varit enheter som kunnat åläggas kollektiva skatteprestationer; tex utrustande av krigsskepp och/eller ett uttag av naturaprodukter för centralmakten. Särskilt den senare beskattningsformen bör ha underlättats av kommunikationsförutsättningar som möjliggjort framförseln av varor från områdets alla delar till en centralt belägen bebyggelse av kungsgårdskaraktär.

Vad så gäller nackdelar är det en egenskap som omedelbart träder i förgrunden, nämligen områdenas inbördes skillnader i storlek. Utifrån förteckningen över identifierade primärenheter (fig 1) rymmer således basområdena ungefär det antal primärenheter som anges i tabellen fig 2.

Med antagandet att områdenas prestations- eller skattekraft är proportionell mot antalet primärenheter har områdena således avsevärt växlande tyngd.

För en centralt styrd beskattningsadministration av primitiv karaktär måste det dock ha varit mer fördelaktigt med likstora administrativa enheter där varje område svarade mot en åtminstone ungefärligt normerad prestation. Samma prestationskraft från administrationsenhet till administrationsenhet innebär således ett enkelt system för prestationsuttaget och en enkel redovisning. Detta krav kan väl tänkas bortfalla i en politisk bildning med en mer utvecklad administration och en byråkrati som ger ett fastare centralt grepp om basenheten för skatteuttaget – gården, byn eller konstellationen av byar.

Det finns således en möjlighet att se en storleksnormerad administrativ indelning som typisk för ett tidigt skede i en stadsbildningsprocess.

I analogi med det förda resonemanget bör en äldsta sådan indelning givetvis söka bevara så stora delar av den primära basområdesindelningens fördelar som möjligt. De stora vattenlederna bör alltså vara bibehållna som de administrativa enheternas mittaxlar medan normeringen tillgodoses genom överföringar från det större basområdets marginaldelar till det angränsande mindre basområdet.

Fig. 2. De ungefärliga antalen primärenheter inom områdena enligt karta III.

Område	*Primär-enheter, ca*	*basområde m. kungshög*
a1	30	
a2	110	390
a3	250	
a4	150	150
b1	50	
b2	300	350
b3	120	
b4	175	295
b5	200	200

En sålunda genomförd omstrukturering av Södermanland kan simuleras genom ett förfarande i två steg. Först en fortsatt nedbrytning av basområdena i mindre enheter samt därefter en sammanläggning i ett nytt mönster. Detta nya mönster skall alltså så långt som möjligt ansluta till indelningen i basområden men skilja sig från denna genom att enheterna är lika stora. Resultatet av simuleringen blir en administrativ indelning som hypotetiskt antas vara landskapets äldsta indelning i vad som kan kallas för hund.

Karta IV redovisar simuleringens första steg där alltså de urskiljda vatten- eller flodområdena delats upp i underregioner eller mindre bebyggelseområden. Denna gruppering bygger på bygdernas rumsliga samband inom resp vattenområde och gränsdragningarna motsvarar således förekommande utmarkszoner inom flodområdena. Indelningen är härvid hierarkisk så att den bredare utmarkszonen inom flodområdet motiverar den första gränsdragningen medan den smalare zonen motiverar sekundära avgränsningar. Indelningen är därefter kodad på så sätt ett sätt som anger avgränsningsetapperna. T ex Trosaåns flodområde b4, delas först upp i områdena b4a och b4b och dessa klyvs därefter i b4a1 och b4a2 resp b4b1 och b4b2. Koden anger därmed de olika områdenas relativa samhörighet inom det överordnande området.

På det fåtal punkter där flodområdesgränsen bryter genom bygd och alltså egentligen inte längre är att betraktas som en topografisk gränslinje har bygden i fråga i sin helhet förts till endera av de två avgränsande flodområdena. Härigenom kan varje område definieras exakt till sitt innehåll ifråga om antal primärenheter i enlighet med rekonstruktionen av 1000-talets bebyggelse (fig 1) och detta antal finns angivet på kartan efter områdeskoden (t ex ala (=kod):25 (antal primärenheter)).

Slutligen gäller med självklarhet att bredden på den utmarkszon som kan anses motivera en gränsdragning i viss mån måste ses som relativ i förhållande till den samlade bebyggelsebilden i det överordnade området. En mindre utmark kan alltså motivera en gränsdragning genom ett område med stora och täta bygder medan i de glesbebyggda områdena endast bredare zoner motiverar gränsdragningar. Vatten betraktas generellt som sammanhållande för bebyggelsen.

Indelningen kan kommenteras på följande sätt:

Galtenområdet (a1) delas i en västlig torpadel (a1a) och en östlig tumbodel (a1b), motiverat av ett bristande inbördes rumsligt samband i kombination med att tumbobygden också rumsligt nära anknyter till bebyggelsen längs Eskilstunaån (a2). Detta område kan i sin tur zoneras utifrån den täta bygden längs vattendragets övre del (a2a), de glesare kring Hyndevadspassagen (a2b) och utmarksområdena med mindre bygdeenklaver norr och söder om Hjälmaren (a2c).

Karta IV. Simulerad indelning i hund, steg 1. Bygderna sammanförda i rumsligt-topografiskt sammanhållna bebyggelseområden. Koderna anger den ungefärliga graden av topografiskt samband mellan resp. områden. Siffrorna efter koden anger antalet primärenheter. Skala 1:1 milj.

I det mellersta mälarområdet (a3) bildar den glest bebyggda Tosterön, geologiskt sett egentligen en stor horst, en naturlig gränslinje mellan de täta bygderna på Fogdön-Vansön i väster (a3a) och Selaön i öster (a3b). Det förra området kan sedan zoneras genom en mittlinje genom Söderfjärden mellan Jäder i väster (a3a1) och Fogdön i öster (a3a2).

I det östra mälarområdet (a4) betingar dels utmarksområdet mellan Taxinge och Turinge, dels Täljeförkastningen en uppdelning i tre zoner (a4a, a4b och a4c). Södertörnsdelen (a4c) kan här i sin tur zoneras i en tätbygdsdel, den stora Salem-Botkyrkabygden (a4c1) och en utmarksdel (a4c2). Ekerön intar en mellanställning och förs till det senare området.

I östersjöområdet kvarstår Kilaåns flodområde som ett enhetligt område (b1) medan Nyköpingsåns (b2) kan delas upp efter de redan ovan beskrivna underordnade vattensystemen. Bygderna kring själva huvudvattendraget bildar således en del (b2a) bygderna kring Hallbosjön och Yngaren en annan (b2b), bygderna kring Långhalsens vattensystem ett tredje (b2c), båvenområdet ett fjärde (b2d) och vingåkersområdet ett femte (b2e). Långhalsområdet och båvenområdet kan bägge zoneras i övre och nedre delar (b2c1-b2c2 resp b2d1-b2d2).

I Svärtaåns flodområde kan de östra bygderna kring Bogstaån (b3b) separeras från bebyggelsen kring huvudvattendraget (b3a).

Trosaåns vattenområde kan delas in i en nedre (b4a) och en övre del (b4b) där gränsen sätts vid Frösjön. I det förra området finns en sammanhållen bygd kring Trosaån (b4a1) och ett annat område med bygder kring den övre delen av Sillen (b4a2). Hit har också lästringebygden i Svärtaåns flodområde förts motiverat av det rumsliga sambandet med torsåkersbygderna. Bygderna kring Klemmingen och Storsjön i Daga härad kan delas mitt itu genom bebyggelsens grupperingsmönster med ett område mellan Klemmingen och Storsjön med fortsättning väst om denna (b4b1) och ett annat söder om Storsjön (b4b2).

Den kvarvarande östersjöbebyggelsen är förhållandevis heterogen och kring leden upp mot Tälje kan bebyggelsen längs den västra kusten ses som ett område (b5a), möjligt att dela upp i en sydlig del omfattande Hölö och Mörkö (b5a1) och en nordlig omfattande Järna och tvetabygderna (b5a2). Grödingeområdet med Östertälje utgör ett annat område (b5b) och Sorunda ett fjärde (b5c). Bygderna som vätter mot Södertörns östra kust är ett område (b5d) där ösmobygden (b5d1) och haningebygderna (b5d2) bildar två hälfter. Slutligen kan den spridda bebyggelsen av utmarkskaraktär på nordöstra delen av Södertörn sammanföras i ett restområde (b5e).

Syftet med indelningen är inte att göra en uppdelning av landskapet som ur alla synvinklar är den mest optimala rumsligt-topografiska zoneringen. Ett visst inslag av subjektiva val beträffande gränsdragningarna finns således. Det väsentliga är istället att indelningen i sin helhet är byggd på den rumsliga-topografiska grupperingen. Däremot är det av underordnad betydelse om enskilda bebyggelser i gränsområdena förs till det ena eller andra området efter en helt objektiv mätmetod.

Karta IV visar nu att indelningen resulterat i 33 områden med ett återkommande innehåll av ca 50 primärenheter. 23 av områdena hyser således mellan 34 och 59 bebyggelser. Detta är endast delvis en effekt av att nedbrytningen av flodområdena förts till en viss nivå eftersom inget säger att den topografiska uppdelningen skulle resultera i så pass likvärdiga enheter med just detta mängdinnehåll. Förhållandet måste ses som ett uttryck för hur långt bebyggelseutvecklingen i landskapet framskridit vid 1000-talet. Med en inte alltför grov generalisering kan de ca 50 primärenheterna sägas svara mot det ungefärliga mognadsstadium i fråga om bebyggelseetableringar som områden med likvärdig ekonomisk bärkraft uppnått vid den aktuella tidpunkten.

Detta förhållande bör ha kunnat vara reellt iakttagbart även under 1000-talet och iakttagelsen bör då också ha kunnat utnyttjats i den administrativa indelningen.

Förhållandet måste anses vara i hög grad värt att notera och ger den första direkta kopplingen till Hyenstrands (1974) slutsatser röranden indelningen i storhundaren. Således har såsom tidigare refererats (avsnitt 2.1.) Hyenstrand kunnat påvisa att primärtolften d v s gruppen av 12 primärenheter – tycks vara giltig som basenhet i den yngre normalhundaresindelningen men också kunnat iaktta spår av det äldre storhundarets treding om 42 primärenheter, d v s 3,5 tolfter. Hyenstrands slutsats härvidlag är att storhundaret regelmässigt var indelat i tredingar om just 3,5 tolfter (alternativt tudelat i halvor om fem tolfter), en uppfattning som dock torde behöva modifieras. Vad kartbilden emellertid visar är att en hundaresindelning bör har varit mycket naturligt att grunda på basenheter om ca 40 á 50 primärenheter. Detta eftersom en sådan alltså kan utgå från naturligt sammanhållna bygder.

På karta V som visar simuleringens andra steg har antalen primärenheter/område omräknats till tolfter (d v s dividerats med 12) varvid siffrorna inom parentes anger differensen till det närmaste erhållna hela eller halva tolvtalet (t ex 3(-1) betyder att en primärenhet saknas för 3 fulla tolfter).

Härvid visar det sig omedelbart om områdesindelningen jämförs med Södermanlands sockenindelning (se karta II) att områdesgränserna till uppskattningsvis ca 90 % går att översätta till sockengränser utan att primärenheterna inom resp område berörs. Detta är föga förvånande för den forskning (Hafström 1949b, Ekbom 1974) som antagit att sockenindelningen har sina rötter i hundaresindelningen. Möjligen är förhållandet anmärkningsvärt eftersom den här skisserade indelningen har mycket få eller inga överensstämmelser med medeltidens häradsindelning. Kartans gränser är emellertid alltså så gott som helt angivna med tillämpliga sockengränser.

Jämförs sedan antalet tolfter med områdes-

Karta V. Simulerad indelning i hund, steg 2. Hypotetisk indelning i nio sörmländska hund, A–I. Hunden och dess delar (vanligen tredingar eller fjärdingar) avgränsade med tillämpliga sockengränser och med angivande av antalen primärenheter omräknade till tolfter. Siffrorna inom parentes anger avvikelsen från närmaste hel eller halv tolft. Skala 1: ca 670 000.

indelningen visar det sig att *den sammanläggning av områdena som närmast svarar mot målet för simuleringen, dvs en ungefär jämnt normerande indelning, baserad på indelningen i flodområden och möjlig att erhålla genom omflyttningar av dessas ytterområden är den indelning i nio hypotetiska hund* om 11,5-15,5 tolfter som kartan redovisar. Sex av de nio hypotetiska hunden faller inom storleksintervallet 13-15 tolfter och därmed tillgodoser indelningen kravet på jämn normering. Indelningen redovisar emellertid ingalunda några storhundaren (120 enheter eller 10 tolfter) och därför har termen hundaren undvikits.

Kartbilden kan kommenteras på följande sätt:

Längst i nordväst kan området al läggas samman med a2-området och därefter en tredelning göras i systemet ala + a2c, alb + a2a, a2b vilket ger en ytterst regelbunden bild med enheter om 4 och 4,5 tolfter. Hypotetiskt antas således området utgöras av ett tredingsindelat hund, fortsättningsvis kallat *hundet A*. Tredingarna kallas A1, A2 och A3.

Hundet får två vattenaxlar, Eskilstunaån och mälarkusten som i den perifiera nordvästra delen övergår i Arbogaån.

Hundet B består av områdena a3a1 och a3a2. Gränsen i öster är topografiskt markerad genom Tosterön. Gränsen i nordväst mot hundet A får såsom redan framhållits med nödvändighet en artificiell prägel. Dock bör poängteras att bebyggelsen i Klosters socken på Eskilstunaslätten huvudsakligen grupperar sig kring ett vattendrag som faller ut i den forna Kafjärden (jfr Sjöbeck 1947). Det stora området har schematiskt tudelats i en nordlig hälft motsvarande Vallby, Hammarby och Sundby socknar samt norra delen av Jäder och en sydlig hälft omfattande Klosters, Kjula och Barva socknar samt södra delen av Jäder. Indelningen resulterar i ett tredingsindelat hund där alltså de två västra tredingarna inbördes hör nära samman.

Hundet C är sammanfogat av två tydligt urskiljbara hälfter, området a3b och områdena a4a + a4b. Det stora norra området har schematiskt delats upp i en västlig hälft omfattande Överselö, Aspön, Tosterön och Strängnäs socknar och en västlig omfattande Ytterselö och Toresunds socknar samt sydöstra delen av Strängnäs. Denna norra hälft hålls samman av farleden mellan fastlandet och Selaön medan den södra halvan hålls ihop av Gripsholmsfjärden. Av stort intresse är de kommunikationsmöjligheter som Ärjaån kan ha erbjudit i nord-sydlig riktning från Gripsholmsviken-Bondkroken upp till Ulfhällafjärden sydöst om Strängnäs.

Hundet blir således indelat eller sammanfogat av halvor och fjärdingar efter ett mönster som tidigare inte diskuterats i samband med hundaresindelningarna men som kan visas passa påtagligt väl in på delar av landskapet.

Längst i nordöst kan så ett *hund D* konstrueras av medeltidens Övra Tör men med tillägg för järnatveta-området (b5a2). Detta har en nära samhörighet med grödingeområdet (b5b) som i sin tur rumsligt hänger samman med salem-botkyrkaområdet (a4c1). Det artificiella draget i sammanförandet av dessa områden till en enhet består i att järnaområdet skiljs från det nära anknutna Hölö-Mörkö (b5a1) i söder.

Utmarksområdet på nordöstra Södertörn, b5e, kan med sin karaktär av spridd randbebyggelse knappast ha utgjort en naturlig enhet och här kan vattensystemet Drevviken med dess utlopp vid Tyresö ses som en gränsdefinierande linje, för övrigt nära motsvarande den historiska gränsen mellan Övra och Yttra Tör. Utmarksbebyggelsen norr om vattenleden förs alltså samman med Huddinge-Vantör (a4c2) medan gårdarna söder om denna linje förs till haningeområdet (b5d2).

Även för hundet D blir modellen med hälfter och fjärdingar tillämpbar och fjärdingarna kallas D1-D4.

Hundet E har sitt samlande vatten i de södra fjärdarna mellan Södertörn och fastlandet. Det överensstämmer nära med medeltidens Yttra Tör men med tillägg av Hölö-Mörkö b5a1. Detta utgör en fjärding kombinerbar med Sorunda b5c till en hundhalva. De bägge områdena b5d1-2 (Haninge resp Ösmo) som vätter utåt Östersjön mot sydöst bildar hundets andra hälft. Fjärdingarna kallas E 1-E4.

Hundet F är identiskt med Trosaåns vattensystem och området b4. Här överensstämmer indelningen i hälfter och fjärdingar direkt med den rumsliga zoneringen av flodområdet. Fjärdingarna benämns F1 – F4.

Svärtaåns vattenområde b3 motsvarar sammantaget nio tolfter och kan på ett intressant sätt kombineras med Båvens vattenområde b2d, varvid ett *hund G* om 15 tolfter erhålls. Underindelningen blir assymetrisk med den mindre tudelbara båvenhälften om 3+3 tolfter och den större svärtaåhälften om nio. I denna finns den rumsligt avgränsbara delen kring Bogstaån, b3b. Det större området med Runtuna socken i centrum (b3a) kan tudelas via en linje mitt genom Lids socken och vidare fram till Runviken genom den utmarkszon som här kilformigt skär in i runtunabygden från nordväst. Hundet blir alltså delat i femtedelar G1-G5, varvid en sydlig halva G1-G3 är större än en nordlig G4-G5.

I Nyköpingsåns flodområde kan de sydligare områdena b2a och b2b sammanföras med kilaåområdet b1 varvid ett tredingsdelat *hund H*, om 4+4+5 tolfter erhålls. Gränsen mellan b2a och b2b har därvid manipulerats i utjämnande syfte så att Nykyrka socken (11 primärenheter) förts från det senare till det förra området.

Kvar finns så områdena kring Långhalsens vattensystem delbara i b2c1 och b2c2, dvs två hälfter om fyra resp fem tolfter. Till detta *hund I* kan läggas vingåkersområdet (b2e) där gravfält motsvarande 11 primärenheter finns bevarade men där det verkliga antalet säkerligen är betydligt större (Ståhle 1955, Schnell 1955), sannolikt ungefär det dubbla. Hundet I blir därmed åter ett tredingsdelat hund men där den egentliga karaktären närmast är ett tudelat område till vilket en mindre perifier treding knutits (dvs Vingåker).

Därmed är en rumslig simulation genomförd av en administrativ indelning som markant avviker från tidigare uppfattningar om förhållandena i Södermanland, dels ifråga om hundens/hundarenas storlek, dels ifråga om deras gränser. Det senare betingas således framförallt av att vattenvägarna har antagits vara pri-

märt sammanhållande element, inte gränser såsom ofta är fallet beträffande de medeltida häraderna. I detta avseende anknyter den föreslagna indelningen principiellt till den uppfattning om den äldsta administrativa indelningen i mälardalen som förts fram av Schück (1949) och varifrån även termen ''mittaxel'' har hämtats. Schück har alltså hävdat att flodgränserna måste ses som ''politiskt'' betingade, icke-naturliga gränsdragningar och således som sekundära omläggningar av ett äldre system. Denna tanke är mycket tilltalande och får följaktligen sin prövning i den fortsatta framställningen.

Det bör framhållas att beräkningarna av primärtolfter i simuleringen fungerar som ett metodiskt hjälpmedel, inte som en indelningsgrund som simuleringen belägger. Frågan om tolften som en reellt existerande indelningsenhet under 1000-talet skall tas upp till prövning i särskild ordning.

Förslaget till rekonstruktion kan givetvis inte på hittillsvarande stadium av analysen göra anspråk på att vara annat än rent hypotetisk. Det bör dock observeras att indelningen har varit möjlig att få fram genom ett enkelt förfarande som inneburit uppdelning och sammanläggning av lätt identifierbara storheter. Resultatet har blivit ett påfallande regelbundet mönster. Samma administrativa strukturering bör alltså teoretiskt sett ha kunnat vara följden av en logiskt grundad beslutsprocess under yngre jämålder.

Indelningens hierarkiska karaktär är framträdande där hunden sönderfaller i tredingar eller fjärdingar. I sin tur är dessa uppdelade i enheter om tolv primärenheter, tolfter. Tanken inställer sig därvid att samma systematisering borde kunna återfinnas även på en nivå ovanför hunden. Antalet hypotetiska hund är nio och följdaktligen är en gruppering av hunden om tre och tre möjlig. En sådan överordnad ''trehundsnivå'' med hunden A+B+C, D+E+F resp G+I+H har också markerats på kartbilden V genom de kraftigaste gränslinjerna. Flera indikationer för att en sådan indelningsnivå existerat kommer att kunna påvisas. Med en allmän formulering skulle möjligheten av en ''trehundsnivå'' i Södermanland också kunna sägas ge aspekter på de uppländska folklanden.

4.1.1. Problemet regelbundna hundaren

Den simulerade indelningen har alltså utgått från att en strävan funnits att åstadkomma en indelning i ungefär likvärdiga administrativa enheter, vilket resulterat i områden inom intervallet 11,5 – 15,5 primärtolfter. 13,5 tolfter är medel- och medianvärdet. Indelningen kan därmed inte sägas motsvara en hundaresindelning i egentlig mening om man därmed avser att hundarena bör svara mot endera det decimala eller det duodecimala hundratalet. Av detta skäl har också den besläktade men något dunkla termen hund valts (jfr Söderlind 1968 s 106, Andersson 1979, 1983).

Föregripande undersökningen av om indelningen kan bekräftas kan emellertid en något utförligare diskussion föras om möjligheten att koppla ihop de hypotetiska hunden med termen hundare. I princip finns här två alternativ. Enligt det första har någon regelbunden ''egentlig'' hundaresindelning aldrig funnits utan termerna hund och hundare representerar även i ursprunglig form en högst ungefärlig anknytning till hundratalet. De är då att betrakta ungefär som allmänna förvaltningstermer (jfr ovan 2.1.).

Denna möjlighet kan kvarstå som ett tolkningsalternativ men en andra möjlighet beträffande rekonstruktionens hund är att dessa *ursprungligen* tillkommit som regelbundna hundaren eller rimligare storhundaren. Rekonstruktionens ojämnheter resp överskridanden ifråga om antal tolfter skulle då vara resultatet av en bebyggelseförtätning från tillkomstskedet fram till rekonstruktionsskedet.

En kronologisk konsekvens av detta alternativ kan skisseras utifrån Ambrosianis populationsberäkningar gjorda på basis av gravfältsundersökningar (1964 s 204f, 1973). Dessa beräkningar indicerar rimligheten av att räkna med ca 60 registrerade gravanläggningar (före totalundersökning) vid en bebyggelse för att denna skall kunna föras tillbaka till vendeltidens slut, dvs 700-talet (Ambrosiani 1980 s 122f, jfr Rydström & Wijkander 1974 s 13f).

På basis av den refererade (3.2.) karteringen av mälardalens primärenheter har Ambrosiani utifrån denna siffra beräknat förekomsten av ca 970 bebyggelser i mälardalen (varav 375 i Södermanland) vid vendeltidens slut. Antalet kan jämföras med den motsvarande skattningen av gravfältsförsedda enheter vid vikingatidens slut, 3 989 st (varav 1 425 i Södermanland), varför bebyggelsen ungefär skulle ha fyrdubblats under vikingatidens lopp.

Appliceras dessa siffror på hundrekonstruktionen (varvid givetvis är att märka att en från början hypotetisk beräkning ligger till grund för en lika hypotetisk omräkning) innebär den genomsnittliga hundstorleken om 13,5 tolfter att genomsnittligt 42 enheter/hund etablerats sedan hunden tillkom som regelbundna storhundaren om 10 tolfter (d v s (13,5 – 10= 3,5) × 12 = 42). Sammantaget i de nio hunden skulle 378 enheter ha tillkommit efter den genomförda hundaresindelningen vilket är att jämföra med de 1080 bebyggelser som nio storhundaren á 10 tolfter förutsätter.

Ambrosianis beräkningar anger en ökning av bebyggelserna med ca 350/århundrade under vikingatiden varför hundrekonstruktionen alltså inte behöver föras längre tillbaka än ca

ett århundrade från 1000-talet för att storhundaresnivån skall nås.

Beräkningen bygger på uppfattningen om en mycket explosiv bebyggelseutveckling under vikingatiden (jfr Hyenstrand 1982 s 164 ff samt där ang litt) och att endast 375 bebyggelser funnits i vendeltidens Södermanland förefaller inte rimligt. Sannolikt bör fler ha funnits vilket applicerat på beräkningen innebär att tidpunkten för de hypotetiska storhundarena flyttas bakåt från 900-talet ytterligare kanske 1 á 2 århundraden. Det framstår då som ett realistiskt alternativ att de rekonstruerade hunden tillkommit som regelbundna storhundaren vid övergången till vikingatiden eller under 800-talet.

Hundrekonstruktionens förutsatta giltighet leder under alla omständigheter fram till att regelbundna hundaren icke existerat i Södermanland under 1000-talet. Denna slutsats kan relateras till den argumentation som utvecklats i inledningsavsnittet (2.1) för att Hyenstrands datering av normalhundaret till 1000-talet är felaktig och att ett normalhundare baserat på en enkel bebyggelsesammanräkning i tolfter i stället hör hemma i tidig medeltid. Denna ståndpunkt skall också bekräftas av följande utredningar om den sörmländska häradsindelningen (5. 1.).

I enlighet med hundrekonstruktionen bör dock inte heller regelbundna storhundaren ha existerat under 1000-talet och beträffande Hyenstrands (1974) rekonstruktioner av sådana gäller att de nyligen satts i fråga av Ambrosiani (1983). Denne har således utifrån de förnyade beräkningarna av primärenheterna gjort gällande att sammanläggningar av Attundalands hundaren med Rodens skeppslag icke resulterar i hundaren om 100 + 24 enheter (vilket alltså är grunden för hypotesen om de två från storhundaret avsöndrade skeppslagstolfterna, jfr avsn 2.1.). Däremot svarar enligt Ambrosiani relationen hundare skeppslag bättre mot 90 + 30 primärenheter. Även enligt Ambrosiani skulle därmed uppländska storhundaren funnits under 1000-talet men dessa skulle ha varit indelade i fjärdingar (jfr Lundberg 1972 s 91 f) varav en under tidig medeltid brutits loss till det separata skeppslaget.

Frågan är dock om denna modell kan anses belagd när Ambrosianis (1983 tabell 3) sammanläggningar av attundalandshundaren med skeppslag i Roden resulterar i storhundaren med mellan 78 och 149 primärenheter och utbrutna skeppslag mellan 29 (alt 21) och 38 (alt 42) enheter samt där resthundarena som alltså förväntas svara mot 90 enheter uppgår till mellan 78 och 101.

Dessa avvikelser är också skälet till Ambrosianis datering av rekonstruktionen till tidigt 1000-tal, innebärande möjligheten att räkna med en sen 1000-talskolonisation i de överviktiga hundarena och en tidig bybildning som kompensation för saknade enheter i Tiundaland. För att vara testbar förutsätter detta resonemang därför att det kan göras troligt att t ex Långhundra + Åkers skeppslag (136 enheter) haft en 1000-talskolonisation om 16 primärenheter samtidigt som Sjuhundra + Lyhundra (125) mottagit fem nyetableringar o s v. Utan sådana detaljanalyser kan Ambrosianis rekonstruktion av uppländska hundaren lika väl uppfattas som en motsvarighet till den sörmländska hundrekonstruktionen där hundarenas storlek varierar kring ett medelvärde.

Därmed är dock inte Ambrosianis rekonstruktion vederlagd. Den kan vara giltig och regelbundna storhundaren skulle då kunna ha funnits under 1000-talet i Uppland men inte i Södermanland, en möjlighet som ingalunda kan uteslutas.

Problemet med den regelbundna hundaresindelningen kan dock även angripas utifrån andra utgångspunkter och här är det uppenbart att vikingatidens bebyggelseförtätning med nödvändighet måste ha inneburit att varje indelning som syftade till regelbundenhet snabbt måste ha blivit inaktuell. Indelningen måste då löpande göras om. Häri ligger en logisk motsättning eftersom en löpande omstrukturering torde förutsätta en effektiv byråkrati för att inte en administrativ förvirring skall uppstå. Samtidigt borde det regelbundna hundaret tvärt om vara ett instrument för en mera primitiv samhällsadministration än t ex högmedeltidens.

De regelbundna hundarena kan därför hellre accepteras som en indelning som genomförs vid ett tillfälle, t ex som ett helt nytt administrativt system, än som en indelning som kontinuerligt vidmakthålls. En ursprungligen regelbunden storhundaresindelning men med successivt tillväxande bebyggelse förefaller således rimligare än en indelning vars gränser ständigt revideras. På motsvarande sätt kan normalhundaret ha införts under tidig medeltid men då i motsatsställning till en storhundaresindelning som vid denna tid blivit oregelbunden. Finns däremot regelbundna storhundaren när omstruktureringen till normalhundaren görs uppstår en mycket svårbesvarad fråga om vilket motivet kan ha varit att genomföra en ny indelning som endast marginellt avviker från den befintliga, d v s vilka administrationstekniska fördelar som kan ha funnits med ett decimalt hundare framför ett duodecimalt.

Med detta resonemang kan så analysen föras in på försöken att belägga rekonstruktionen. Uppmärksamheten fästs härvid först på fördelningen av tuna-byar inom hunden.

4.2. Centralnamnen

Åke Hyenstrands hypotes om tuna-byarna som administrativt fungerande och centralt belägna ''centralbyar'' i hundarets dubbeltolfter (se avsnitt 2.2.) ger utgångspunkten för nästa fas av analysen. I Hyenstrands (1974 s 120, även fig 39) modell för normalhundaret med dess uppbyggnad av sex enkla tolfter plus en dubbel tolft tänkes alltså dubbeltolften innehålla ett tuna-namn. Härvid stöder sig Hyenstrand (1974 s 102) främst på iakttagelsen att nära hälften av sockennamnen i mälardalen innehållande Tuna motsvarar dubbeltolfter, vartill kommer ytterligare socknar av dubbeltolfts storlek med tuna-bebyggelser. Iakttagelsen är bestickande och det torde utifrån det rent statistiska sambandet inte gå att bortse från att en koppling måste finnas mellan Tuna och dubbeltolften. Å andra sidan förklarar Hyenstrands modell ingalunda varför 37% av tuna-byarna inte hittas i dubbeltolfter lika lite som varför det finns dubbeltolftsocknar utan tuna-bebyggelser (i Södermanland t ex Vårdinge, Björnlunda, Stigtomta, Torshälla, Torpa, Överselö, Toresund m fl). Modellen förklarar inte heller varför mer än ett Tuna förekommer i vissa socknar både av enkel- och dubbeltolfts storlek. Det tycks alltså vara så att Hyenstrands iakttagelser innehåller en del av förklaringen till tuna-byarnas uppträdande men inte hela.

Frågan kan därför ställas om det inte är så att sambandet Tuna – dubbeltolftssocknen är av indirekt art och att fördelningen av tuna-byar beror på äldre administrativa förhållanden än normalhundaresindelningen.

Hyenstrands (1974 fig 38) kartografiska diagram över tuna-byarna visar således några exempel på hundaren som Hyenstrand uppfattar som tredingsindelade storhundaren med tuna-namn i varje treding (t ex tredingarna Gorunda-Tjurbo-Seunda liksom storhundaret Långhundras tredingar). Hyenstrand har också – dock utan särskild kommentar i texten - placerat ett Tuna i varje treding i modellen för det tredingsindelade storhundaret liksom ett Tuna i varje halva i modellen för det tudelade storhundaret (1974 fig 39). Dessa grundmodeller passar emellertid förhållandevis dåligt samman med den översiktliga rekonstruktion av eventuella sörmländska storhundaren som Hyenstrand gjort (1974 s 123 f, även fig 39) medan en bättre överenstämmelse föreligger för delar av Västmanland och Uppland.

Följaktligen är det av intresse att studera fördelningen av de sörmländska tuna-namnen mot bakgrund av den simulerade hundindelningen. Tabellen fig 3 upptar således de 25 väl belagda sörmländska Tuna enligt Holmbergs (1969 s 188 ff) noggranna genomgång. Inget av dessa kan utan ett subjektivt urvalsförfarande uteslutas från en diskussion kring ''äkta'' tuna-namn. Tabellen upptar också tre osäkert belagda tuna-namn.Dessa är Tuna, prästgården i Fors socken, där Holmberg (1969 s 206) med, som det synes starkt fog, satt namnets äkthet ifråga. Därav placeringen inom parentes i tabellen. Vidare det Sätuna i Fogdö socken som finns tämligen väl belagt i historiska källor och som har varit en annan bebyggelse än det befintliga Tuna i samma socken (Holmberg 1960 s 202 f). Ett tredje osäkert Tuna, i Bettna socken (Holmberg 1969 s 210), är utomordentligt svagt belagt och endast indikerat av ortnamnen Tuntorp och Tuntorpsbron. Det omnämns här enbart för fullständighetens skull men behandlas icke vidare i den fortsatta framställningen. Det fjärde osäkra Tuna är bebyggelsen av Biskopstuna i Ösmo. Denna har inte observerats av Holmberg men utgjorde på 1500-talet tre hemman tillsammans med torpet Djursnäs. Djursnäs är bebyggelsens nuvarande namn (Qvist 1930 11 s 69). Biskopstuna saknar fornlämningar av yngre järnålderskaraktär och är givetvis högst osäkert såsom ''äkta'' tunanamn.

Uppställningen visar att tunabyar finns i 21 av de 33 hunddelarna och att tuna-byarna alltså har en påfallande jämn fördelning i förhållande till den topografiskt grundade indelningen. Härvid noteras också att av de sju hunddelar som helt eller huvudsakligen präglas av små glesa bygder och utmarksgårdar (jfr kartorna III och V) saknas Tuna i sex st (A1, A3, D4, G4, I2 och I3, den sjunde är G5). Antas det nu tillsvidare att hund-rekonstruktionen är relevant för tuna-byarnas spridning anger förekomsten av inget, ett, två eller i ett fall, (F 3) tre tuna-byar per hunddel att det måste vara rimligt att räkna med en stratifiering av tunabyarna på så sätt att t ex det enda Tuna i hundet A kan vara ett ''hundtuna''. Analogvis kan gälla att där t ex två Tuna finns i samma hunddel såsom är fallet beträffande C2 borde ett Tuna vara ''fjärdingstuna'' men det andra ''hundtuna'' eller kanske ett ''halvhundstuna'' osv. Tunabyarna skulle alltså kunna svara mot olika nivåer i hundet, enligt den princip som illustreras i fig 4 a-b (s 43). Tunabyarna förekommer dock ingalunda i sådana antal att dylika hierarkier kan upprättas. Grundtanken skulle emellertid ändå kunna vara riktig om det kunde påvisas att en annan ortnamnsgrupp, X, finns som uppträder med en frekvens som samvarierar med tuna-byarnas, t ex som modellerna fig 4 c och d anger.

Här kan nästa anknytning till Hyenstrands arbete göras, närmare bestämt Hyenstrands (1974 s 93) hypotes om att bebyggelserna med namnen Berga och Lunda/Lundby i normalhundaresindelningen skulle uppträda i ett visst system i förhållande till tuna-byarna. Hyenstrand har utgått från förhållandet att Berga-Lunda har en påfallande jämn fördelning över mälardalen. Författarens genomgång – av ho-

Hund hund-del	*Tuna-by*	*-berga/-lunda i ortnamn med teoform förled*
A1	–	Fröberga (Torpa sn)
A2	Tuna (Tumbo sn)	Fröslunda (Fors sn)
	(Tuna, prästg. i Fors sn)	Torslunda (Torshälla sn)
A3	–	Frölunda (Stenkvista sn)
		Torsberga (Stenkvista sn)
B1	–	Ullunda (Jäder sn)
B2	(Eskils-)Tuna	–
B3	Tuna (Fogdö sn)	–
	Sätuna (Fogdö sn)	
C1	–	Fröslunda (Ö. Selö sn)
		Kilfrostlunda (Ö. Selö sn)
		Fröberga (Ö. Selö sn)
C2	Tuna (Y. Selö sn)	Ullunda (Y. Selö sn)
	Opptuna (Y. Selö sn)	Torslunda (Toresunds sn)
C3	Tuna (Åkers sn)	–
C4	Tuna (Y. Enhörna sn)	–
D1	Tuna (Y. Järna sn)	–
D2	Gärtuna (Ö. Tälje sn)	–
D3	Tuna (Botkyrka sn)	–
D4	–	Torslunda (Ekerö sn)
		Närlunda (Ekerö sn)
E1	Tuna (V. Haninge sn)	–
E2	Setuna (Ösmo sn)	–
	(Biskopstuna (Ösmo sn))	
E3	Fituna (Sorunda sn)	Frölunda (Sorunda sn)
E4	Tuna (Mörkö sn)	–
F1	Tuna (Västerljung sn)	–
F2	Tuna (Torsåker sn)	–
F3	Tuna (Kattnäs sn)	–
	Frustuna (Frustuna sn)	
	Sigtuna (Frustuna sn)	
F4	–	Närlunda (Gåsinge sn)
G1	–	Odensberga (Sättersta sn)
G2	Runtuna (Runtuna sn)	Torsberga (Runtuna sn)
G3	–	Onsberga (Runtuna sn)
G4	–	Torslunda (Ripsa sn)
G5	Tuna (Hyltinge sn)	Fröberga (Hyltinge sn)
H1	Tuna (Tuna sn)	Fröberga (Lunda sn)
		(sockennamnet Lunda)
H2	Tuna (Bärbo sn)	Ullberga (Råby sn)
	Tuna (Allhelgona sn)	
H3	–	Goglunda (Stigtomta sn)
I1	Sätuna (Bettna sn)	–
I2	–	Hedenlunda (Vadsbro sn)
I3	–	Lunda (V. Vingåkers sn)

Fig. 3. Tuna-bebyggelser samt bebyggelser med -berga/-lunda-namn med teoforma förleder i de rekonstruerade hund-delarna.

nom själv betecknad som en preliminärt genomförd ''plockmetod'' med subjektiva inslag – har dock endast resulterat i att en ''viss tendens kan spåras till att namnparen Tuna – Berga representerar skilda halvor i dubbeltolftssocknar'' och att även vissa Lunda kan sättas in i en motsvarande modell. Hyenstrand (1974 s 102) har också betonat att Berga och Lunda – i motsats till många tunabyar – ofta har påfallande höga fornlämningstal.

Precis som ifråga om Hyenstrands hypotes om tuna-byarna bör påpekandena om berga-lunda-namnen uppfattas som bestickande och nödvändiga att penetrera närmare i varje diskussion om hundaresindelningen.

Påtagligt beträffande Berga-Lunda-namnen är också att ändelserna -berga och -lunda är de i mälardalens ortnamnsbestånd som oftast förekommer i ortnamn med teoforma förleder, d v s namn av typen Frölunda, Torsberga, Odensberga Närlunda etc. I Södermanland är det t o m så att teoforma förleder endast i ett fåtal fall uppträder tillsammans med andra efterleder än just -berga och -lunda. Det rör sig då om sammansättningar med -vi, d v s ortnamn som tydligt anvisar en kultfunktion, Ullevi i Gåsinge, Sorunda, Vingåker och Nicolai eller Frösevi i Österåker (Elgqvist 1947 s 17 ff). Noteras kan också namnet Torshargh, den äldre namnformen för staden Torshälla. Ett annat isolerat exempel är Baldersta i Halla socken.

De teoforma förlederna binder även ihop -berga och -lundanamnen med tuna-namnen

genom motsvarigheterna Torstuna och Ulltuna m fl. I Södermanland representeras denna namntyp av det enda socken- och bebyggelsenamnet Frustuna d v s Frötuna (Holmberg 1969 s 211 ff). Dessa omständigheter pekar mot att de teoforma ortnamnen bör relateras till tuna-namnen på så sätt att om de senare har en spridning som korreleras med den hypotetiska hundindelningen så bör motsvarande även gälla för de teoforma ortnamnen. Den idémässiga bakgrunden härtill är då givetvis *nödvändigheten av att koppla samman begreppen kult och politisk organisation i den yngre järnålderns samhällsbildningar.*

Tar man därvid huvudgruppen, de teoforma -berga och -lundanamnen finns formerna Ullunda, Ullberga, Fröberga, Frö(-s)lunda, Torlunda, Torsberga, Odensberga (Onsberga) och Närlunda (jfr Elgqvist 1955 s 115). Dessa representerar i Södermanland tillsammans 21 bebyggelser, räknat efter beståndet på 1800-talskartorna kompletterat med de tidigt avhysta Fröslunda i Fors (Nordberg 1960 s 8) och Ullunda i Jäder (Elgqvist 1955 s 11 5). Härvid är att märka att ingen ytterligare genomgång av beläggen för dessa ortnamn har gjorts. Flera kan alltså finnas lika väl som något eller några av de medräknade exemplen kan vara uppkallelsenamn. Som helhet gäller dock för gruppen att de med några undantag representerar tydligt identifierbara primärenheter. Till gruppen teoforma -berga/lunda kan också med en viss subjektiv värdering anslutas de anmärkningsvärda ortnamnen Hedenlunda (i Vadsbro) och Goglunda (i Stigtomta) representerande bebyggelser med de högsta fornlämningstalen i resp hunddel.

Osammansatta Lunda finns utifrån motsvarande enkla exerperingsförfarande i Södermanland endast representerade av bebyggelsen Lunda i Vingåker (sannolikt primärenhet, se Ståhle 1955 s 88f) samt sockennamnet Lunda i Jönåker. Detta kan inte omedelbart beläggas som bebyggelsenamn. Dessutom finns ett Lunda, möjligen en primärenhet, i Strängnäs socken invid gränsen till Härad men denna bebyggelse, som definitionsmässigt (se avsnitt 3.3) är en utmarksgård, har därigenom ett läge som markant avviker från övriga teoforma lunda och -berganamn. Vidare finns så ett antal primärenheter Lund, där pluraländelsen saknas, Lund (eller Lind) i Nicolai, Lund i Torpa och Lind i Sköldinge. Denna ortnamnsgrupp skall här inte vidare behandlas, framförallt eftersom den är svår att skilja utifrån den stora serien av lund-bebyggelser som förekommer som namn på sekundärbebyggelser från nyare tid och framåt.

Gruppen teoforma -berga/-lunda representerar sammanlagt ca 25 enheter om de anslutande Hedenlunda-Goglunda och ev de enkla Lunda medräknas. Antalet kan jämföras med de ca 28 tuna-namnen. Grupperna är alltså nästan likstora och blir i fråga om antal helt identiska om de fem tuna-byar räknas bort som i enlighet med resonemanget ovan representerar Tuna på högre nivåer i hundaret än treding/fjärding. Dvs om endast ett av flera Tuna/hunddel räknas.

Den första indikationen på att de två ortnamnsgrupperna verkligen skall ses i ett system ges så av tabelluppställningen fig 3 där tuna-namnen i hunddelarna parallellställts med de teoforma -berga/-lunda. Uppställningen visar att i 11 hunddelar utan tuna-namn finns istället teoforma -berga/-lunda. En klar tendens till att Tuna och -berga/-lunda kompletterar varandra finns således och det synes vara väl enkelt att förklara fenomenet enbart genom slumpmässiga förhållanden.

Tabellen visar också att Tuna och -berga/lunda dubblerar varandra i sju hunddelar vartill kommer ett par exempel på inbördes dubblerande -berga/-lunda i hunddelar. Dessa ”dubblerande” ortnamn borde då om hypotesen om en hierarkisk struktur av centralnamn är riktig kunna inplaceras i regelbundna mönster tillsammans med Tuna såsom skisserna fig 4 c-d ovan med Tuna och ortnamnet X exemplifierar.

Sammanlagt har totalt ca 50 Tuna + teoforma -berga/-lunda kunnat uppletas i Söder-

Fig. 4. Teoretiska modeller för tuna-byarnas uppträdande i hundindelningen.

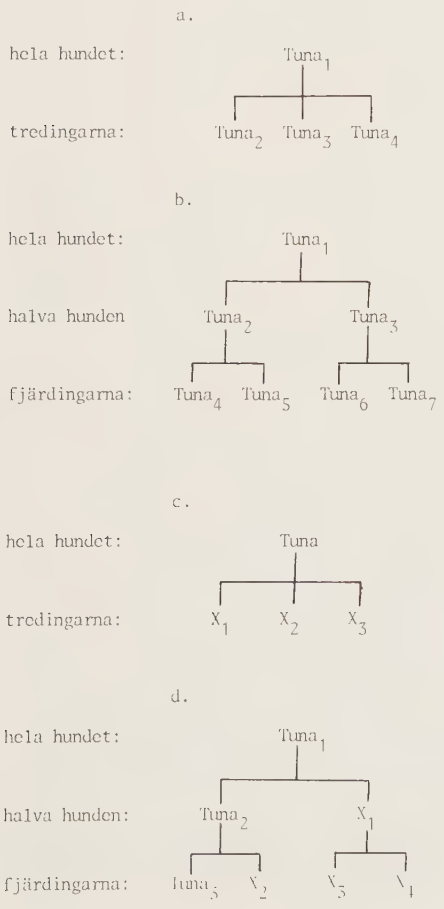

manland. Antas ett fullständigt utbyggt system av hierarkiskt ordnade centralnamn i de rekonstruerade hunden ha funnits förutsätter detta just 52 dylika centralnamn. Därvid beräknas att ett tredingsindelat hund fordrar fyra centralnamn (ett på hundnivån och ett vardera för tredingarna) medan det fjärdingsindelade hundet fordrar sju st (ett på hundnivån, ett för varje halvt hund och ett för varje fjärding).

De aktuella ortnamnen svarar antalsmässigt alltså nästan exakt mot hundrekonstruktionens antal hund + halva hund + tredingar och fjärdingar. Att överensstämmelsen är så god kan knappast vara en slump. Talförhållandet indikerar att ett fortsatt sökande efter ett distinkt system att placera in ortnamn i borde vara motiverat.

Tredingen eller fjärdingen är nu emellertid inte hundets minsta admistrativa enhet utan det bör vara tolften (dvs vanligen tredjedelarna eller fjärdedelarna av hundarets treding eller fjärding). Följaktligen bör motsvarigheter till Tuna och -berga/-lunda finnas även på "tolftnivå". Här är det naturligt att observera bebyggelserna med osammansatta berga-namn liksom lundby-byarna. Berga-byar förekommer i Södermanland till ett antal av ca 60 st (för en precisering, se nedan) och är således ungefär lika vanliga som de teoforma motsvarigheterna och tuna-byarna sammantagna. I en hierarkisk gruppering representerar självfallet pyramidens bas ett större antal "byggstenar" än dess övre skikt. Följaktligen kan Berga passa väl in i detta system med Tuna och -berga/lunda. Primärenheter med namnet Lundby finns enbart till ett antal av 19 och kan därför inte omedelbart jämställas med Berga.

Lundby-enheternas antal leder emellertid till att en koppling kan göras till tredingens eller fjärdingens uppbyggnad såsom den iakttagits av Hyenstrand i vissa sockenkonstellationer, nämligen kombinationen dubbeltolft + enkel tolft + halv tolft= 3,5 tolfter eller 42 primärenheter. Karta V över den hypotetiska hundindelningen visar också detta grundmönster men med avvikelser både uppåt och nedåt ifråga om hunddelarnas storlek. I normalserien 24 + 12 + 6 primärenheter med dubbleringen resp halveringen av 12-talet återfinns återigen det hierarkiska mönstret. Det blir då naturligt mot bakgrund av Hyenstrands konstaterade samband mellan tuna-byar och dubbeltofter att anta att tuna-byn eller det teoforma -berga/-lunda (såvitt den inte i enlighet med resonemanget ovan hör till en högre nivå i hundet) representerar dels tredingen eller fjärdingen men samtidigt dess dubbeltoft. Berga representerar då den enkla tolften (eller de enkla tolfterna) och Lundby följdaktligen den halva. Hundets treding eller fjärding skulle alltså vara uppbyggd efter följande grundprincip (fig 5 a).

Består tredingen eller fjärdingen av t ex fyra tolfter istället för 3,5 såsom i fig 5 a borde den

Fig. 5. Modeller för centralnamnsenheternas uppträdande i tolftindelade hund-delar.

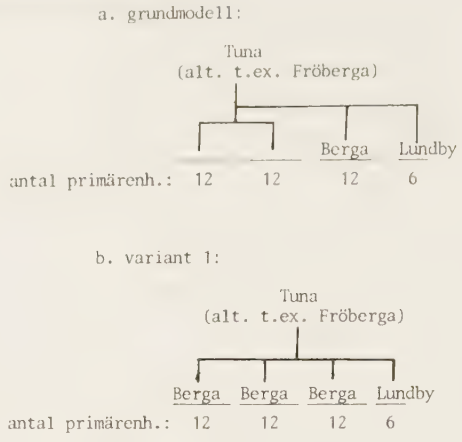

istället uppvisa två Berga istället för det enda i figuren men inget Lundby etc. Bergas och Lundbys antalsmässiga uppträdande antas alltså vara bestämt av antalet tolfter och halva tolfter i tredingen eller fjärdingen utöver dubbeltolften (tex 24+ 12+ 12+ 12+ 6=Tuna+ Berga + Berga + Berga + Lundby).

Räknas så antalet hela tolfter i hundrekonstruktionens tredingar och fjärdingar samman (se karta V) som är överskjutande en dubbeltolft (t ex för tredingen A 1, 4 tolfter, räknas 2 tolfter (4 − dubbeltolften) etc) anger rekonstruktionen förekomsten av 48 sådana överskjutande tolfter. Siffran svarar förhållandevis väl mot antalet Berga-enheter. Det något högre antalet Berga (dvs 60) indikerar dock att Berga även skulle kunna förekomma i ett annat förhållande till Tuna än det som uttrycks i grundmodellen fig 5a. Den variant till grundmodellen som ligger närmast torde då vara den som anges i fig 5b. I denna alternativa modell finns alltså ett Berga för samtliga hunddelens tolfter och ingen separat Tuna-dubbeltolft kan avskiljas. Hunddelen har dock likväl ett Tuna (tex 12 + 12 + 12 + 12 + 6 = (Tuna) + Berga + Berga + Berga + Berga + Lundby).

Förhållandet mellan hundrekonstruktionen och lundby-enheterna kan studeras i tabellen fig 6. Den visar att ett, eller någon gång två (G5), Lundby förekommer i 21 eller ca 2/3 av de 33 hunddelarna. Tabellen visar också att rekonstruktionen kunnat utföras så att samtliga 17 hunddelar som innehåller överskjutande halva tolfter (d v s 3,5 eller 4,5 tolfter etc) också innehåller Lundby-enheter. Av de 15 hunddelar som motsvarar hela tolfter saknas Lundby i 11 medan två st Lundby (d v s 0,5 + 0,5 tolft = en hel tolft) återfinns i en. Endast tre hunddelar med jämna tolfter innehåller ett ensamt Lundby.

Mot denna överenskommelse kan invändas att den endast visar möjligheten att dela in landskapet på ett sådant sätt att den förvän-

Fig. 6. Sambandet mellan hund-delar omfattande halva resp. jämna primärtolfter samt förekomsten av ortnamnet Lundby.

Hund-del	*Tolfter*	*Lundby-enheter*
A2	4,5	Lundby-Fors
B1	3,5	Lundby-Jäder
B3	4,5	Lundby-Fogdö
C1	4,5	Lundby-Ö. Selö
C2	4,5	Lundby-Strängnäs
C3	3,5	Lundby-Åker
D3	3,5	Lundby-Salem
E1	4,5	Lundby-Ö. Haninge
E3	3,5	Lundby-Sorunda
E4	3,5	Lundby-Mörkö
F1	3,5	Lundby-Vagnhärad
F3	3,5	Lundby-Frustuna
G2	2,5	St. Lundby-Lid
G3	3,5	L:a Lundby-Lid
H3	4,5	Lundby-Bettna
I1	4,5	Lundby-Råby
A1	4,0	–
B2	4,0	–
C4	3,0	–
D1	3,0	–
D2	3,0	–
D4	4,0	–
E2	3,0	–
F4	3,0	–
G1	3,0	–
H1	4,0	–
H2	5,0	–
I2	5,0	–
(13	ca 2,0	–)
G5	3,0	Lundby-L:a Malma
		Lundby-Dunker
A3	4,0	Lundby-Husby
F2	3,0	Lundby-Vårdinge
G4	3,0	Lundby-Ripsa

tade korrelationen med vissa ortnamnsfrekvenser erhålles.

Det framstår emellertid som tydligt att landskapets primärenheter villigt låter sig infogas i det antydda mönstret. Möjligheten att belägga hypotesen om centralnamnen måste i första hand nu sökas genom ett kvantifierande analysförfarande, d v s ett mönster som går igen över hela landskapet måste kunna påvisas. Självfallet gäller därvid att enskilda områden – hunddelar – inte äger något självständigt bevisvärde så snart som möjligheten finns att utan konflikt med reglerna för hundsimuleringen, justera gränsen mot angränsande område. För sådana gränsdragningar gäller ju dock kravet att även nästa område måste passa in i modellen etc. Särskilt viktiga blir emellertid de hunddelar som är så topografiskt väldefinierade att områdets antal tolfter blir omedelbart givna utan möjligheter till justeringar.

Som exempel på sådana hunddelar kan nämnas C3 (jfr kartorna III och V), 3,5 tolfter och med ett Tuna, ett Berga och ett Lundby. Vidare C4 och D 1 sammantagna, där den inbördes gränsen i detalj kan diskuteras, men där det sammanlagda området motsvarar sex tolfter. Området innehåller också två Tuna och två Berga. Viktiga är också förhållandena på Södertörn där en analys kan visa att hundens delar bevarats i de äldsta socknarna (se nedan 5.2.3). Här innehåller D1 (exakt motsvarande Salem och Botkyrka socknar) 3,5 tolfter med ett Tuna, ett Berga och ett Lundby. D2 (Grödinge med det anknytande Östertälje) är tre tolfter med ett Tuna och ett Berga. E 1 (Öster- och Västerhaninge) är 4,5 tolfter med ett Tuna, två Berga och ett Lundby. E2 (Ösmo socken) är tre tolfter, ett Tuna (+ det osäkra Biskopstuna) och ett Berga. E3 (Sorunda socken) är 3,5 tolfter. Här finns Fituna och Frölunda, varav den ena enligt modellen är ett överordnat centralnamn, samt ett Berga och ett Lundby. Observeras bör att bebyggelserekonstruktionen av Södertörn huvudsakligen bygger på fristående undersökningar (jfr fig 1, noterna). Listan kunde göras längre men de påtagliga regelbundenheterna torde efter hand bäst belysas i samband med en genomgång av resp hypotetiskt hund (4.2.2.).

Ytterligare ett mer översiktligt sätt att pröva den uppställda hypotesens giltighet skall dock först göras, nämligen en undersökning av uppträdandet av Berga och Lundby i kyrksocknar

Fig. 7. Primärtolftsocknar (10–13 primärenheter) med förekomst av Berga och Lundby.

Härad	*Socken*	*Berga*	*Lundby*
Västerrekarne:	Tumbo	×	–
	Gillberga	–	–
Österrekarne:	Vallby	–	–
	Husby	×	×
	Kjula	×	–
Åker:	Härad	×	–
Selebo:	Kärnbo	–	–
Öknebo:	Turinge	×	–
	Y. Enhörna	–	–
	V. Tälje	–	–
	Ö. Tälje	–	–
Hölebo:	Trosa	×	–
	V.-ljung	–	–
Rönö:	Torsåker	×	–
	Tystberga	–	–
	Bälinge	–	–
	Lid	–	××
Jönåker:	Björkvik	×	–
	Nykyrka	–	–
Villåttingen:	Dunker	×	×
	Helgesta	×	–
Oppunda:	Årdala	–	–
	Vrena	×	–
	Vadsbro	×	–
	Floda	×	–
	Julita	×	–
Övra Tör:	Ekerö	–	–
Summa:	27	14	3

av olika storlek. Socknarna fungerar härvid som en av hundrekonstruktionen oberoende variabel, samtidigt som uppfattningen om dess ursprung i hundaresindelningen torde vara allmänt accepterad.

En första grupp, fig 7, utgör de socknar med primärenheter som uppgår till jämna tolfter.

Tabellen upptar 27 socknar, d v s de där antalet primärenheter i enlighet med förteckningen (fig 1) faller inom intervallet 10-13 st. Tabellen visar markanta skillnader beträffande Berga och Lundby. 14 socknar, hälften, uppvisar Berga medan endast tre uppvisar Lundby. Lundby är alltså klart underrepresenterat med tanke på att bergaenheterna totalt i Södermanland är ungefär tre gånger så många som lundbyenheterna men fem gånger så många i tabellen. Beträffande Lid socken i Rönö gäller det anmärkningsvärda förhållandet att här finns två Lundby, Stora och Lilla som är helt separata bebyggelser. De kan alltså representera en halv tolft vardera vilka tillsammans ger den hela tolften.

Nästa sockengrupp är de socknar som motsvarar 1,5, 2,5 eller 3,5 tolfter d v s med primärenheter inom intervallet 16-20, 28-32 resp 40-44 (tabell fig 8). I de 15 socknarna visar sig Lundby vara klart överrepresenterat med förekomst i åtta medan Berga förekommer i sex. Överrepresentationen gäller dels i förhållande till totalrelationen Berga – Lundby dels i jämförelse med relationen Berga – Lundby i tolftsocknarna.

Slutligen kan de stora socknarna studeras som motsvarar flera jämna antal tolfter, två eller tre st, d v s med primärenheter inom invervallen 22-26 resp 34-36 (tabell fig 9).

Denna sockengrupp visar det omvända förhållandet gentemot den förra gruppen. Av 14 socknar innehåller således alla utom tre st

Fig. 8. Socknar motsvarande 1,5, 2,5 eller 3,5 primärtolfter (16–20, 28–32 resp. 40–44 primärenheter) med förekomst av Berga och Lundby.

	Socken	*Berga*	*Lundby*
Västerrekarne:	Fors (1,5)	x	x
Åker:	Strägnäs (1,5)	–	x
Selebo:	Ö. Selö (2,5)	–	x
Hölebo:	Mörkö (1,5)	x	x
	Vagnhärad (1,5)	–	x
Rönö:	Runtuna (2,5)	xx	–
Jönåker:	Lunda (1,5)	–	–
	Nicolai (1,5)	xx	–
Oppunda:	Bettna (1,5)	–	–
	Sköldinge (1,5)	–	–
Daga:	Gåsinge (1,5)	–	–
	Frustuna (1,5)	–	x
Övra Tör:	Botkyrka (1,5)	–	–
Yttra Tör:	Sorunda (3,5)	x	x
	Ö. Haninge	x	x
Summa:	15	6	8

Fig. 9. Socknar motsvarande 2 eller 3 primärtolfter (22–26 resp. 34–38 primärenheter) med förekomst av Berga och Lundby.

	Socken	*Berga*	*Lundby*
Västerrekarne:	Torshälla (2)	–	–
	Torpa (2)	xx	–
Österrekarne:	Jäder (2)	x	x
	Kloster (2)	–	–
Åker:	Fogdö (2)	x	x
Selebo:	Toresund (2)	x	–
	Y. Selö (2)	xx	–
Öknebo:	Vårdinge (2)	x	x
Oppunda:	Husby (2)	x	–
Daga:	Björnlunda (2)	x	–
Jönåker:	Stigtomta (2)	–	–
Övra Tör:	Salem (2)	x	x
	Vantör (2)	x	–
Yttra Tör:	Ösmo (3)	x	–
Summa:	14	11	4

Berga men endast fyra st har lundby-enheter. Det föreligger alltså en klar tendens till korrelation mellan jämna tolfter och berga-enheter och mellan halva tolfter och lundby-enheter. Avvikelserna från korrelationema är emellertid många och om hypotesen om Berga resp Lundbys ställning i tolftindelningen är sann måste således sockenindelningen i sin slutliga form skilja sig tämligen markant från hundets tredingar eller fjärdingar.

Att så är fallet framgår nu i och för sig omedelbart av att endast ett fåtal socknar storleksmässigt inkluderar primärenheter som motsvarar Hyenstrands modellvärde för tredingen, d v s 42 enheter. Majoriteten av socknarna är klart mindre, med tolv eller färre primärenheter. Slutsatsen skulle alltså vara att en ursprungligen exakt korrelation mellan jämna tolfter och Berga resp halva tolfter och Lundby slår igenom i sockenbilden trots att denna avviker från en äldre hundindelning.

Inför den fortsatta analysen måste centralnamnen Berga och Lundby definieras noggrannare. Här kan haningeområdet tas som exempel på ett område där det finns två enkla Berga. Att så är fallet hänger uppenbart samman med att bebyggelserna ligger i skilda socknar, Öster- och Västerhaninge. Normalt borde annars det ena – eller bägge – ortnamnen ha fått en särskiljande förled. Senare administrativa förhållanden skulle ha kunnat resultera i att ett antal ursprungligen enkla Berga finns dolda under sekundärt sammansatta motsvarigheter. Denna risk är dock förhållandevis liten, eftersom socknarna genomgående endast omfattar mindre delar av hundets tredingar och fjärdingar men är ändå ej möjlig att helt bortse från. Emellertid måste sådana särskiljande förleder vara förhållandevis unga vartill kommer just den sekundära karaktären. Ursprungligen osammansatta berga-namn bör då vara de som har de enklaste särskiljande förle-

derna av typen Östberga – Västberga eller Stora Berga – Lilla Berga. En given förutsättning är därvid att sådana namnpar representerar separata bebyggelser och att namnen således inte uppkommit genom klyvningar där Östberga kan vara avgärda till Västberga. I tabelluppställningen med lundby-namnen har i analogi härmed de helt skiljda Stora och Lilla Lundby i Lids socken tagits med men däremot bara det ena av Stora och Lilla Lundby i Överselö socken. De senare enheterna gränsar till varandra och omsluts av en gemensam ägofigur. Endast Lilla Lundby är f ö försett med gravfält.

Definitionsmässigt antas således Berga med sammansättningar Stora och Lilla resp Öst- och Väst- vara ursprungligen enkla osammansatta. Vad så gäller enheterna Berg, utan pluraländelser, finns tre dylika som är primärenheter, i Överselö, Lerbo och Blacksta socknar. Av dessa passar de två sista påtagligt väl in i den modell för Berganamnen som prövas och accepteras således som järnförbara med Berga. Det absoluta flertalet Berga är eljest väl identifierbara som primärenheter medan några är osäkra och ytterligare ett par (i Öja och Lista socknar, Öst- och Västberga i Vantör) inte kan påvisas ha fornlämningar. Dessa senare ligger dock väl förankrade i den förhistoriska bygden. Endast ett Berga, i Gåsinge socken, är en uppenbar sekundärbebyggelse av påtaglig utmarkskaraktär. Detta Berga medräknas inte bland de ''äkta'' Berga.

Lika litet som beträffande de teoforma namnen baserar sig genomgången av berga- och lundby-namnen på någon noggrannare granskning av de enskilda exemplen utan beståndet är urskiljt enbart genom exerpering från 1800-talskartorna. Dessutom har materialet kompletterats med slumpvis påträffade uppgifter om avhysta Berga och Lundby (Berga i Torsåker (Almquist 1935 s 425), Lundby i Åker (nuvarande Åkers styckebruk), Berga i Bärbo (Ståhle 1946 s 151), och sockennamnet Barva bildat från ett Berga (Hellberg 1975b s 174).

Detta innebär självklara brister i materialbehandlingen med felkällor ifråga om icke uppmärksammade exempel, liksom möjligheten av att Berga med äldre, sedemera borttappade förleder räknas med i gruppen och vice versa. Totalt sett torde emellertid dessa felkällor knappast kunna påverka ett testförfarande som huvudsakligen är av kvantitativ art. Det översiktliga sättet att behandla ortnamnen bör därför vara försvarbart.

Två modeller för centralnamnsenheternas relationer till hundets treding eller fjärding har presenterats ovan. I grundmodellen fig 5a representerar Tuna hunddelens dubbeltolft och Berga resp Lundby, de övriga hela resp halva tolfterna. I varianten 1, fig 5b, representeras alla tolfter av berga-bebyggelse och särskilt dubbeltolft saknas. Tuna-bebyggelsen (eller det teoforma -berga/-lunda) skall likaväl finnas som hunddelens överordnande centralnamn (s 44).

Testen av hypotesen om centralnamnen är att varje hypotetisk hunddel, d v s hela landskapet, skall låta sig inordnas i endera av de två modellerna vad avser antalet identifierade primärenheter resp förekommande bebyggelser av centralnamnstyp. Hypotesen bekräftas således inte där följande situationer föreligger:

1) ett område av dubbeltolfts storlek finns som inte kan relateras antingen till ett Tuna alternativt teoformt -berga/-lunda eller till två Berga
2) förekomst av fler Berga än antalet hela tolfter inom ett område resp endast en tolft utan Berga resp mer än två hela tolfter utan Berga
3) förekomst av en halv tolft inom ett område som inte kan refereras till ett Lundby resp förekomsten av ett Lundby som inte kan refereras till någon halv tolft.

D v s i den urskiljda hunddelen måste finnas antingen lika många Berga som primärtolfter eller två färre Berga än antalet tolfter. Finns en överskjutande halvtolft måste finnas ett Lundby. Motsvarar hunddelen ett jämnt antal tolfter förväntas Lundby saknas. Alternativt kan två Lundby ersätta ett Berga. För samtliga hunddelar måste finnas ett Tuna eller ett teoformt -berga/-lunda. Dessa formuleringar anger att hypotesen i hög grad är testbar eftersom situationerna enligt punkterna 1-3 mycket väl kan tänkas föreligga. Den slutliga utvärderingen av hypotesen måste dock göras i en sammanvägning mellan antalen överensstämmelser med modellerna och antalen uteblivna verifieringar. Dessa senare får därvid inte vara fler än vad som kan betraktas som rimligt med tanke på felkällorna; i fråga om identifierade primärenheter, antalen identifierade centralnamnsenheter.

En särskild aspekt gäller de sammansatta -berga/-lunda-namnen där förleden inte är av teoform art. Som redovisats måste dessa ortnamn primärt uteslutas från gruppen centralnamn av metodiska skäl. Detta innebär dock inte att inte även dessa ortnamnsgrupper eller delar av dem mycket väl kan tänkas ha ingått i samma system som de andra centralnamnen. Påfallande är därvid att områden av dubbeltolfts storlek utan annat centralnamn än ett Tuna eller ett teoformt -berga/-lunda ofta rymmer sammansatta -berga-namn av annan typ. Dessa kan således tänkas representera dubbeltolftens halvor. Något försök att närmare testa en sådan hypotes skall dock inte göras i det följande men en viss uppmärksamhet skall ändå ägnas de aktuella ortnamnen.

Vad gäller centralnamnsbebyggelsernas lokalisering i hunddelen innehåller inte modellen något stipulerat krav på att t ex Berga och

Lundby skall vara direkt rumsligt relaterbara till den hela resp halva tolft de tänkes representera. Genomgången kommer dock att visa att sådana relationer centralnamn – tolft genomgående kan påvisas såsom mycket distinkta. Dock måste en diskussion om centralnamnsenheternas lokaliseringsmönster göras utifrån en tolkning av vad dessa bebyggelser egentligen kan tänkas ha stått för. De överordnade centralnamnsenheterna, Tuna och teoforma -berga/-lunda synes däremot inte genomgående gå att relatera till tredingens eller fjärdingens i övrigt centralnamnslösa dubbeltolft utan kan ligga till synes oberoende av dubbeltolften. Att förutsätta en slumpmässig lokalisering av dessa bebyggelser ligger dock inte i linje med den infallsvinkel som i övrigt utnyttjas för denna studie och det är således angeläget att finna ett mönster även i de överordnade centralnamnsenheternas lokalisering.

Av detta skäl skall undersökningen även innehålla en genomgång av i vilken utsträckning de överordnade centralnamnsbebyggelserna intar påfallande centrala lägen i förhållande till hundets olika bygder i tredingen, fjärdingen, det halva eller det hela hundet. Denna genomgång skall utföras utifrån en analys av hundens och hunddelarans *centralpunkter,* ett begrepp som definieras i följande avsnitt.

4.2.1. Begreppet centralpunkt

En centralpunkt är den plats i hundets treding eller fjärding som har det mest påtagliga centrala läget i förhållande till bebyggelsen, rumsligt och kommunikationsmässigt. En sådan plats eller rättare sagt en yta eller ett område inom vilket en centralpunkt skall sökas, kan oftast pekas ut relativt entydigt inom resp hunddel med hjälp av den modifierade närmaste-granne-grupperingen av bebyggelseenheterna (se ovan 3.3.). Centralpunkten skall därvid vara en plats som motsvarar ett av följande lokaliseringsalternativ, beroende på bebyggelsens grupperingsmönster inom tredingen eller fjärdingen:

- utgörs bebyggelsen i området av en enda sammanhållen bygd eller en större bygd med mindre bygder väderstrecksmässigt jämnt spridda i den större bygdens perifieri skall centralpunkten ligga mitt inne i den större bygden, d v s i ett läge som ger minsta möjliga men samtidigt det mest rättvisa avståndet från de olika primärenheterna till centralpunkten
- utgörs bebyggelsen av en större och en mindre bygd skall centralpunkten ligga inte mitt i den större bygden, utan i den del av denna som vätter mot den mindre bygden
- utgörs bebyggelsen av flera mindre oregelbundet grupperade bygder ligger centralpunkten i den bygd som intar den mest centrala platsen.

Detta sätt att peka ut en centralpunkt är utformat med ledning av Lindquists (1981) tidigare nämnda analys rörande de gotländska kyrkornas lokalisering i socknarna. Denna undersökning skall kommenteras vidare nedan (avsnitt 5.2.1.) men tillsvidare räcker det att konstatera att Lindquist kunnat visa att kyrkornas lokaliseringsmönster så gott som uteslutande motsvarar centralpunkten i strecksatserna.

Vid urskiljandet av en centralpunkt räcker det dock inte med att enbart utgå från bygdernas rumsliga gruppering utan en annan kommunikationsaspekt än det rena avståndet måste också vägas in. Här gäller att centralpunkten även måste inta ett gynnsamt läge i förhållande till områdets naturliga kommunikationsleder, vattenvägarna och åsarna, på så sätt att dessa bör ha kunnat utnyttjats för kommunikationen till och från centralpunkten. Det rumsliga lokaliseringskriteriet för denna skall alltså överens stämma med ett gynnsamt kommunikationsläge ur topografisk synpunkt. Här är det då att erinra om att hunden liksom deras delområden utgörs av bygder samlade kring ett vattensystem, en större å eller ett kustavsnitt. Det topografiska kommunikationskriteriet för en centralpunkt är alltså inte enbart att centralpunkten skall ligga vid eller i anslutning till vattenvägen, utan att centralpunkten skall ligga *vid den punkt* i vattenvägen som placerar den i hunddelens rumsliga centrum enligt strecksatserna.

Självfallet gäller nu att flera bebyggelser inom tredingen eller fjärdingen, t ex två grannenheter, kan motsvara kriterierna för centralpunkten. Genomgången läggs alltså upp som en undersökning av hur pass väl de överordnade centralnamnsenheterna (Tuna och teoforma -berga/-lunda) svarar mot centralpunktskriterierna.

På motsvarande sätt som centralnamnsenheterna prövas som centralpunkter i hundens tredingar och fjärdingar testas även enheterna i fråga på motsvarande sätt som centralpunkter för t ex två tredingar, halva hund (två fjärdingar) och de hela hunden. Därvid förskjuts perspektivet från den enskilda hunddelen till det större området och t ex hundets centralpunkt skall alltså återfinnas på den plats som ger det rumsligt och topografiskt bästa kommunikationsläget sett från hundets samtliga delar. Som en allmännt formulerad sats måste då gälla att ju större området är för vilket en centralpunkt söks desto större vikt för dennas lokalisering måste de naturliga kommunikationsförutsättningarna tillmätas i förhållande till enbart den rena avståndet. Hundets centralpunkt bör därför regelmässigt stå att söka i anslutning till de naturliga färd-

leder, vattenvägar och åsar som kan binda ihop hundets olika delar.

Som hypotesen om centralnamnen är formulerad innebär förekomsten av t ex två bebyggelser Tuna eller teoformt -berga/-lunda inom en hunddel att den ena bebyggelsen skall ses som relaterbar till en högre nivå i indelningen, t ex det halva hundet eller det hela. Hypotesen anger dock inte vilken av de t ex två Tuna som är det överordnade. Detta kan nu bestämmas utifrån vilken av centralnamnsenheterna som kan passa in som centralpunkt för ett större område. I detta avseende råder alltså valfrihet. Däremot är förekomsten av minst två Tuna eller -berga/-lunda en förutsättning för att endera skall kunna prövas som överordnad centralpunkt.

Genomgången kommer nu att visa att där det förekommer flera Tuna och teoforma -berga/-lunda i ett hund än det finns enskilda hunddelar kan de sålunda överskjutande centralnamnsenhetena regelmässigt relateras till centralpunkter på olika nivåer i hundet. Passar ett överskjutande Tuna in som centralpunkt för t ex två tredingar i ett hund antas samma Tuna följaktligen dels vara överordnat centralnamn för dessa tredingar, dels markera de två tredingarnas centralpunkt. Vad som således framkommer blir då två hierarkiska system, dels *en hierarki av centralnamn*, dels *en hierarki av centralpunkter*.

I centralnamnshierarkin bildar tredingens eller fjärdingens Berga och Lundby basen tillsammans med ett Tuna eller ett teoformt -berga/-lundby som alltså kan, men inte nödvändigtvis behöver ligga centralt i resp hunddel. Ovanför denna basnivå finns centralnamnsenheterna på högre nivåer vars placering i hierarkin bestäms av vilka delar av hundet som bebyggelsen ifråga kan relateras till som centralpunkt.

I centralpunktshierarkin utgör basen på tredings- eller fjärdingsnivå av de centralnamnsenheter som fyller kravet på att vara centralpunkter i resp hunddel. De högre nivåerna utgörs av de överskjutande centralnamnsenheterna som kan relateras till olika delar av hundet. Övriga centralnamn ingår ej i detta system.

Centralnamnshierarkin är således alltid komplett" på basnivån vilket inte gäller för centralpunktshierarkin. Bägge hierarkierna blir ofullständiga på de högre nivåerna. I sin tur ger detta utgångspunkten för nästa fas av analysen. Då skall luckorna i hierarkierna utfyllas med andra bebyggelser vilka liksom centralnamnsenheterna måste ses som över ordnade bebyggelser i den administrativa organisationen. Härom se dock vidare avsnittet 4.3.1-2

Sammanfattningsvis kan alltså centralnamnshierarkin för ett hund motsvara modellen fig 10a där de understrukna centralnamnen samtidigt är centralpunkter. Centralpunktshierarkin för samma hund får därvid det utseende som anges i fig 10b.

4.2.2. Centralnamnen i hunden

Hundet A

Hundet A kan analyseras utifrån specialkartan VI. Området motsvarar det medeltida Västerrekarne med Torpa (inkl 1600-talssocknen Kung Karl), Säterbo, Tumbo, Torshälla (inkl den kring år 1300 upplösta socknen Ekeby (Nordberg 1960), Fors, Gillberga, Lista, Öja och Västermo socknar (Styffe 1911 s 279 ff, varifrån uppgifterna om den medeltida härads- och sockenindelningen i det följande är hämtade). Dessutom ingår i hundet Husby, Stenkvista, Ärla och Näshulta socknar från Österrekarne samt Julita från Oppunda härad. Säterbo är ett marginalområde som snarast anknyter till de västmanländska bygderna norr om Arbogaån och

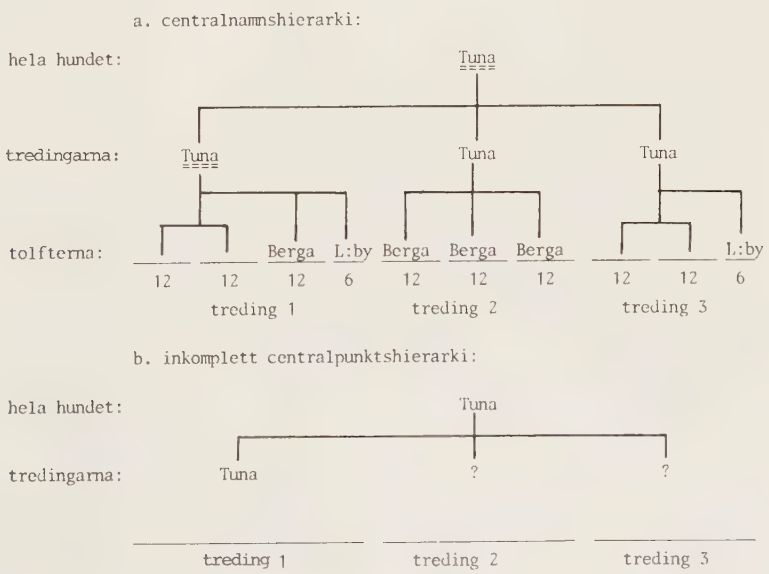

Fig. 10. Modeller för hundets hierarkisk uppbyggnad med centralnamn (a) resp. centralnamnsenheter som också markerar centralpunkter (b).

Karta VI. Hundet A. Bebyggelser med ortnamnen Tuna, Berga, Lundby samt -berga och -lunda med teoforma förleder – centralnamnsenheterna – tillsammans med övriga primärenheter. Teckenförklaring se sid. 157. Skala 1: 400 000.

det är tveksamt om socknen skall räknas in i hundet.

Området antas ha utgjort ett tredingsdelat hund om sammanlagt 12,5 tolfter med en indelning såsom kartans gränsmarkeringar anger. Observeras kan därvid Köpingsåsens sträckning i nord-sydriktning genom den västra tredingen A1 och den karaktär av naturligt sammanhållande kommunikationsled åsen har inom tredingen.

I tredingen A1 finns i Torpa socken ett Berga och ett Liberga, det senare att uppfatta som ett ''Lilla Berga''. Socknen motsvarar två tolfter (jfr här och framgent beträffande tolftindelningen Hyenstrand 1974 s 75 ff). Observeras kan även kyrkbyn och primärenheten Himmelsberga samt Malmberga i nuvarande Kung Karl. Öja och Västermo bildar en tredje tolft med ett centralt beläget Berga. Här finns också ett Malmberga, ehuru dock ej identifierbart som primärenhet. Den fjärde tolften är Julita socken med elva primärenheter, däribland ett Berga. Förutom de fyra Berga som alltså direkt motsvarar de fyra tolfterna finns i Torpa ett Fröberga. Detta måste alltså betraktas som tredingens överordnade centralnamn. Fröberga motsvarar inte kriteriet för en centralpunkt som borde återfinnas i någon av de mellersta bygderna,den västra Torpabygden eller ännu hellre Öjabygden.

I tredingen A2, Tumbo, Torshälla (med Ekeby) och Fors socknar finns ett Berga i tolftsocknen Tumbo samt ett Berga och ett Lundby i Fors, motsvarande ett område med av 1,5 tolfts storlek. Dessutom har i Fors funnits ett Fröslunda (Nordberg 1960 s 8). Torshälla är en något knapp dubbeltolft och här finns ett Torslunda med ett läge i tredingens bebyggelsemässiga och geografiska mittpunkt. Torslunda kan alltså ses som tredingens centralpunkt.

I tredingen A3 finns ett Berga (även kallat Lilla Hult men av gravfältsbilden att döma en tämligen säkert identifierbar primärenhet) invid sockengränsen mellan Råby och Gillberga och dessa socknar bildar tillsammans en tolft. Därvid förs ett par överskjutande enheter Gillberga över till Lista socken som då även denna blir en tolft med ett centralt beläget Berga. Kyrkbyn Gillberga torde inte markera någon primärenhet.

Söder om Eskilstunaån uppgår primärenheterna i Husby, Ärla och Näshulta socknar till 18, d v s jämt 1,5 tolft. I Husby socken finns också ett Berga och ett Lundby. Därmed är tredingens tre Berga och enda Lundby omnämnda. Den kvarvarande socknen Stenkvista med sju á åtta primärenheter, att uppfatta antingen som en hel eller en halv tolft kommer därför att sakna centralnamn.

Noteras kan därvid primärenheterna Älunda i Husby, Kroberga i Ärla samt Kolunda och Hellberga i Stenkvista.

I Stenkvista finns även ett Torsberga och ett Fröberga (det senare dock utan gravfält). Endera av dessa bebyggelser måste alltså uppfattas som tredingens överordnade centralnamnsenhet. Varken Frölunda eller Torsberga ligger dock centralt i området.

Som Hellberg (1942 s 98 ff) visat är sockennamnet Tumbo bildat av ett Tuna-namn, en bebyggelse som bör ha legat i anslutning till kyrkan som också mar-

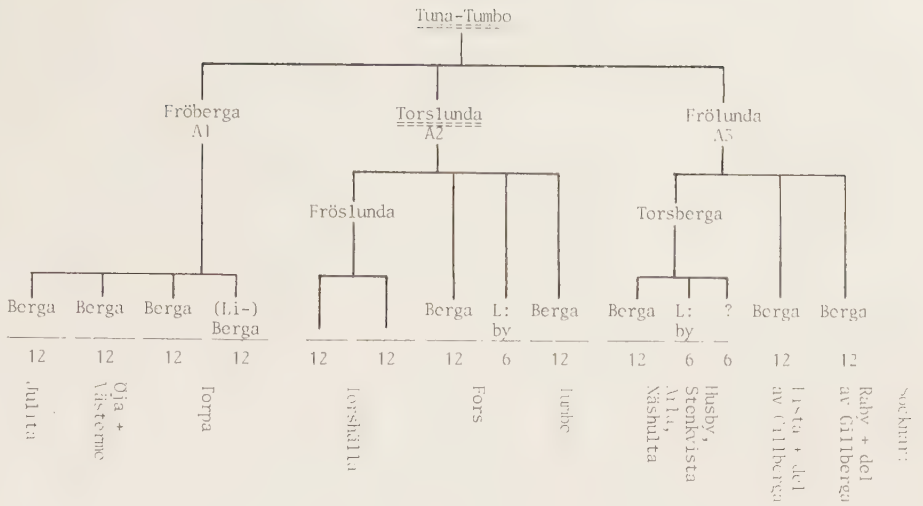

Fig. 11. Centralnamnshierarkin för hundet A. Från hierarkins topp: hundets centralnamn (Tuna), tredingarnas centralnamn, centralnamn på mellannivå, primärtolfternas centralnamn (Berga, Lundby). Understruket centralnamn markerar sådant som även representerar centralpunkt för hundet resp. tredingen.

kerar det medeltida Västerrekarnes tingsplats (Styffe 1911 s 299). I tredingen A2 där Tumbo ligger finns redan noterat ett Torslunda och Tuna-bebyggelsen kan därför prövas som centralnamn för hela hundet. Karta VI visar att platsen ligger i anslutning till skärningspunkten mellan vattenvägen längs mälarkusten och Strömsholmsåsen som är den naturliga färdleden norrut från hundets sydöstra delar. Tuna motsvarar alltså kravet på en hundets centralpunkt.

Centralnamnsenheterna i hundet kan sammanfattas i det hierarkiskt uppbyggda schemat fig. 11 som visar att tredingen A2 överensstämmer med grundmodellen, medan A1 och A3 motsvarar varianten 1 (jfr. fig 5). Tuna och Torslunda i Torshälla socken är centralpunkter för hundet resp för tredingen A2. A1 och A3 saknar centralpunkter.

Anomalier i schemat är dels ett saknat Berga alternativt ett saknat Lundby i tredingen A3 samt förekomsten av ett teoformt -berga i vardera tredingarna A2 och A3 utöver vad som fodras för att centralnamnshierarkin ändå skall vara komplett. I övrigt visar schemat att primärenheter och centralnamn kan inordnas i ett regelbundet mönster.

Hundet B

Hundet B, karta VII, antas ha utgjorts av de kvarvarande socknarna i Österrekame, Kloster, Kjula, Barva, Vallby, Sundby, Hammarby och Jäder tillsammans med Helgarö, Vansö och Fogdö (exkl. Tosterödelarna) samt Härads socknar i Åkers härad. Området kan delas upp i tredingar. En treding, B2, bildas av Kloster, Kjula och Barva med tillägg av den södra delen av Jäder, sammantaget jämnt 4 tolfter. Kloster är en dubbeltolft med tunanamnet Eskilstuna. Ett Berga finns i tolftsocken Kjula och ett annat i Barva. Sockennamnet skrivs således äldst ''Barboherret'' (år 1257, Vårfruberga klosters jordebok, Hellberg 1975 s 175) och bör vara bildat utifrån en sedemera försvunnen bergabebyggelse (jfr även Wessén 1932 s 85 ff).

I tredingen B1 är Vallby en tolft, Sundby och Hammarby en annan men något knapp medan de kvarvarande delarna av Jäder motsvarar 1,5 tolfter. På Jäder finns Berga och Lundby (samt dessutom Avenlunda) tillsammans med det avhysta Ullunda (Elgqvist 1955 s 117). Dessa centralnamnsenheter motsvarar alltså tredingens 3,5 tolfter.

I tredingen B3, Åkerssocknarna, finns Tuna,

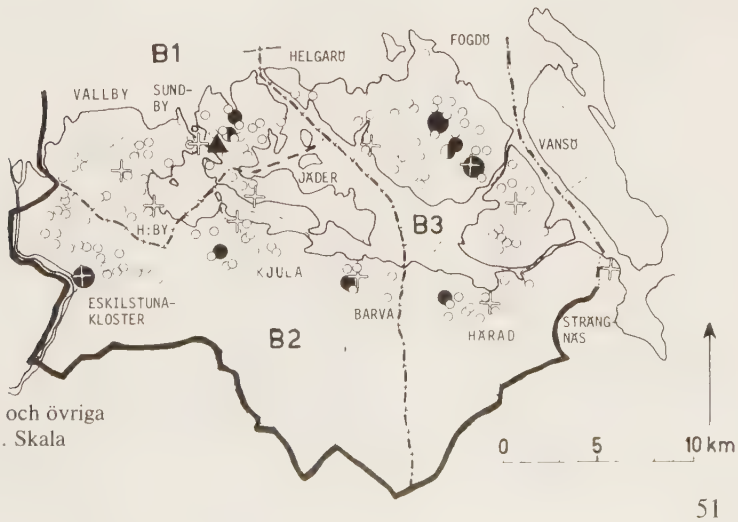

Karta VII. Hundet B. Centralnamnsregister och övriga primärenheter. Teckenförklaring, se sid. 157. Skala 1: 400 000.

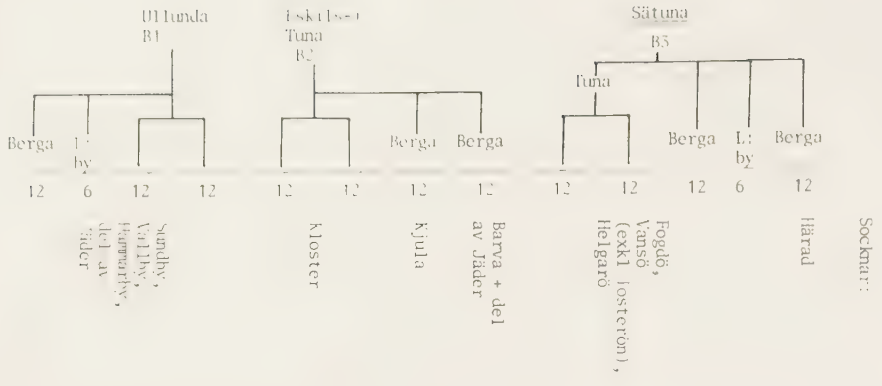

Fig. 12. Centralnamnshierarkin för hundet B.

Berga och Lundby på Fogdön och primärenheterna i Helgarö, Vansö och Fogdö motsvarar också 3,5 tolfter. På Fogdön finns f.ö. Södermanlands enda ortnamn Bergby. Det inkluderas ej bland centralnamnen. Härads socken är en något knapp tolft med ett Berga (dessutom Snytberga).

Slutligen finns i tredingen det något dunkla Sätuna på Fogdön, som sannolikt har legat invid kyrkan där även ett gravfält, nr 26, hittas (Holmberg 1969 s 202 f). Som kartan visar ger denna lokalisering Sätuna en utomordentligt central plats i området B3. Sätuna antas alltså markera tredingens centralpunkt och vara dess överordnade centralnamn.

Centralnamnen för hela hundet B kan sammanställas till schemat fig 12, utvisande en perfekt överenstämmelse för samtliga tredingar mellan antalen tolfter, centralnamnen och grundmodellen. Kombinationen Tuna – Sätuna i B3 ger en dubblering av de överordnade centralnamnen i denna treding liksom i de nyss beskrivna tredingarna A2 och A3.

Hundet C

I hundet C, karta VIII, kan en indelning i halvor och därefter fjärdingar konstrueras. Härvid är Strängnäs socken i Åkers härad tillsammans med Aspö och Överselö i Selebo härad en fjärding, C1. Denna bildar en hundhälft tillsammans med C2, Toresunds och Ytterselö socknar. Mest regelbunden blir indelningen om den sydöstra delen av Strängnäs öster om Ulfshällafjärden räknas till C2. Tydligt topografiskt avgränsad från den norra halvan är den sydliga med Åker (inklusive den vid 1300-talets slut upplösta Ärja socken (Ljung 1968 s 129 ff) och Länna socknar i Åkers härad samt Kärnbo i Selebo och Taxinge i Öknebo som en fjärding, C3. C4 utgörs av Enhörnasocknarna samt Turinge i Öknebo. Även bebyggelsen i norra Västertälje har räknats hit.

Uppdelningen på två halvor markeras också av att centralnamnen förekommer i olika system i norr och söder. I C1 är således Överselö socken dryga

Karta VIII. Hundet C. Centralnamnsenheter och övriga primärenheter. Teckenförklaring, se sid. 157. Skala 1: 400 000.

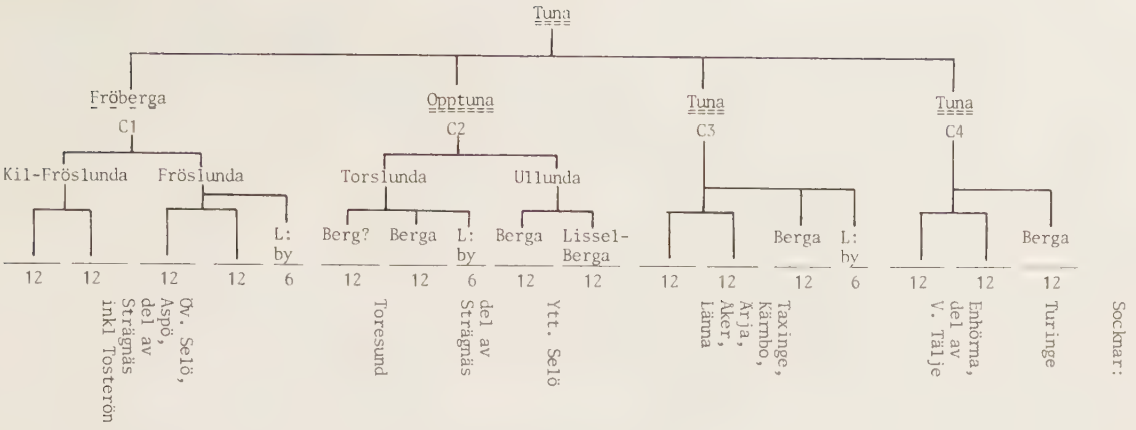

Fig. 13. Centralnamnshierarkin för hundet C.

2,5 tolfter varvid den halva tolften tydligt motsvaras av Lundby i socknens sydvästra hörn. Vidare finns i Överselö ett Fröberga samt två Fröslunda, Fröslunda och Kilfrostlunda (om det senare se SR under Sö 213. Dessutom Skarpeberga och Klisberga. Lönnberga och Lötslunda (senare Johanneslunda) är dock knappast primärenheter. Bebyggelsen i Överselö (32 st) kan slås samman med primärenheterna i Aspö socken (7 st), på Tosterön samt i Strängnäs socken (13 st) exkl den lilla bygden öster om Ulfshällafjärden, vilka tillsammans motsvarar 1,5 tolft. Därmed erhålls ett område med en storlek av tämligen exakt 4,5 tolfter. Här passar det således väl in att se de bägge Fröslunda som centralnamn i varsin dubbeltolft, Lundby som centralnamn i den överskjutande halva tolften och Fröberga slutligen som hela fjärdingens överordnade centralnamn. Fröberga har ett förhållandevis centralt läge i fjärdingen men kan inte entydigt klassas som centralpunkt.

I fjärdingen C2 är Ytterselö socken en dubbeltolft. Här finns centralnamnen Tuna, dess norra grannbebyggelse Opptuna, Ullunda, Berga, Litsleberga (Lilla Berga) samt Berg (noteras kan även Stickberga). De bägge tuna-byarna i anslutning till en mälarvik på sydöstra Selaön, måste här anses ligga centralt dels i förhållande till hela hundet, dels i beaktande av dettas topografi, dels i förhållande till den egna fjärdingen. För att motsvara en centralpunkt för t ex den norra halvan C1 + C2 ligger dock enheterna alltför långt åt öster.

Centralnamnsenheterna kan därför grupperas med Tuna som hela hundets centralpunkt, Opptuna som fjärdingen C2:s medan Berga och Litsleberga motsvarar socknens två tolfter med Ullunda som en centralnamnsenhet i mellanställning, efter mönstret från de redan genomgångna A2, A3 och B3.

I den södra delen av C2, dubbeltolften Toresunds socken, finns Torslunda samt ett kyrkohemman Berga (jfr Clemedsson 1981 s 121). Detta Berga, något osäkert som primärenhet ehuru ett gravfält finns vid kyrkan, representerar den ena tolften och möjligtvis skulle bebyggelsen Berg i södra delen av Ytterselö kunna tänkas representera den andra. Noteras kan även primärenheten Stickberga, tillsammans med Stickberga i Ytterselö de enda ortnamnen av detta slag i landskapet. Torslunda blir dubbeltolftens överordnade centralnamn.

I den sydvästra fjärdingen, C3, motsvarar bebyggelsen i de ingående socknarna närmast exakt 3,5 tolfter och här finns också Tuna (prästgården i Åkers socken, dock utan fornlämningar) samt Berga och Lundby i samma socken. Sanmansatta -berganamn är Valsberga och Solberga i Åker. Tuna motsvarar kravet på en centralpunkt i fjärdingen.

I den sydöstra fjärden, slutligen C4, hittas primärenheter motsvarande tre tolfter. Turinge är en tolft med ett centralt Berga och Enhörna + del av Västertälje är två tolfter. I det senare området finns Tuna, kyrkbyn i Ytterenhöma socken samt dessutom de samansatta Vinberga och Varberga (Solberga i Ytterenhörna är knappast primärenhet). Även detta Tuna kan, ehuru mindre självklart, anses representera fjärdingens centralpunkt.

För hela hundet kan centralnamnsenheterna sammanställas såsom i schemat fig 13. C3 och C4 överensstämmer helt med grundmodellen för centralnamnen med tuna-byar som också är centralpunkter. För den norra halvan C1 och C2, får schemat en mer komplicerad uppbyggnad med Berga och Lundby som täcker in 4,5 tolfter i C2 men också med centralnamn mellan Berga/Lundby och det överordnade Opptuna. I C1 saknas Berga men här finns liksom i C2 tre överordnade centralnamnsenheter, varav ett, Fröberga, även kan vara centralpunkten. Tuna är hela hundets överordnade centralnamnsenhet och centralpunkt.

Hundet D

Till hundet D, karta IX, har sammanförts dels medeltidens Övra Tör, med Salem, Botkyrka, Grödinge, Ekerö, Huddinge och Vantör socknar (inkl Nacka, Saltsjöbaden och även Tyresö) samt Östertälje, Västertälje (söder om vattendelaren), Tveta, Över- och Ytterjärna socknar i Öknebo.

Öknebområdet, exkl Östertälje, är fjärdingen D1. Den motsvarar något drygt tre tolfter och ett Tuna finns också i Över järna samt ett Berga i Ytterjärna. Tuna-Järna kan i beaktande av att området har sin byggelsemässiga tyngdpunkt i söder, anses fylla kravet för en centralpunkt. Tuna ligger invid en äldre mälarvik, numera Moraåns nedre del.

Grödinge är likaså tre tolfter, D2, tillsammans med den topografiskt anslutande bebyggelsen i Östertälje. Här finns Gärtuna i Östertälje och Berga (Bondberga) i Grödinge. Dessutom Skalunda i Ös-

Karta IX. Hundet D. Centralnamnsenheter och övriga primärenheter. Teckenförklaring, se sid. 157. Skala 1: 400 000.

tertälje samt Herrberga och Olsberga i Grödinge. Olsberga är dock knappast primärenhet och Herrberga, som har gravfält, måste sättas i samband med det angränsande Bondberga. Tillsammans med D1 bildar området en sydlig halva i hundet med centralnamnskonstellationer som överensstämmer med grundmodellen.

I den norra halvan är Salem och Botkyrka, D3, tämligen exakt 3,5 tolfter (43 enheter) och här finns serien Tuna (Botkyrka), Berga och Lundby (Salem), Sammansatta -berga/-lunda är Hallunda, Häggelunda och Tomteberga, det senare nämnt som hundarets tingsplats (Ambrosiani 1964 s 170 ff) men osäker såsom primärenhet.

I fjärdingen D4 finns i tolftsocknen Ekerö ett Torslunda och ett Närlunda. Ett frågetecken bör dock sättas inför ursprungligheten i namnet Närlunda då bebyggelsen även omnämns som Orlunda (Tuulse 1952 s 155). Ingen av enheterna kan ses som fjärdingens centralpunkt.

I resten av området finns ytterligare tre á fyra tolfter, beroende på vilka utmarksområden som inkluderas. Fyra tolfter motsvaras av Huddinge och vantörsområdet inklusive tyresöbebyggelsen norr om Drevvikenleden samt sickla- och ormingelanden. I den centrala vantörsbygden finns ett Berga samt dessutom Östberga och Västberga, de senare dock utan gravfält. Alla tre enheterna är dock separata bebyggelser utan någon gemensam gräns och både Öst- och Västberga framstår som väl etablerade bolbyar i de medeltida källorna (Klackenberg 1978 s 39). Av de totalt fem tolfterna kan Torslunda och Närlunda representera var sin dubbeltoft och Berga den femte. Alternativt kan Närlunda som centralnamn ersättas av Öst- och Västberga.

Hundets centralnamn kan sammanfattas som i schemat fig 14 visande fyra fjärdingar med centralnamn i överensstämmelse med grundmodellen. Endast Tuna i D1-fjärdingen motsvarar en centralpunkt och centralnamnsenheter på för högre nivå än fjärdingen saknas helt i hundet.

Fig. 14. Centralnamnshierarkin för hundet D.

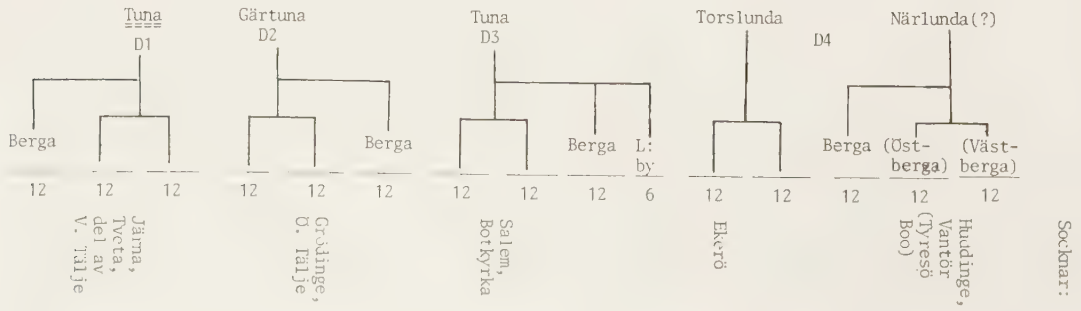

Karta X. Hundet E. Centralnamnsenheter och övriga primärenheter. Teckenförklaring, se sid. 157. Skala 1: 400 000.

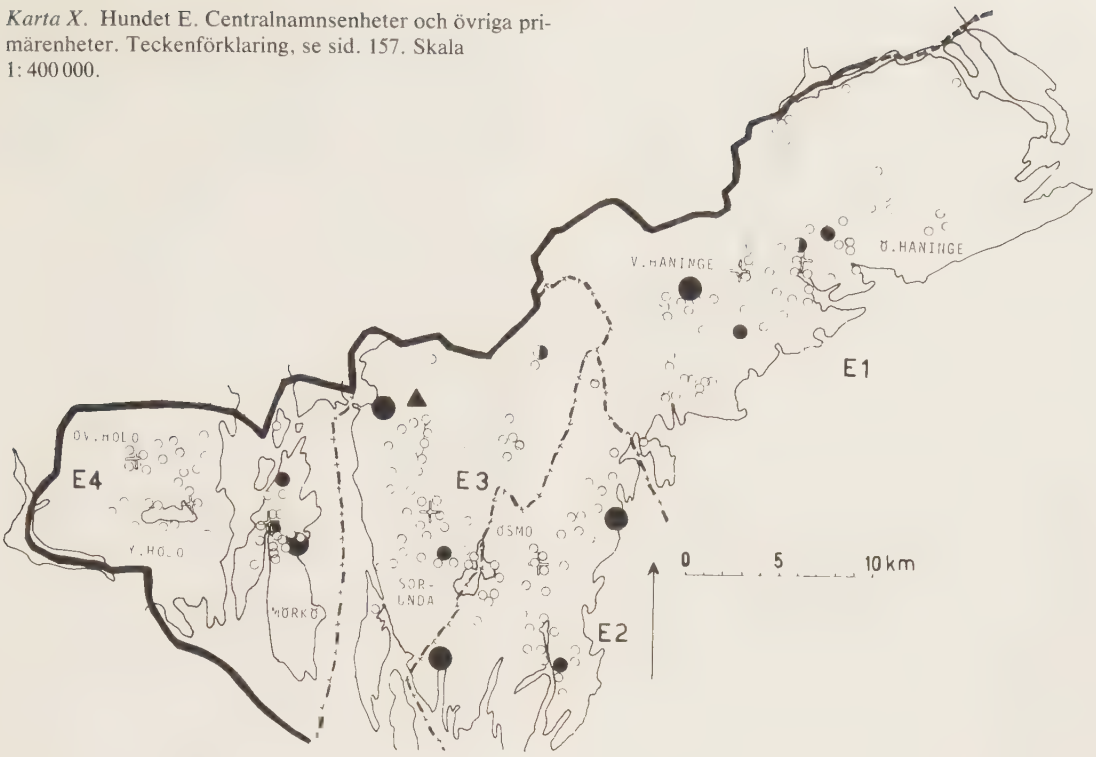

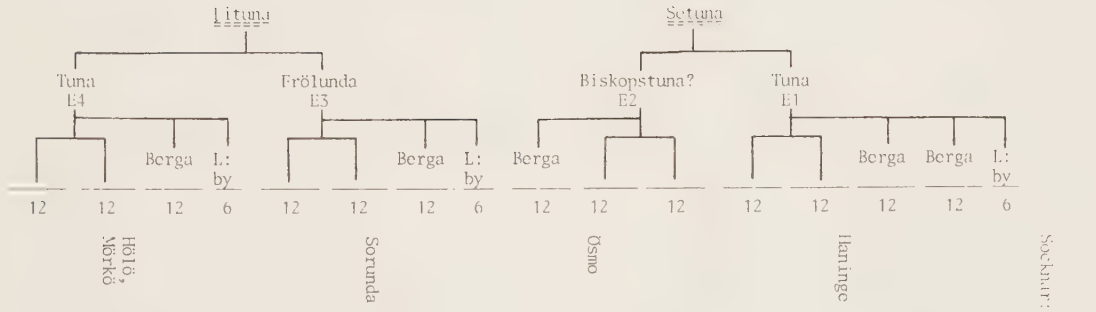

Fig. 15. Centralnamnshierarkin för hundet E.

Hundet E

Hundet E, karta X, antas ha utgjorts av medeltidens Yttra Tör med Sorunda (inkl Torö socken, dock utan primärenheter), Ösmo (inkl Nynäshamn) samt Väster- och Österhaninge (inkl Mörkö med 1 á 2 osäkra primärenheter). Detta område har sammanförts med Över- och Ytter-Hölö socknar (sammanslagna på 1500-talet, sockengränsen okänd (Schnell 1965 s 171, jfr även Ståhle 1950 s 104)) och Mörkö socken i Hölebo härad.

Hölebodelen motsvarar här 3,5 tolfter varvid Mörkön utgör 1,5. På ön finns Tuna, Berga och Lundby (samt Ytterberga). Sorunda motsvarar enligt Nordströms (1980 s 42) bebyggelserekonstruktion 42 á 44 primärenheter, dvs likaså 3,5 tolfter. Sorunda är därmed en socken som direkt motsvarar Hyenstrands modell för storhundarets treding och Nordström (1980 s 43) har också gjort antagandet att Sorunda – det södra (eller sörjiga) hundet – kan ha varit ett gammalt storhundare tillsammans med Ösmo, en socken av ungefär motsvarande storlek. I detta sammanhang betraktas dock Sorunda som en hundfjärding vilken tillsammans med hölebodelen bildar ena halvan i hundet E. I Sorunda finns centralnamnen Fituna, Frölunda, Berga och Lundby. Frölunda representerar därvid två tolfter, Berga en och Lundby en halv. Centralnamnen har här en påfallande god spridning i socknen med Frölunda i norra och Berga södra delen av huvudbygden medan Lundby ligger i anslutning till den lilla nordöstra bygden. Fituna ligger också i norr för övrigt nära Frölunda och här fanns även Gillberga och Brunnsberga.

Kommunikationsmässigt ligger Fituna centralt i hundhalvan, nåbart från Sorundaenheterna genom den lokala vattenleden Fitunaån och vid den punkt som samtidigt lättast nås från både fastlandet och Mörkön. Fituna blir därigenom hundhalvans (E3-E4) centralpunkt och överordnade centralnamn.

Ösmo och Haningesocknarna bildar hundets nordöstra hälft och här motsvarar Ösmo tre tolfter med Setuna och ett Berga (dessutom Solberga och Källberga). Haningesocknarna är 4,5 tolfter tillsammans och här finns Tuna, Berga, Berga och Lundby

(samt Solberga och Stadsberga, det senare dock knappast primärenhet). Accepteras det något diffusa Biskopstuna i Ösmo som ett äkta tunanamn måste Setuna ses som hundhalvans överordnade centralnamn och en konstellation närmast identisk med den västra halvan erhålls. Kartan visar att Setuna intar en lokalisering i den norra hundhalvan som korresponderar med Fitunas centrala läge i den södra.

Schemat fig 15 visar 4 fjärdingar i överensstämmelse med grundmodellen. Hundhalvornas centralnamnsenheter är också dessa centralpunkter.

Hundet F

Bebyggelsen längs Trosaåns vattensystem, karta XI, kan inordnas i samma regelbundna mönster med hundhalvor och fjärdingar som kan iakttas i hund C, D och E. I området bildar således södra delen av medeltidens Hölebo härad, Trosa, Vagnhärad och Västerljung socknar en fjärding, F1, tämligen exakt motsvarande 3,5 tolfter. Tuna finns i Västerljung, Berga i Trosa och Lundby i Vagnhärad. Dessutom finns Solberga i Vagnhärad såsom tveksam primärenhet (jfr Ståhle 1950 s 107) liksom Herrberga i Trosa som dock verkar höra samman med det angränsande Berga. Detta representerar eljest fjärdingens nordöstra del medan Lundby-Vagnhärad täcker in det nordvästra hörnet. Tuna ligger i den sydvästra delen och här finns också de båda primärenheterna Gillberga och Skällberga. Parallelliteten med t ex Sorunda är således påfallande.

Av stort intresse är att området ursprungligen tycks ha haft ett gemensamt bygdenamn, ''Lung'' möjligt att spåra i det äldsta belägget för Vagnhärad (paroicha de lung, år 1277, SD 1 s. 152, Ståhle 1950 s. 105 samt även Hellberg 1975 s. 175).

Fjärdingen F2 utgörs av rönösocknarna Torsåker och Lästringe, tillsammans 1,5 tolft. Dessa socknar kan sammankopplas med den södra bygden i Vårdinge på nordöstra sidan om Sillen, motsvarande likaså, 1,5 tolft. I denna del av Vårdinge finns ett Berga och ett Lundby, grannbebyggelser i nordöstra delen av bygden. Berga skrivs emellertid på vissa kartor Balsberga (så t ex häradskartan men inte Topografiska corpsens karta), vilket ger en viss osäkerhet inför hur centralnamnen skall uppfattas. Observeras kan också Hjortsberga och Skarberga i

Karta XI. Hundet F. Centralnamnsenheter och övriga primärenheter. Teckenförklaring, se sid. 157. Skala 1:400 000.

samma bygd, varav den förra enheten av stora gravfält att döma torde representera en mera betydande bebyggelse.

Torsåker och Lästringe innehåller var sitt Berga (Berga i Torsåker avhyst under Sörby säteri på 1600-talet (Almquist 1935 s 425)) och primärenheterna uppgår sammantaget till 19 vartill kommer en enhet Tuve, från Sättersta socken, som topografiskt anknyter till Lästringe. Att ytterligare enheter fun-

Fig. 16. Centralnamnshrarkin för hundet F.

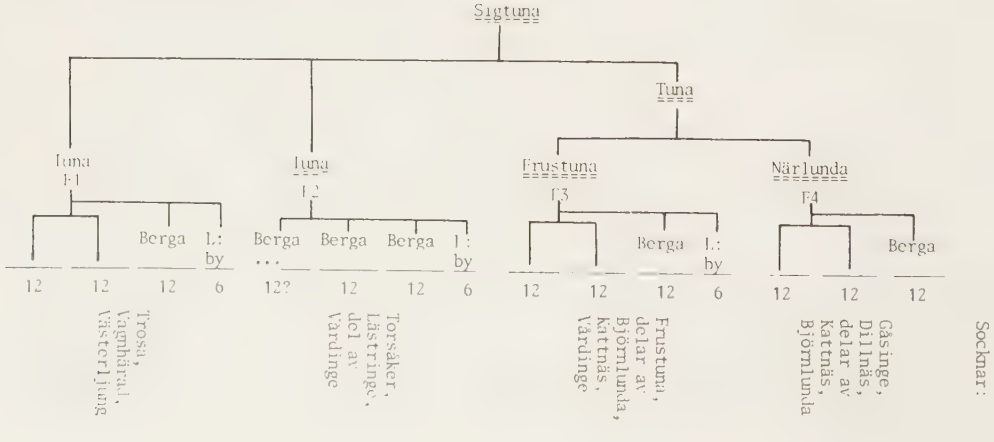

nits så att socknarna egentligen skulle motsvara de två tolfter de båda berga-enheterna indikerar är dock ingalunda osannolikt. Under alla omständigheter täcker berganamnen och Lundby in hela fjärdingen och Tuna är ett centralnamn i enlighet med varianten 1 (fig 5b). Tuna fyller väl kriteriet för att vara fjärdingens centralpunkt.

I hundets norra halva, omfattande dagasocknarna Frustuna, Björnlunda, Gåsinge, Kattnäs och Dillnäs kan en tudelning göras som åtföljer bebyggelsens grupperingsmönster med gränser mellan två bygder i Björnlunda och genom Kattnäs där de sydliga enheterna ansluter till frustunabygden och de nordliga till Gåsinge och Dillnäs.

En sydlig fjärding, F3, består då av Frustuna + del av Björnlunda + del av Kattnäs samt den norra vårdingebygden öster om Frösjön. Primärenheterna här motsvarar sammantaget tämligen exakt 3,5 tolfter. Centralnamn blir Berga för en björnlundatolft, Lundby för en halv tolft i södra delen av Frustuna samt själva Frustuna by för en dubbeltolft omfattande enheterna i Kattnäs, Vårdinge och huvuddelen av Frustuna. Frustuna kan med viss tvekan accepteras som fjärdingens centralpunkt. I Frustuna finns också Vinberga.

Det kvarvarande området F4, med Gåsinge, del av Björnlunda, Dillnäs samt del av Kattnäs, utgör jämnt tre tolfter. Här motsvarar Närlunda i Gåsinge, f ö med socknens största gravfält (nr 167), en dubbeltolft i väster medan Berga i Dillnäs svarar mot en tolft i nordöst. Närlunda torde kunna accepteras som fjärdingens centralpunkt. Av centralnamn finns vidare Tuna (Norrtuna) i Kattnäs med ett centralt läge vid Frösjön. Detta Tuna blir således hundhalvans centralnamn och har även ett läge som gör att det kan ses som hundhalvans centralpunkt. Sigtuna i Frustuna måste följaktligen ses som *hela hundets* Tuna-by. Sigtunas läge är anmärkningsvärt nog precis i mitten av hundet, ungefär där en skisserad gräns mellan den norra och södra halvan måste dras.

Centralnamnskonstellationen redovisas i schemat fig 16.

Hundet G

Hundet G, karta XII får en något oregelbunden utformning om såsom här har antagits Svärtaåns flodområde skall sammanslås med båvenbygderna. Ser man emellertid först separat på Svärtaområdet finns i de ingående socknarna i Rönö härad primärenheter motsvarande nio tolfter, möjliga att dela upp på tre ungefär likstora delar. Området G1, Sättersta, Tystberga, Bälinge och Bogsta socknar motsvarar härvid nästan exakt tre tolfter och Berga finns i Bogsta och Sättersta. Dessutom finns prästgården i Sättersta, Odensberga, som måste ses som det överordnade centralnamnet. Ett Berga saknas dock och här kan särskild uppmärksamhet riktas mot Tystberga by där ortnamnets förled kan sammanhänga med ett gammalt bygdenamn, Tjust (Jansson 1960 s 116 ff).

Området G3 omfattar västra delen av Lids socken, sex primärenheter varibland Stora Lundby. Vidare större delen av Runtuna socken med enheterna Onsberga, Östberga och Västberga, alla helt separata bebyggelser och entydiga primärenheter. Tillsammans med Svärta socken som är en dryg tolft motsvarar G3-området tre tolfter. Ett Berga finns även i Svärta socken och således erhålles tre berga-tolfter och en halv lundby-tolft med Onsberga som det överordnade centralnamnet. Onsberga ligger centralt mitt i detta område. Även enheten Nälberga i Svärta kan observeras bl a med tanke på en direkt ortnamnsparallell i Tystberga socken.

Hunddelen G2 omfattar östra halvan av Lids socken, en halv tolft med centralnamnet Lilla Lundby. Vidare Spelvik och Ludgo socknar vilka tillsammans med den del av Runtuna som inte räknats till G3 nära exakt motsvarar en dubbeltolft. I detta område finns i Runtuna socken dels kyrkbyn Runtuna, dels grannbyn med det anmärkningsvärda namnet Kungsberga, dels Torsberga. Relateras dessa bebyggelser till hela rönöområdet, G1-G3, måste Torsberga, med ett påfallande centralt läge i området, ses som delarnas gemensamma centralnamnsenhet. Runtuna och Kungsberga ligger på motsvarande sätt invid gränsen mellan G2- och G3-områdena och endera, t ex Runtuna blir centralpunkt och gemensam centralnamnsbebyggelse för dessa två hunddelar. Det unika ortnamnet Kungsberga blir därvid centralnamn för dubbeltolften i G2-området. I Runtuna finns också primärenheten Innberga.

Båvenområdet, G4 och G5, innehåller primärenheter motsvarande sex tolfter. Det kan tudelas i en nordlig och en sydlig del. Den norra delen omfattar Hyltinge, Gryt, Dunker och Lilla Malma socknar. Berga finns i Gryt och Dunker motsvarande två av de tre tolfterna. Dessutom finns två Lundby, i Dunker och i Malma, motsvarande den tredje tolften. Överordnat centralnamn är Fröberga i södra Hyltinge.

Den södra hunddelen, G4, med Ripsa, Årdala, Helgesta och Forssa socknar hyser ett Berga i Helgesta och ett Lundby i Ripsa. Därtill finns Torsberga i Ripsa som ligger skyddat men ändå kommunikationsmässigt centralt i området i anslutning till en vattenväg in i Ripsa från Båven. Leden markeras f ö av en primärenhet Edeby. De förekommande centralnamnen indikerar att G4-området snarare borde motsvara 3,5 tolfter i stället för tre, med Torsberga, Berga och Lundby relaterbara till en dubbel, en jämn resp en halv tolft.

Tuna i Hyltinge socken ligger på en plats som är central för hela området G4 + G5, på den smalaste passagen över det stora Hyltingenäset. Tuna kan därmed ses som hela områdets centralnamnsenhet och centralpunkt.

För hela hundet G kan centralnamnen sammanställas såsom i schemat fig 17 visande centralnamn överensstämmelse med grundmodellen i hunddelarna G2 och G4 medan G1, G3 och G5 uppvisar centralnamn i överensstämmelse med varianten 1. Anomalierna utgörs av ett saknat Berga i G1 (jfr dock om Tystberga ovan) och en saknad halv tolft i området G4.

Karta XII. Hundet G. Centralnamnsenheter och övriga primärenheter. Teckenförklaring, se sid. 157. Skala 1: 400 000.

Fig. 17. Centralnamnshierarkin för hundet G.

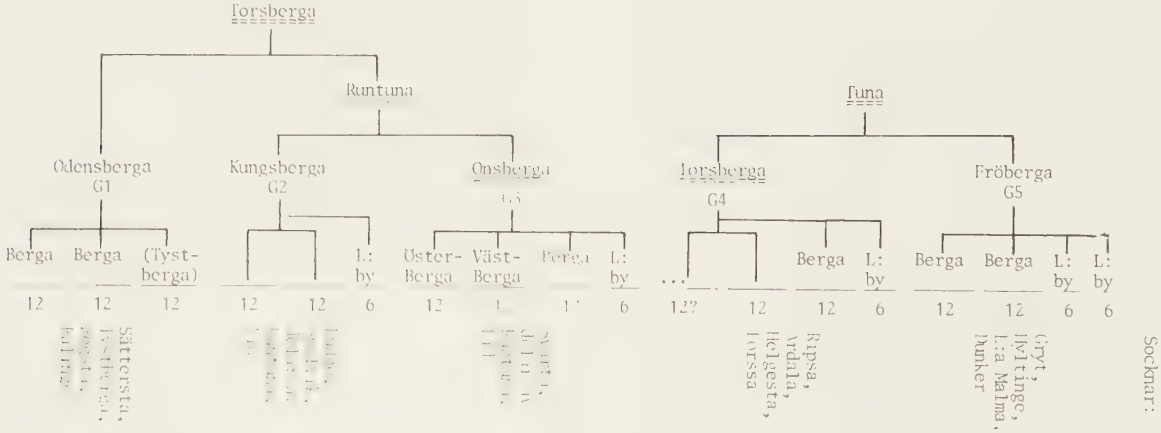

Hundet H

I hundet H, karta XIII, utgör Kilaåns flodområde inom Jönåkers härad en självklart avgränsad del, här finns ett Berga (även kallad Lilla Berga på Häradskartan) i Nicolai socken, söder om Stadsfjärden. Denna del av socknen bildar tillsammans med Bergshammars socken en tolft. Tuna socken är en knapp tolft som kan kompletteras med enheter från den sammanhängande bygden i Lunda till en jämn tolft. Ett Berga finns också i Tuna socken. De kvarvarande delarna av Lunda samt Kila socknar motsvarar nästan exakt två tolfter och här finns Fröberga centralt i Lunda socken. Någon bebyggelse Lunda finns inte och inte heller något gravfält i anslutning till kyrkan. Lundanamnet torde ändå på något sätt böra sättas i samband med centralnamnskonstellationen i området. Prästgården Kråkelunda kan hypotetiskt antas vara ett uppkallelsenamn efter den medeltida sätesgården med samma namn i det närbelägna Helgona. Också detta Kråkelunda nämns f ö som prästboställe under 1500-talet (Schell 1963 s 12).

Fröberga blir alltså centralnamn för en dubbeltolft och i denna kan även Ålberga i Kila resp Giberga i Lunda observeras.

Överordnat centralnamn för tredingen blir Tuna, kyrkbyn i Tuna socken, påfallande centralt belägen i området.

Området kring Nyköpingsån, H2, utgörs av rönösocknarna Allhelgona och södra delen av Råby tillsammans med jönåkerssocknarna Bärbo, norra Nicolai samt topografiskt anknytande enheter i Stigtomta. Även Nykyrka socken har räknats till tredingen som därigenom motsvarar fem tolfter. Rönö-

Karta XIII. Hundet H. Centralnamnsenheter och övriga primärenheter. Teckenförklaring, se sid. 157. Skala 1: 400 000.

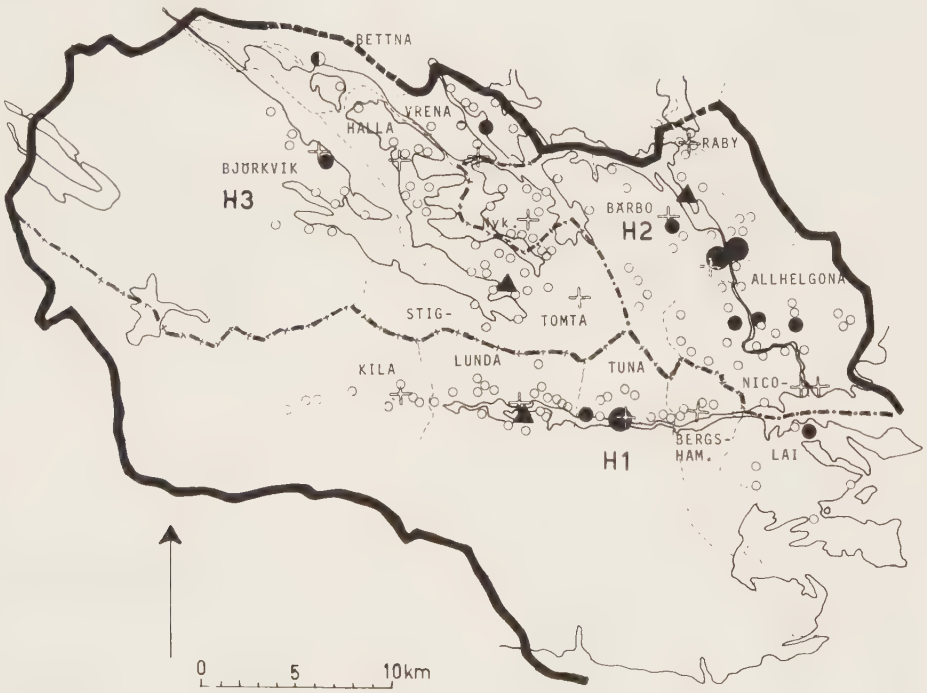

Fig. 18. Centralnamnshierarkin för hundet H.

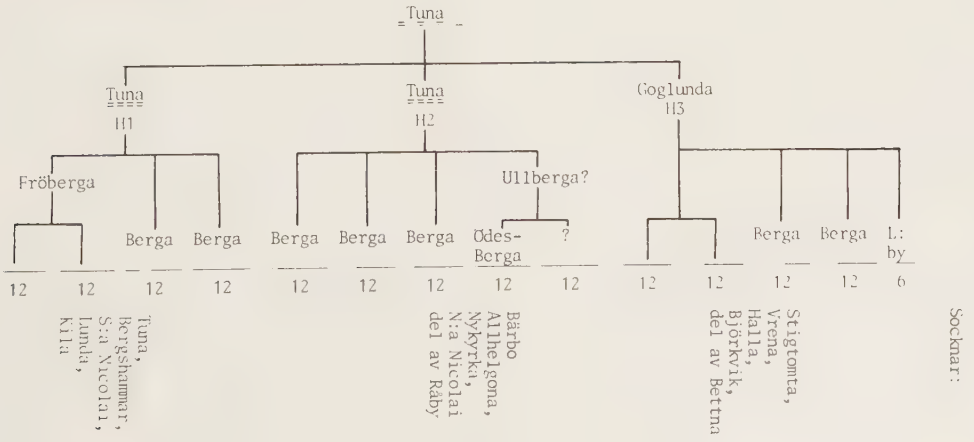

delen utgör två av dessa och i Allhelgona finns Berga samt Ödesberga (Östberga). Dessutom finns Ullberga i Råby, där den teoforma förleden dock måste betraktas som osäker (Elgqvist 1955 s 30). Ytterligare ett Berga finns i Bärbo socken, den bebyggelse som också givit upphov till sockennamnet (Ståhle 1946 s 151). Ett fjärde (Stora) Berga finns i Nicolai. En av de fem tolfterna saknar således Berga och möjligen kan Ullberga i Råby placeras i denna lucka.

Två tuna-byar ligger mitt emot varandra på varsin sida om Nyköpingsån i Allhelgona resp Bärbo socknar. Den ena kan ses som H2-tredingens centralpunkt och överordnade centralnamn medan den andra möjligen och tveksamt kan accepteras som hela hundets motsvarighet. Härvid gäller dock att det är svårt att peka ut den plats som bäst kan anses svara mot kriteriet för en hundets centralpunkt.

H3-tredingen utgörs liksom H1-området av 4,5 tolfter, där Berga finns i Björkvik och Vrena socknar. Lundby är en utmarksenhet i den ytterdel av Bettna socken som räknats till området medan primärenheterna i Stigtomta och Halla utgör den resterande tredingsbebyggelsen. I Stigtomta finns Goglunda som, ehuru givetvis något subjektivt, kan ses som en motsvarighet till de teoforma -berga/-lunda. Med Goglunda som överordnat centralnamn och samtidigt i enlighet med grundmodellen såsom självständigt svarande mot en dubbeltolft erhålles överensstämmelse mellan H3-tredingens antal tolfter och centralnamn.

För hela hundet H kan därmed schemat fig 18 sammanställas. H1 och H3 uppvisar tolfter och centralnamn i överensstämmelse med grundmodellen medan H2 svarar mot varianten 1. Anomalien i schemat utgörs av ett saknat Berga i H2 (jfr dock om Ullberga, ovan).

Hundet I

Hundet I, slutligen, karta XIV, motsvaras av de kvarvarande socknarna i Oppunda härad samt den norra delen av Råby-Rönö (två primärenheter). Ett Berga finns i Husby socken och bebyggelserna i sockendelen söder om Husbyån uppgår till jämt 12. Sockendelen norr om ån (10 st) kan tillsammans med råbyenheterna och 17 primärenheter i Bettna läggas ihop till ett område motsvarande något knappt 2,5 tolfter. De två tolfterna motsvaras av Sittuna i Bettna beläget i områdets mitt och den halva tolften av Lundby i Råby.

Blacksta socken är en knapp tolft (nio enheter) med ett Berg som passar in i modellen för centralnamnen. Socknen kan fyllas ut till en jämn tolft med angränsande enheter i Vadsbro och således erhålls ett område motsvarande 4,5 tolfter och med centralnamnsserien Setuna – Berga – Berg – Lundby. Detta område I1 blir en treding i hundet med Setuna som centralpunkt.

Den andra tredingen, I2, har den viktiga bebyggelsen Hedenlunda som överordnat centralnamn. Hedenlunda ligger i norra delen av Vadsbro och norr härom ger enheterna i Flen och Mellösa (sju st), sköldingebygderna (16 st) samt två till Sköldinge anknytna lerboenheter vid Spetebysjön en dubbeltolft. Skalunda i Sköldinge kan här också observeras.

Kvarvarande enheter i Vadsbro (sju st), däribland Berga, kan kombineras till en tolft med angränsande fem st bebyggelser i Lerbo. Floda socken är i ''befintligt skick'' en jämn tolft med ett Berga och kvarvarande lerbobebyggelser (sju st) kan kombineras med sex enheter i Stora Malms socken till en tolft. Här finns primärenheten Berg i Lerbo som centralnamn. 12-området motsvarar därvid fem tolfter och får en serie centralnamn som nära korresponderar

Karta XIV. Hundet I. Centralnamnsenheter och övriga primärenheter. Teckenförklaring, se sid. 157. Skala 1: 400 000.

Fig. 19. Centralnamns-hierarkin för hundet I.

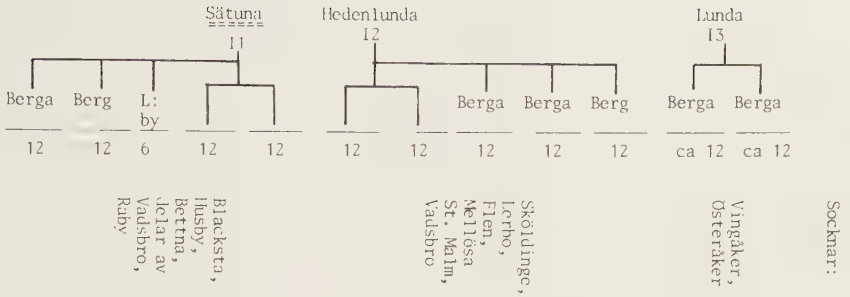

med I1-områdets; Hedenlunda – Berga – Berga – Berg.

Allra sist finns Vingåkers och Österåkers socknar som ett isolerat område. Antalen primärenheter här är svåra att beräkna med tanke på den bortodling av gravfält som med ledning av Dybecks uppteckningar kan beläggas (Ståhle 1955 s 134, Schnell 1955 s 358 ff). Åtta gravfältsbelagda bebyggelser finns dock i Vingåker och tre i Österåker, däribland ett Berga. Österåker kan dock knappast ha varit en primärtolft medan vingåkersbygden måste ha varit större än vad de bevarade gravfälten anger. Ståhle rekonstruerar således utifrån en analys av de kamerala källorna tillsammans med ortnamnen en bebyggelsebild om 22 enheter vid forntidens slut, däribland Berga och Lunda. Hypotetiskt kan området antas motsvara två tolfter med de båda Berga samt med Lunda som överordnat centralnamn.

Vingåkersområdet blir därmed en topografiskt löst anknuten och storleksmässigt förkrympt tredje hunddel till hundet I. Hela hundets centralnamn kan sammanfattas i schemat fig 19.

4.2.3. Centralnamnen, konklusioner

Såsom hypotesen om centralnamnen utformats utgörs den egentligen av två delhypoteser. Den ena är att ett skikt centralnamnsenheter skall finnas som direkt svarar mot antalen tolfter definierade genom primärenheterna. Den andra är att ett skikt överordnade centralnamnsenheter för hunddelama och hundindelningens övre nivåer skall finnas som är inordnade i ett system av centralt belägna bebyggelser i hunden. Endast den förra delhypotesen är tillsvidare formulerad på ett testbart sätt medan de överordnade centralnamnsenheterna tänkes ingå i ett system som omfattar även andra bebyggelsekategorier. Dessa senare måste penetreras i en följande analysetapp innan även den andra delhypotesen kan testas.

Först kan dock den begränsade utvärderingen göras av hypotesen om centralnamn som står i direkt relation till tolfterna med primärenheter. Grundmodellen, fig 5a, för centralnamnsenheternas uppträdande och frekvens på ”tolftnivån” är att ett Berga förväntas finnas för varje hel tolft inom hunddelen utom för ett område av två hela tolfters storlek. För dessa två tolfter skall i stället ett Tuna eller ett teoformt -berga/-lunda finnas inom hunddelen. Svarar inte hunddelen mot ett antal hela tolfter utan innehåller även en halv tolft, skall denna kunna relateras till en bebyggelse Lundby.

Av de 33 urskiljda hunddelarna har 23 st (A1, B1, B2, B3, C1, C3, C4, D1, D2, D3, D4, E1, E2, E3, E4, F1, F3, G2, G4, H1, H3, I1 och I2) vid den företagna genomgången ansetts motsvara denna grundmodell. För dessa 23 områden utgörs de enda anomalierna av fjärdingen C1 där två Frölunda ersätter ett förväntat Frölunda tillsammans med två Berga. Vidare saknas primärenheter motsvarande en halv tolft i hunddelen G4 och slutligen har de förväntade Tuna alternativt teoforma -berga/-lunda i tredingarna H3 och 12 subjektivt ersatts med de anmärkningsvärda bebyggelserna Goglunda och Hedenlunda.

Mot dessa avvikelser kan ställas att i alla de övriga 19 hunddelarna finns de förväntade Berga och Lundby tillsammans med den kontinuerligt återkommande dubbeltolften utan vare sig Berga eller Lundby. Bortsett från de nämnda anomalierna innebär detta att i de 23 hunddelarna finns, sedan dubbeltolften i varje hunddel räknats bort, tre hela tolfter. Detta antal stämmer exakt med de 34 uppspårade Berga som finns inom områdena och som är fördelade inom hunddelarna i enlighet med antalen tolfter inom resp del. Osäkerhetsmarginalen härvid utgörs av de svårklassificerade bebyggelserna Östberga och Västberga i fjärdingen D4 (Vantör socken) samt den atypiska formen Berg i området 12.

Av de 23 hunddelarna innehåller vidare 14 st den halva tolften utöver antalen hela tolfter och det har visat sig möjligt att korrelera denna indelning av primärenheterna med 14 st Lundby, ett i varje hunddel.

De övriga 10 hunddelarna (A1, A3, C2, F2, G1, G3, G5, H2 och I2 och I3) kan inordnas i modellen variant 1 (fig 5b) där Berga resp Lundby förväntas finnas för samtliga hunddelens tolfter. Ett Tuna alternativt teoformt -berga/-lunda skall dock även här finnas för varje hunddel. Antalet primärenheter går inte att bestämma för den lilla I3-tredingen (Vingåker). För de övriga nio består anomalierna i förhållande till modellen i ett saknat Lundby i tredingen A3, en viss oklarhet om ett Berga

verkligen finns motsvarande en tolft i fjärdingen C2, saknade primärenheter motsvarande en halv tolft i fjärdingen F2 samt ett saknat Berga i vardera områdena G1 och H2. Beträffande luckan i G1 är det frestande att fylla denna med det anmärkningsvärda Tystberga "Tjustberga". Luckan i H2 hänger ihop med hur det unika Ullberga skall placeras i modellen.

Sedan dessa anomalier räknas bort finns 24 hela tolfter i de nio hunddelarna (I3 ej medräknat) svarande mot 22 Berga. Fem av hunddelarna innehåller överskjutande halva tolfter och i dessa finns också fem av områdenas Lundby. Ytterligare två Lundby finns i området G5, tillsammans svarande mot en hel tolft.

Utfallet av hypotestesten måste således betraktas som synnerligen gott. Centralnamnen formar sig till ett, i förhållande till de sammanräknade grupperna om primärenheter i tolfter, tydligt iakttagbart mönster som knappast kan vara följden av en slump. Det torde med tämlig säkerhet också kunna hävdas att inga andra ortnamnsgrupper än de som här penetrerats kan sättas in i ett motsvarande regelbundet system. Det skall dock inte uteslutas att även ytterligare ortnamnsskikt egentligen hör hemma i systemet. Genomgången torde således ha visat att enheter med andra sammansatta -berga/-lunda-namn mycket väl kan tänkas representera t ex dubbeltoftens halvor under Tuna. Konstellationen Tuna i Västerljung med grannbebyggelsema Skällberga och Gillberga är ett av flera exempel på detta

Testen av hypotesen är utformad så att den mest entydiga prövningen erhålls av berga- och lundby-enheterna. För centralnamnen Tuna och teoforma -berga/-lunda försvåras den motsvarande entydiga testen av att dessa ortnamn också synes förekomma i ett annat system än det som uttrycker hunddelens storlek. Även för Tuna och -berga/-lunda, med möjligheten att återkommande koppla samman dubbeltolfter med dessa, måste dock genomgången anses bekräfta hypotesen om centralnamnen.

Att förekomsten av centralnamn med viss innebörd kan beläggas på detta sätt innebär nu inte att den hypotetiska hundkonstruktionen samtidigt automatiskt fått sin prövning. Testen av denna återstår således fortfarande. Det kan dock göras gällande att en alternativ indelning i hypotetiska hund som avviker från den här presenterade på annat sätt än genom marginella förskjutningar, t ex av någon eller några tolfter från det ena hundet till det andra, inte kan göras med motsvarande regelbundet utfall. Detta om kravet på att indelningen skall rekonstrueras efter en genomgående princip, som här den topografiskt motiverade uppdelningen efter vattenområden, samtidigt skall uppehållas.

Tolfterna med centralnamn och den simulerade hundindelningen är direkt kopplade till identifieringen av primärenheterna där alltså i princip endast gravfältsmarkerade bebyggelser ingår.

Den rekonstruerade bebyggelsebilden motsvarar således ungefär summan av den bebyggelse som före forntidens utgång hunnit få iakttagbara gravfält, exklusive de bebyggelser där gravfälten är förstörda. Eftersom dessa senare bebyggelser måste uppgå till ett visst antal som dessutom ökas med de enheter som försvunnit före de historiska beläggen borde egentligen fler bebyggelser än de här registrerade ha existerat t ex vid 1000-talets ingång. Å andra sidan innehåller identifieringarna en andel bebyggelser där kontinuiteten järnålder – historisk tid kan vara tveksam utifrån avståndet byplats – gravfält. Särskilt i tätare bygder finns en viss stor sannolikhet för att gravfältet till en ödelagd vikingatidsgård identifieras såsom gravfältet till, låt säga, en tidigmedeltida enhet. Det sätt som identifieringen utförts på innehåller alltså ett element av korrigering av de oregelbundenheter som förekommande bebyggelseavbrott innebär.

Om det kan antas (Hyenstrand 1974 s 126) att en existenstid av 100 år måste förutsättas för att en bebyggelse skall hinna utveckla ett iakttagbart gravfält borde den rekonstruerade bebyggelsebilden ungefär motsvara 900-talets mitt eller slutskede. Eftersom basen i en centralnamnshierarki med de bestämda talvärden som åsatts centralnamnen gemenligen är direkt proportionell mot antalet bebyggelser omräknat till tolfter blir således vikingatidens slutskede även dateringen för centralnamnssystemen. Härvid är att märka att överensstämmelsen centralnamn – antal primär enheter tenderar att vara mer eller mindre exakt. Avvikelsen per treding eller fjärding är i princip endast ± 2 enheter. Förhållandet måste uppfattas som ett stöd för den metod som använts vid identifieringen av primärenheterna. Det måste dock observeras att några enheter utan gravfält ingår bland centralnamnsenheterna medan motsvarande bebyggelser inte ingår bland primärenheterna.

Kännetecknade för Berga och Lundby är att de oftast har en mycket jämn spridning inom tredingen eller fjärdingen på ett sådant sätt att ett direkt rumsligt samband mellan t ex Berga och tolv sammanräknade, närliggande enheter kan skönjas. Detta samband avspeglas sedan i de väl avgränsade tolftsocknarna som innehåller just ett Berga (se tabellen fig 7). Centralnamnen kan därmed lättast uppfattas som uttrycket för en enkel form av bebyggelsetaxering, där alltså tolften kollektivt hade att svara för en viss pretation, skatt. Enheten med centralnamnet kan vara den bebyggelse vars bonde hade att redovisa prestationen t ex gentemot den närmast överordnade tuna-byn.

Det är därvid att märka att Berga ingalunda genomgående ligger påtagligt centralt i bygden

Utsikt mot Ytterselö kyrka och Tuna by från gravfältet på Prästbacken. Foto Jan-Erik Anderbjörk 1928. ATA.

av tolftstorlek såsom tex Berga i Öja-Västermo. Lika ofta ligger Berga perifiert eller i utkanten av bygden såsom tex i det närbelägna Julita. Centralnamnen på basnivån motsvarar alltså knappast några samlingsplatser eller mötesplatser för tolftens gårdar.

Lundby-enheterna uppvisar ett tämligen enhetligt lokaliseringsmönster. Antingen ligger Lundby i utkanten av den större bygden såsom i Överselö, Vagnhärad och de båda Lundby i Lid. Alternativt återfinns Lundby i eller i anslutning till den mindre bygdeenklaven utanför huvudbygden såsom Lundby i Strägnäs, Åker, Sorunda, Frustuna och Bettna. I de senare exemplen är Lundby rena utmarksgårdar. Detta mönster kan med fördel tolkas som att Lundby är centralnamn i det mindre gårdslaget, den halva tolften, som ”blivit över” sedan de hela tolfterna först räknats samman.

Det tredje draget i lundby-enheternas lokalisering är ett parvis uppträdande tillsammans med Berga. Berga och Lundby är således grannenheter i Fogdö, Vårdinge (Balsberga och Lundby) samt i Dunker. Påtagligt närbelägna Berga – Lundby finns även i Jäder och i Österhaninge. Härvid representerar Berga och Lundby av allt att döma inte en resp en halv tolft separat utan snarare tillsammans en och en halv tolft. I detta mönster passar även Mörkö, 1,5 tolft, med Berga och Lundby in.

Förhållandet kan ses som ett uttryck för en dynamik i systemet med centralnamn på så sätt att en ursprunglig tolft efterhand växt ut med ytterligare en halv tolft, varvid en enhet åsatts ”lundby-beteckningen”. En sådan hypotes kan även förklara förekomsten av även andra ”sammanklumpade” centralnamn, tex i dubbeltolften Toresund (hundfjärdingen C2) där Torslunda ligger mitt i bygden flankerat av Berga. I området H2, Helgona socken, ligger Berga och Ödesberga nära varandra i södra delen.

Serien Fröberga – Berga – Liberga koncentrerade till den östra av två bygder i området A1, kan nämnas såsom ett motsvarande exempel.

Det ligger uppenbarligen mycket nära till hands att anlägga en kronologisk dimension på

centralnamnen där dessa ses som ett system som bytts ut succesivt i takt med bebyggelseutvecklingen. Härför talar också den utomordentliga flexibilitet som lätt kan tillmätas systemet. Konstaterandet bör ses i relationen till diskussionen (4.1.1.) om rimligheten att anta förekomsten av storhundaren vars gränser ständigt justeras för att den regelbundna indelningen skall uppehållas. Genom centralnamnen framträder i stället ett system där en administrativ indelning, som möjligen ursprungligen var exakt regelbunden, successivt anpassats till de nya förutsättningar som ges av en fortgående bebyggelseförtätning. En hunddel som ursprungligen kan ha bestått av t ex tre tolfter med var sin definierande bergaenhet antas således ha växt ut till t ex fyra och en halv tolft och ytterligare ett Berga och ett Lundby har så åsatts hunddelen.

Det är också möjligt att betrakta Berga och Lundby som sekundära inslag i ett system, vilket ursprungligen kan ha utgjorts av enbart ett Tuna eller ett teoformt -berga/-lunda per hunddel. I ett sådant sammanhang kan även förekomsten av vissa dubblerande eller övertaliga centralnamn inplaceras, d v s Frölunda – Torslunda i hunddelen A2, Frölunda – Torsberga i A3 och kanske, Torslunda – Närlunda i D4. De tre exemplen skulle kunna antas vara relikter av ett äldsta skikt som hittas i Södermanlands mälardel men inte i östersjödelen. Genom att tolfternas sammansättning löpande måst räknas om har några sådana oregelbundenheter uppkommit.

Det är härvid intressant att konstatera att de mest invecklade centralnamnshierarkierna hittas i området kring Kolsundet, i Toresund och på Selaön (C1, C2). Här finns mycket täta bygder där praktiskt taget varje by och gård är gravfältsförsedd. Andelen enheter med stora gravfält innehållande mer än 60 anläggningar på Selaön är den största i landskapet (Ambrosiani 1980, kartan s 127). Detta måste svara mot en mycket snabb inre bebyggelseförtätning under yngre järnålder, innebärande att systemet med centralnamn flera gånger måst justeras eller göras om. Effekten blir en hierarki med tre led, förutom hela hundets överordnade centralnamn, där övriga hunddelar endast uppvisar två (se fig 13).

Om det således är relativt enkelt att finna argument för att systemet med centralnamn skall ges en kronologisk spännvidd är det betydligt svårare att finna skäl för att hävda en enhetlig och sen datering. Det främsta argumentet för en sådan borde eljest vara Hyenstrands (1974 s 103) hävdande av att tuna-byarnas fornlämningsbestånd inte tillåter någon generell datering äldre än 900-1000-talen. Alltför många tuna-byar skulle nämligen ha så pass låga fornlämningstal att de inte bör vara äldre (jfr 2.3.).

En sammanställning av de sörmländska tuna-byarnas fornlämningstal (efter Holmbergs 1969 s 188 ff genomgång) ger en mycket splittrad bild. 12 tuna-byar uppvisar fornlämningstal jämnt fördelade inom intervallet ca 10 - 50, tre st har mellan 51 och 80 medan fyra st har mellan 110 och 170 anläggningar. Därtill kommer tuna-byn i Tumbo som om den kan knytas till det stora Tumbogravfältet har ett fornlämningstal om ca 400.

Under förutsättning att åtminstone ett visst samband finns mellan bebyggelsens ålder uttryckt i fornlämningstalet och tuna-namnets ålder, tycks dessa uppgifter snarast peka mot att tuna-namnet varit produktivt under en stor del av yngre järnålder. Detta passar då väl ihop med tanken på ett successivt framväxt och efter hand utbyggt system av centralnamnsenheter.

Däremot är det precis som Hyenstrand menat inte möjligt att ge tuna-byarna en genomgående tidig järnåldersdatering. Å andra sidan är det lika tveksamt om tunabyarna verkligen framstår som påfallande sena. Holmbergs exerpering av äldre antikvariska uppgifter om fornlämningar pekar således entydigt mot att gravbeståndet vid åtminstone uppemot hälften av tuna-byarna bör vara mer eller mindre reducerat. Det torde bl a gälla tuna-byarna i Jönåker (Tuna socken) och på Mörkö med låga fornlämningstal (12 resp sex).

Sex tuna-byar saknar gravfält men av dessa finns för Sigtuna i Frustuna äldre uppgifter om en ”ansenlig ättebacke” medan tuna-bebyggelsen vid Eskilstuna kan knytas till ett kulturlager med 700-talsdatering. Axel Quist (1930:II s 68) har antecknat fornlämningar vid de båda tuna-byarna i Ösmo och endast för Tuna i Åker och Tuna i Hyltinge saknas helt uppgifter om gravfält.

Tolkningen av centralnamnen leder alltså mot att dessa skall ses som ett utryck för en taxering; en taxering som inte gäller den enskilda bebyggelsen och dess bärkraft, utan som är kollektiv för den hela eller ibland den halva tolften. Systemet kan lämpligen kallas en tolfttaxering där en tolft hade alltså att svara för en bestämd prestation. För den beskattande makten kan det då ha varit ovidkommande hur denna prestation fördelades inom tolften och härvid kan antydas en möjlighet att förena den kollektiva tolfttaxeringen med spåren av tidig jordmätning och individuell gårdstaxering (Hyenstrand 1974 s 127, Hannerberg 1977 s 367 ff). Bönderna kan således självständigt inom tolften ha värderat bebyggelsernas bärkraft i syfte att åstadkomma en så rättvis fördelning av pålagan som möjligt. Särskilt viktigt bör det ha varit att uppskatta de förekommande bybildningarnas prestationskraft i förhållande till de vanligare ensamgårdarna. Denna tanke överensstämmer med att ett enhetligt kameralt taxeringsmått tycks möjligt att belägga först vid en sen tidpunkt under

medeltiden (Hannerberg 1977 s 372 f).

Sammantaget gäller att betydligt mer stringenta resonemang kring centralnamnen bör kunna utvecklas i anslutning till detaljerade studier kring bebyggelseutvecklingen. Fornlämningstalen är här den basala faktorn men denna bör också på ett fruktbart sätt kunna relateras till ortnamnsbeståndet (jfr Hyenstrand 1974 s 91). Med utgångspunkt i de sörmländska förhållandena är det härvid naturligt att fästa uppmärksamheten på relationerna mellan bebyggelser med -inge, -sta och -by-ändelser. Dessa ortnamn förekommer nämligen ingalunda fritt blandade utan ofta kan distinkta ”-inge-bygder”, ”-sta-bygder” och ”-by-bygder” påvisas. Däremot gäller inte samma sak beträffande bebyggelserna med pluraländelser vilket är notabelt med tanke på att centralnamnen (utom Lundby) tillhör denna ortnamnskategori.

4.3. Storhögarna

4.3.1 Storhögar och runstenar som socioekonomiska markeringar

Vad så gäller centralnamnsbebyggelserna i de övre delarna av centralnamnshierarkierna bör rimligtvis även dessa kunna relateras till det antagna taxeringssystemet. Såsom redan antytts är ett system där huvudgården i en tolft, Berga, har att redovisa skatten eller ledungsprestationen inför den överordnade centralnamnsenheten tänkbart. Tredingens eller fjärdingens centralnamnsenhet redovisar i sin tur prestationen för centralnamnsenheten på halvhunds- eller hundnivån.

Att föra denna typ av resonemang vidare hindras tillsvidare av att den struktur av överordnade bebyggelser med administrativa funktioner som börjar skymta i centralnamnsenheterna uppenbarligen är ofullständig. Vad som gått att få fram vid genomgången är alltså delar av ett system av centralpunkter i hunden där de Tuna/teoforma -berga/-lunda passar in som hänförts till högre nivåer inom hundet.

Vad som måste eftersökas är således resten av detta system av centralpunkter. Möjligheten att påvisa ännu ett väldefinierat bebyggelseskikt som kan placeras in i hund-modellen innebär givetvis samtidigt möjligheten till test av hypotesen om en hierarkisk skiktning av centralnamnsenheterna. Ännu viktigare är det dock att om ett komplett system av centralpunkter i hundorganisationen, uppbyggt efter ett bestämt mönster, kan påvisas så innebär det också att den hypotetiska indelningen får en bekräftelse.

En bebyggelsekategori som är aktuell i detta sammanhang är givetvis husabyarna men det torde gå att visa att husabyarna sannolikt tillhör ett senare skede än det som här behandlas. Husabyarna bör dock rimligen uppfattas som bebyggelser med administrativa funktioner. Samtidigt finns ett otvetydigt statistiskt samband mellan husabyar och kungshögar/storhögar som måste kunna förklaras. Den rimligaste tolkningen av detta samband är att husabyarna är sekundärt anslutna till ett äldre skikt av administrativa bebyggelser som alltså markeras av de stora gravhögarna (jfr Hyenstrand 1974 s 115 ff).

Mälardalens storhögar måste emellertid anses markera en mycket heterogen grupp av bebyggelser. Förutom många husabyar ingår andra medeltida kungsgårdar men också byar som åtminstone inte omedelbart framträder som mera anmärkningsvärda bebyggelser. Gruppen storhögsbebyggelser måste därför struktureras på ett sätt som kan göra materialet analyserbart.

Några fundamentala aspekter på storhögarna torde kunna utvinnas genom en specialstudie av de större högarna inom ett begränsat område. Som sådant utväljs Södertörn och härvid skall dels frekvensen storhögar, dels storhögarnas samband med runstenarna undersökas.

Tabellen, fig 20, är således resultatet av en

Fig. 20. Högar om minst 15 m i diameter på Södertörn. Fördelade på storleksklasser och rekonstruerade hunddelar. Siffrorna inom parentes anger utfallet när endast den största högen för resp. primärenhet registrerats. Siffrorna inom parentes anger en registrering, där endast den största högen för varje primärenhet tagits med.

Hund-del	*Meter i diameter, antal högar*							
	15–17	*18–20*	*21–23*	*24–26*	*27–29*	*30–39*	*40–44*	*Totalt*
D2, Ö. Tälje-Grödinge	18(13)	1(–)	1(1)	–	–	–	–	20(14)
D3, Salem-Botkyrka	9(6)	3(3)	–	1(1)	–	2(–)	1(1)	16(11)
D4, Ekerö-Hudd.-Vant.	8(6)	6(4)	–	1(1)	–	–	–	15(11)
E1, Haninge	9(6)	5(4)	1(1)	1(1)	–	–	–	16(12)
E2, Ösmo	5(4)	–	1(1)	–	–	–	–	6(5)
E3, Sorunda	16(3)	9(3)	3(1)	3(3)	1(1)	1(1)	1(1)	34(13)
Totalt	65(38)	24(14)	6(4)	6(6)	1(1)	3(1)	2(2)	107(66)

exerpering ur riksantikvarieämbetets fornlämningsregister (revideringsinventeringen) omfattande alla storhögar på Södertörn med en diameter om 15 m eller mer. De 107 högarna är frekvensfördelade på storleksintervall och uppdelade på de urskiljda hundddelarna Salem-Botkyrka (D3), Ekerö-Huddinge-Vantör (D4), Öster- och Västerhaninge (E l), Ösmo (E2) och Sorunda (E3).

Helt uppenbart är att högar av den registrerade storleken på Södertörn är en relativt sällsynt fornlämningstyp, i själva verket inte fler än det antal gravar som kan förekomma i ett enda större järnåldersgravfält. Det är också påtagligt hur snabbt frekvensen sjunker från 15-17 m-intervallet till de närmaste större klasserna. Utifrån denna projektion kan antalet högar i storleksordningen 12-14 m i diameter skattas till minst 200. Enbart detta visar att den stora högen måste tillmätas en speciell betydelse.

Anläggandet av en storhög måste givetvis också ses som en medveten handling av järnålderns människor där högen mätts ut och byggts upp i medvetande om storleken i förhållande till den sedvanliga högen. På samma sätt kan det för övrigt inte heller vara en slump att vissa gravar utförts som treuddar och andra som skeppsättningar, två andra av den yngre järnålderns specifika gravtyper.

En intressant jämförelse kan göras mellan Sorundas 34 större högar och grannsocknen Ösmos fåtaliga sex. Frekvensfördelningen visar här att Ösmos största hög i 22 m-intervallet sedd i relation till de övriga fem är mer framträdande än Sorundas kungshög i 40-metersklassen i relation till de andra storhögarna i denna socken. Den relativa storleken på en hög bör därför vara viktig att observera jämte den absoluta storleken.

Om storleken på högen kan ses som en medveten social statusmarkering för den döde – eller hans efterlevande – vore det logiskt om den bebyggelse som av dess egna innevånare liksom av bygdens i övrigt, uppfattades såsom i besittning av den högsta sociala statusen också var försedd med den allra största högen. I det kronologiska perspektivet skulle detta något hårddraget innebära att om en enhet erhåller rollen av socialt överordnad bebyggelse i t ex en hunddel, blir en naturlig följd härav att en storhög anläggs i enhetens gravfält som är större än hunddelens övriga högar. Är enheten ifråga redan markerad av den största högen finns inget incitament till att anlägga en ny största hög men ytterligare ungefär jämnstora högar kan i och för sig väl tänkas tillkomma. Sociala konventioner kan sedan antas förhindra att än större högar anläggs i anslutning till andra bebyggelser.

Med utgångspunkt från detta resonemang uppställs följdaktligen hypotesen att den största högen inom en hunddel markerar hunddelens socialt högst rangordnade bebyggelse. Denna enhet kallas i det följande för hunddelens *huvudenhet*. Identifieringen av huvudenheten anses vara säker i relation till hur tydligt framträdande den största högen är inom hunddelen, d v s hur tydligt den skiljer sig från hunddelens andra högar i fråga om absolut och relativ storiek. Är den största högen t ex mer än tiotalet meter större än därnäst följande är identifieringen säker, allra helst om den största högen tillhör den absolut största klassen t ex med en diameter om 30 m eller mera. Är å andra sidan den största högen endast obetydligt större än andra högar inom hunddelen blir identifieringen osäker allra helst om högarna ifråga inte tillhör den absolut sett största klasen utan t ex faller inom intervallet 20-25 m.

En kompletterande faktor vid identifieringen kan erhållas utifrån den alternativa registreringen av högar som i tabellen angivits genom siffrorna inom parentes.

Här har endast den största högen inom varje bebyggelseenhets gränser registrerats (reservationer för en fullständigt korrekt registrering måste här göras p g a de svårigheter som, även efter kontroller på ekonomiska kartan, kan finnas att hänföra mer avsides liggande högar till rätt bebyggelse). Denna registrering visar alltså t ex att de tre största högarna i Salem-Botkyrka återfinns i anslutning till samma bebyggelse, Hundhamra.

I Grödinge hittas på samma sätt de två största högarna öster om primärenheten Uppinge, vilken därmed blir en klart framträdande bebyggelse i denna treding. Den största högen på Ekerö, den solitära 25-metershögen, raä nr 2, vid Askanäs är likaså klart dominerande i den sista delen av hundet D. Sorundas största kungshög (nr 102) ligger vid kyrkan, sannolikt knytbar till primärenheten Ullevi (se nedan s 76) medan den andra ligger på grannbyn Hoxlas ägor (nr 203). Även om Ullevi kungshög här genom sin absoluta storlek är klart dominerande tycks man här kunna tala om ett storhögskomplex hellre än om en enskild dominant bebyggelse.

Ösmos storhög i gravfältet nr 145 vid torpet Älbylund under primärenheten Älby är redan omnämnd såsom klart dominant medan haningeområdets största hög är mindre klart framträdande. I någon mån beror detta dock på tabellens klassgränser eftersom den största högen, i Hesslingbys gravfält nr 407, är 26 m i diameter, medan den näst största högen, vid Västnora, är 22 m stor. Ändå måste man konstatera att det enkla sättet att peka ut huvudenheter via den största högen löper större risk att slå fel i haningefjärdingen än i de övriga.

Jämte kravet på att huvudenheten skall markeras av absolut och relativt sett framträdande hög visar uppräkningen att även flera storhögar vid samma bebyggelse tycks vara ett användbart kriterium. Inte bara den största utan

Ingjaldshögen i Vansö socken (RAÄ nr 59) på Husby ägor. Foto av Sune Lindqvist inför 1919 års arkeologiska undersökning. ATA.

också den näst största högen finns således vid samma bebyggelse i områdena D2 och D3 och en rumslig kontakt finns mellan de två största högarna i E3.

Det är emellertid klart att den största högen som ensamt kriterium på huvudenheten är förenat med vida osäkerhetsmarginaler. Det räcker med att konstatera att exempel på bortodlade storhögar inte alls är okända likaväl som högen kan ha fått sin storlek förändrad genom t ex källargrävningar eller plöjning längs med kanterna.

Bottendiametern som storleksmått är heller inte entydigt utan kan möjligen ibland vara irrelevant, t ex om högen byggts på en naturlig förhöjning som ger den ett mer dominant utseende än vad enbart högen i sig berättigar till. Ett välkänt exempel på detta är Björn Järnsidas hög på Munsö. Även denna invändning gäller dock högens höjdmått mer än diametermåttet.

Det kan också sättas ifråga om inte en hög med mindre diameter men med större höjd skall betraktas som ''större'' än den lägre men vidare högen. Fixeringen till diametern har dock valts med tanke på att det tycks vara vanligare med avplanade högar än med sådana vars omkrets beskurits.

Slutligen kan högen helt enkelt ha mätts upp felaktigt vid inventeringen och en felmarginal på ett par meter kan knappast uteslutas i sammanhanget.

Sammantaget innebär detta att kravet på att storhögen skall vara *relativt* sett *klart* framträdande i hunddelen för att den skall anses markera en huvudenhet måste hållas strikt. Huvudenheten kan också gärna markeras av flera storhögar. Problemet kan formuleras som att ju mindre dominant den största högen är desto större blir osäkerheten för att den verkligen markerar en huvudenhet.

En annan viktig fråga gäller storhögens tidsställning där ju undersökningen av Hågahögen eller Kung Björns hög (Almgren 1905) visat att storhögar, om än i en klart minoritet i mälardalen, kan härröra från bronsålder. Majoriteten

av de undersökta stor- och kungshögarna antyder en koncentration till vendel- och vikingatid. Säkra dateringar till period VI saknas således liksom äldre järnåldersdateringar (Ambrosiani 1964 s 71, Hyenstrand 1974 s 103 ff, 115).

Detta är alltså ett faktum som måste kunna kombineras med omständigheten att huvudenheterna här fixeras vid järnålderns slutskede. Lättast förklaras denna – skenbara? – motsättning med att huvudenheterna och därmed också hunden har en kontinuitet bakåt genom den yngre järnåldern. Flera omständigheter som pekar i den riktningen har anförts i anslutning till konklusionerna rörande centralnamnshierarkierna. Tillsvidare skall dock endast vissa aspekter påvisas som kan erhållas genom en jämförelse mellan primärenheter med resp utan storhögar och runstenar.

Tabellen fig 21 visar antalet enheter i de sex områdena som uppvisar antingen båda eller endera av fornlämningstyperna storhög och runsten. Runstenarna är alltså attributerade till den bebyggelse på vars ägor de påträffats, varvid dock de stenar som påträffats mer än 500 m från bytomten undantagits med motiveringen att sambandet runsten – bebyggelse då måste anses osäkert. Samtliga kända runstenar från Södertörn (enligt SR samt riksantikvarieämbetet, Runverkets register beträffande senare fynd) har beaktats. Runstenar eller fragment i sekundära lägen har attribuerats till den bebyggelse vid vilken de påträffats.

Av sammanställningen framgår att runstensresandet likaväl som storhögsbyggandet är en exklusiv företeelse som kan knytas till 61 st, eller 25 %, av de ca 270 primärenheterna. Sambandet mellan storhögar och runstenar är också slående, framför allt om det beaktas att 43% av alla storhögsenheter också uppvisar runstenar medan endast 18% av de storhögslösa enheterna är runstensförsedda.

Att runstenarna rests av en 1000-talets storbondeklass har ofta framhållits som sannolikt (tex Lindqvist 1915 s 125) och det framstår som i hög grad troligt att både den stora högen och runstenen skall uppfattas som attribut till de mera betydande järnåldersgårdarna. När så det statistiska sambandet mellan storhögar och runstenar finns bör detta kunna tolkas som att runstenen, rest på 1000-talet invid en storhögsmarkerad bebyggelse indikerar att högen, som en form av socio- ekonomiskt markering, är gällande även vid denna tidpunkt. Det bör gälla oavsett om högen byggts något eller flera hundra år tidigare. På motsvarande sätt kan frånvaron av runsten i anslutning till storhögen indikera att storhögen inte längre är "aktuell". Naturligtvis kan inga slutsatser i denna riktning dras om den enskilda bebyggelsen utan resonemanget är snarast kvantitativt generaliserande. Inte desto mindre bör det vara att vänta att huvudenheten som antas vara 1000-talets mest framträdande bebyggelse, inte bara skall markeras av den största högen (där givetvis högar i typiska bronsåldersmiljöer inte medräknas), utan också av en eller flera runstenar. Förekomsten av runstenar i anslutning till huvudenheten kan därmed användas som bekräftelse på att dess identifiering är riktig.

En sista aspekt som skall tas upp i detta sammanhang gäller frågan om kontinuitet mellan den huvudenhet som storhögen antas markera och den primärenhet på vars ägor den ligger. Här bör rimligtvis gälla att där primärenhetens bytomt ligger i direkt anslutning till storhögen eller när denna återfinns i vad som framstår som enhetens bygravfält så är kontinuiteten sannolik. Ligger däremot storhögen mer avsides från bebyggelsen tex på ett avstånd av 500 m eller mera blir en sådan slutsats mera tveksam. Särskilt tveksam blir identifieringen mellan huvudenheten och den belagda primärenheten om annat gravfält finns närmare byplatsen än det där storhögen ligger.

Applicerat på Södertörns huvudenheter innebär detta att kontakten mellan Uppinge och Grödinges största högar måste uppfattas som särskilt svag. Uppinge är således försett med

Fig. 21. Antalen primärenheter med högar om minst 15 m i diameter samt med runstenar i Södertörns rekonstruerade hund-delar.

Hund-del	*Enhet med*			*Totalt*		*Totalt*
	storhög	*storhög + runsten*	*runsten*		*övriga*	
D2, Ö. Tälje-Grödinge	8	6	2	16	20	36
D3, Salem-Botkyrka	6	5	3	14	28	42
D4, Ekerö-Hudd.-Vant.	8	3	2	13	46	59
E1, Haninge	4	8	13	25	29	54
E2, Ösmo	3	2	5	10	26	36
E3, Sorunda	8	5	7	20	23	43
Totalt	37	29	32	98	172	270

andra gravfält i direktläge till bytomten medan storhögarna ligger ca 500 m öster om byn. Vid närmare betraktande visar det sig också att högarna ligger i ett litet skifte Husby. Husby i Grödinge ligger i sin tur drygt 300 m väster om Uppinge, d v s i en ännu sämre rumslig kontakt med högarna.

Nästa analysetapp blir nu en förnyad genomgång av hunden där huvudenheter för hunddelarna pekas ut och *en prövning görs av i vilken utsträckning huvudenheterna motsvarar centralpunkter i hunden, dess hälfter och enskilda delar. Därvid förväntas en samvariation med centralnamnsenheterna kunna iakttas på så sätt att grundprincipen blir att där centralnamnsenhet som centralpunkt i hundet/hunddelen saknas finns i stället en huvudenhet som centralpunkt. Där centralnamnsenhet markerar centralpunkt förväntas ingen huvudenhet finnas i hunddelen. Alternativ bildar centralnamnsenhet och huvudenhet (i några fall) ett gemensamt bebyggelsekomplex.*

Hyenstrands (1974 s 11 1 ff genomgång av Södermanlands storhögar (minst 20 m i diameter) och kungshögar (30 m i diameter) utnyttjas för identifieringen av huvudenheterna. Därjämte har kompletterande exerperingar ur riksantikvarieämbetets fornlämningsregister gjorts beträffande de områden där storhögar saknas enligt Hyenstrand.

Jämsides med huvudenheterna noteras förekomsten av husabyar (efter Schück 1914 s 17 ff, Ståhle 1948 s 112(Husaby-Hanesta i Västertälje) samt Hyenstrand 1974 s 111 ff) liksom även de medeltida tingsplatserna tas upp till en första diskussion (tingsplatserna efter Styffe 1911 s 279 ff, Ahlberg 1946, Ambrosiani 1964 s 170 (Övra Tör), Ståhle 1945 (Yttra Tör) samt Strandberg 1972 (Daga)). Slutligen noteras även översiktligt några i sammanhanget intressanta primärenheter med ortnamnsändelsen -vi, d v s där ortnamnet indikerar förekomsten av en förhistorisk kultplats eller helgedom (jfr Elgqvist 1955). Det visar sig nämligen att även dessa ortnamn i vissa stycken uppvisar ett lokaliseringsmönster som samvarierar med hundrekonstruktionen och dess centralpunkter.

Analysen utförs i anslutning till kartserien XV–XVII där centralnamnsenheter som repressenterar centralpunkter markerats tillsammans med huvudenheterna. De olika aktuella bebyggelserna är markerade mot bakgrund av en redovisning av hundens bygder. Kartorna är upprättade på så sätt att primärenheterna sammanförts till bygdeytor i enlighet med närmaste granne-grupperingen och härigenom underlättas i jämförelse med den föregående kartserien den visuella bedömningen av huruvida en bybyggelse kan ses som centralpunkt eller inte.

4.3.2 Centralpunkterna i hunden

Hundet A

Tillsammans med hunden B och C analyseras hundet A utifrån karta XV (s 71) där huvudenheter och de centralnamnsenheter som samtidigt är centralpunkter redovisas. Systemet med huvudenheter och centralnamnsenheter avviker här något från vad som kan visas vara typiskt för landskapet i övrigt men en genomgång av hundet kan ändå utnyttjas för en första illustration till hur ett mönster kan prepareras fram.

Centralpunkter efterfrågas alltså för dels de enskilda tredingarna A1-A3, dels för hela hundet. Genomgången av centralnamnen (4.2.2.) har resulterat i att den försvunna tunabebyggelsen i Tumbo socken utpekats som hela hundets överordnade centralnamnsenhet och tillika markerande dess centralpunkt. Den sannolika lokaliseringen till området vid Tumbo kyrka (Hellberg 1942 s 97 ff) vid den strategiska skärningspunkten mellan mälarleden och Strömsholmsåsen motiverar denna identifiering.

Strax norr om kyrkan på åsen ligger det stora Tumbo-gravfältet nr 48. Med drygt 400 anläggningar tillhör det mälardalens absolut största. Särskilt anmärkningsvärt är att flertalet anläggningar är högar, något som föranlett jämförelser med Björkös Hemlanden (Hyenstrand 1980 s 32, Ringstedt 1981 s 41 f). Undersökningar av några anläggningar har också lämnat viktingtida fynd (Holmberg 1969 s 20, Damell 1977 s 23) samtidigt som säkra äldre järnåldersinslag i gravfältsbilden saknas. Det stora gravfältet tycks därför tillkommet under en relativt kort tidsrymd, något som måste svara mot en bebyggelse som populationsmässigt väsentligt skiljer sig från den sedvanliga primärenheten. En tidig centralortsbildning på platsen har följdaktligen också diskuterats (o.a.a. Hyenstrand 1974 s 111).

I tredingen A2 finns tre högar om 20 m i diameter. Dels i två torshällagravfält (nr 14 och 27), vid Fyrby resp Kellsta, dels en hög i Tumbo-gravfältet. Detta inrymmer dessutom mer än tiotalet högar i storleksklassen 15-19 m i diameter och är därigenom – oavsett totalantalet anläggningar – tredingens mest framträdande gravfält.

Det representerar således definitionsmässigt en huvudenhet och hundets centralpunkt markeras alltså av både en överordnad centralnamnsenhet, Tuna, och en huvudenhet, Tumbo-gravfältet.

I Tumbo kyrka har påträffats inte mindre än fem runstenar (Sö 82, 84, 362, 363, NF58 och NF63 (Jansson 1964 s 10 ff)) samt dessutom fragment (Sö 83, 364) från en eller två ”Eskilstunakistor”. Centralpunkten är således tydligt markerad av runstenar.

Platsen är också Västerrekarnas äldsta kända tingsplats.

Till komplexet kan även Husby i Tumbo knytas. Tumbo-gravfältet ligger på Husbys ägor men själva bebyggelsen Husby återfinns en dryg km norr ut. Den rumsliga kontakten mellan gravfältet och Husby är alltså inte påtaglig.

Vad så gäller de enskilda tredingarna finns för tredingen A2 ingen huvudenhet som kan markera en sådan. Huvudenheten i A2 representeras ju av Tumbo-gravfältet. Ingen av de bägge likstora torshällahögarna kan heller anses fylla en huvudenhets krav på att vara relativt sett framträdande. Varken Kellsta eller Fyrby intar något centralt läge i tre-

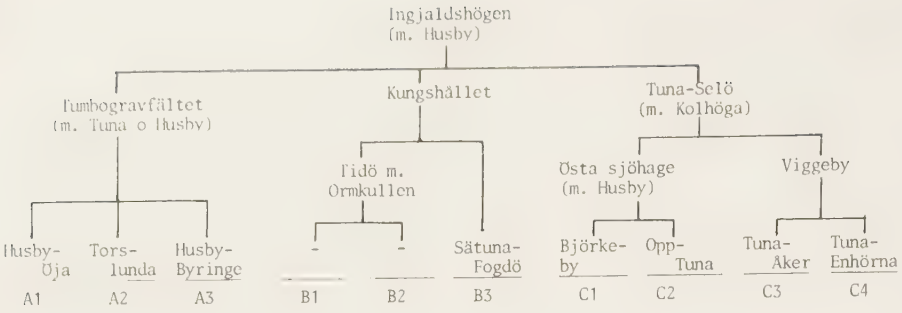

Fig. 22. Centralpunktshierarkin för hundet A-B-C.

dingen. Följaktligen återstår att centralpunkten för A2 markeras av en centralnamnsenhet och genomgången av dessa (4.2.2.) har också angivit att Torslunda i Torshälla har en lokalisering som motsvarar centralpunktskriteriet.

I tredingen A 1 finns ingen absolut sett framträdande storhög. Störst är en 15-metershög i öjagravfältet nr 25, där även en hög om 10 m i diameter ingår. Ett flertal, endast obetydligt mindre högar, finns i andra gravfält inom tredingen och gravfältet nr 25 representerar därför en huvudenhet som definitionsmässigt är osäkert identifierad.

Det är då intressant att konstatera att gravfältet ligger på en plats som, strax öster om Köpingsåsen och i den mellersta av tredingens bygder, uppfyller kravet för en centralpunkt. Gravfältet ligger i ägomötet mellan Hagby och Salsta. Parallellen till Tumbo-gravfältet är påtagligt i det att marken ursprungligen kan ha tillhört grannbebyggelsen Husby i Öja. Husby saknar eljest gravfält inom 500-meterszonen från bytomten.

Inte heller i tredingen A3 finns någon framträdande storhög. Störst är två 15-metershögar i Lista resp Gillberga socknar. Ingendera återfinns i centralpunktsläge.

Tredingens utrerade centralpunkt är istället Eskilstunaåns genombrott av Strömsholmsåsen vid Hyndevad. Hellbergs (1942 s 92 f) utredning ger vid handen att här funnits en bebyggelse Byringe, ett ortnamn som levt kvar i sockennamnet (och skeppslagsnamnet) Husaby-Byringe. Byringebebyggelsen bör ha efterträtts av husabyn vars bytomt ligger en kilometer norr om åsgenombrottet och Husby kyrka. I anslutning till Husby by finns tre små gravfält nr 2, 16 och 1. Det senare rymmer en hög 13 m i diameter. Vid kyrkan finns vidare gravfältet nr 9, 35 högar och av Hyenstrand (1974 s 111) karaktäriserat som en mindre kopia av Tumbogravfältet.

Dessa omständigheter gör att Husby – eller dess föregångare – kan accepteras som en huvudenhet. Bebyggelsen uppfyller inte strikt de stipulerade kriterierna men måste ändå, oavsett att den är en husaby, anses arkeologiskt mycket anmärkningsvärd.

Noteras kan därvid också runstenen Sö 92, påträffad i en grav på Husby kyrkogård. Den är märklig såtillvida att den, uppenbarligen avsedd att stå rest, är mälardalens enda ”vanliga” runsten i reliefteknik. Den är signerad av Balle, vilken (v Friesen 1933 s 215) bör ha varit verksam 1050-1070 eller kanske ännu något senare. Wessén (SR tillägg) anser att stenen sannolikt haft sin ursprungliga plats på kyrkogården: ”Namnet Husby vittnar om att kyrkan har blivit byggd på en kungsgård. Möjligen är det redan Olov Skötkonung, som här låtit uppföra en kristen kyrka, liksom på sin gård Husaby i Västergötland”.

Sammanfattningsvis får alltså hela hundet sin centralpunkt i Tumbogravfältet dit även Tuna på ”hundnivån” anknyter. Den treding, A2, som är värd för hundets centralpunkt har sin egen motsvarighet markerad av centralnamnsenheten Torslunda medan de övriga två har centralpunkter som markeras i husabyarna i Öja och Husby-Byringe. Dessa tycks sluta an till äldre centralt belägna enheter, vilka emellertid inte tydligt framträder som huvudenheter genom anmärkningsvärda högmarkeringar.

Hundet B

I tredingen B1 finns kungshögen Grundby limpa eller Kung Inges hög i Vallby socken (gravfält nr 36, 40 m i diameter). Genom sin storlek framträder högen definitionsmässigt som representant för en huvudenhet. Kartan XV visar dock att högen inte har något centralpunktsläge vare sig i förhållande till treding eller hund. Modellen för centralpunkterna anger därmed att Kung Inges hög vid 1000talet *inte längre var aktuell som socioekonomisk markering av en bebyggelse*. Detta svarar mot att högen ligger centralt i den hypotetiska äldre indelningen i basområden (avsnitt 3.4.) samt att runsten vid kungshögen saknas.

Den näst största högen i området, Ormkullen vid Tidö i Hammarby socken (nr 20, 30 m i diameter), ligger däremot påtagligt centralt när den relateras till bygderna de båda tredingarna B1och B2. Ormkullen och Tidö svarar därmed mot en huvudenhet och en gemensam centralpunkt för bägge hunddelarna. Kartan visar också att dessa inte skiljs genom någon topografiskt markerad gränslinje utan genom en sockengräns genom sammanhållen bebyggelse. Vid Tidö är platsen för runstenen Sö 91. Huvudenheten som centralpunkt motsvaras av att de bägge överordnade centralnamnsenheterna i området Ullunda och (Eskils-)Tuna inte ligger centralt i respektiva treding.

Hundets topografiskt sett andra del, tredingen B3, har den försvunna Tuna- bebyggelsen, Sätuna, vid Fogdö kyrka utpekats (4.2.2.) som centralnamnsenhet markerande tredingens centralpunkt. I tredingen finns dock även Ingjaldshögen, 30 m i diameter och belägen i gravfältet nr 59 i Vansö socken. Den är undersökt och daterad till vikingatid eller ca år 800 och har innehållit ett rikt bestånd av gravgåvor (Lindqvist 1936 s 22 ff, 234). Den torde vara den yngsta av de kungshögar Lindqvist behandlat i samband med sin utredning om Uppsala högar och Ottarshögen.

Hyenstrand (1974 s 112) betonar Ingjaldshögens strategiska läge vid båtleden längs nuvarande Kråktorpsån mellan Fogdön och Vansö samt framhåller

Karta XV. Hunden A, B och C. Centralpunkter i hunden och hunddelarna markerade av huvudenheter och centralnamnsenheter. 1000-talets bygder enligt modifierad närmaste-granne-gruppering. Teckenförklaring, se sid. 157. Skala 1: 400 000.

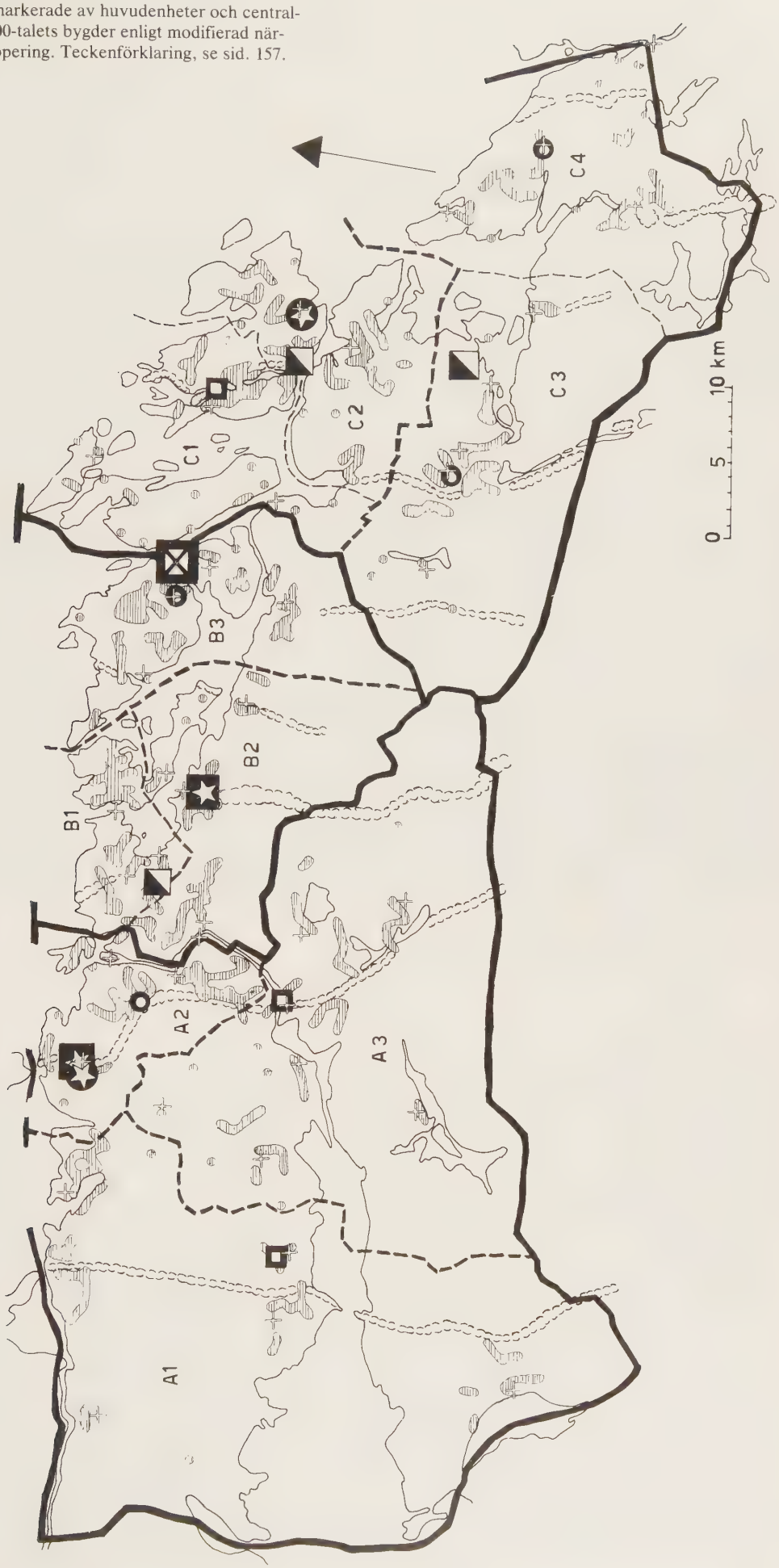

Gravfältet (nr 147) i Östa sjöhage, Ytterselö socken. Invid vägen står runstenen Sö 202. Jämför omslagets vinjett med samma motiv. Foto Jan-Erik Anderbjörk 1937. ATA.

gravfältskoncentrationen nr 53, 54, 56, 58 om totalt ca 115 anläggningar vid torpet Eklund 500 m sydöst om Ingjaldshögen. Kartan visar att även Ingjaldshögen intar ett utpräglat centralpunktsläge i tredingen, särskilt märkbart vid beaktandet av att vid Kråktorp mitt för högen, finns den bästa vadplatsen över sundet. Här löpte också landsvägen över öarna fram ända in på 1700-talet (Elers samlingar, se Lindqvist 1936, s 23 f). Vadet markeras av runstenen Sö 321 på den norra sidan. Ingjaldshögen ligger på Husbys ägor men själva bebyggelsen ligger i det ''typiska'' husbyläget, en km öster om högen invid Vansöns nordöstra kust.

Såväl Sätuna som den närbelägna Ingjaldshögen skulle alltså efter mönster från hundet A kunna markera tredingens centralpunkt. Någon sådan dubblerande markering av centralkpunkten i en enskild treding finns dock inte i landskapet i övrigt och Ingjaldshögen kan därför bedömas även ur ett annat perspektiv.

Kartan XV visar således att Ingjaldshögen intar ett mycket utpräglat mittpunktsläge i förhållande till den samlade bebyggelsen i hunden A, B och C. Ingjaldshögen skulle alltså kunna ses som en centralpunkt på ''trehundsnivån''.

Denna aspekt på Ingjaldshögen ger även ett perspektiv på det närbelägna Strängnäs.

Således har diskuterats huruvida Strängnäs kan ha varit en samlingsplats, dit kanske även en kultfunktion var knuten, redan innan staden framträdde som kyrkligt centrum under 1100-talet (Lindqvist 1959 s 126 ff). Härvid berörs även frågan om den årliga stora marknaden, samtinget i Strängnäs (omnämnt tidigast 1327) är primär (Jägerstad 1959 s 272) eller sekundär (Jansson 1979) i förhållande till biskopssätet. Detta är tidigast omnämnt omkring 1120 i det s k Florensdokumentet men är säkrare belagt 1126 (Kumlien 1962). Frågan är också om samtinget äldst var en tingsförsamling vartill marknaden anknutits eller om marknaden knutits till en äldre kultförsamling med tinget som sekundärt inslag (Järpe 1979 s 40, jfr även Andersson 1977 s 101). Härvid må endast anmärkas att det kan vara ett anakronistiskt betraktelsesätt att söka separera kult- och tingsfunktionerna i vikingatidens samhälle.

Strängnäs som en ursprunglig kultplats hävdas med eftertryck av Envall (1962 s 47 ff) som tolkar Strängnäs som ett vin-namn i en ungefärlig betydelse av offerplats (s 49 f).

Kring domkyrkan i Strängnäs har påträffats sju runstenar, Sö 275-281, varav 280 torde vara en häll som ursprungligen legat över en grav inom den äldsta kyrkan eller på kyrkogården.

Hundrekonstruktionen placerar Strängnäs i gränszonen mellan hunden B och C och platsen ligger således 7,5 km sydöst om Ingjaldshogen, även denna påtagligt centralt i mälarzonen. Samtidigt finns vissa indikationer på att platsen fungerat som en överordnad samlingspunkt redan före 1100-talet. Det går då att skissera en modell för området där Ingjaldshögen t ex markerar kungsgården eller centralmaktens överordnade stödjepunkt i regionen A+B+C. Det anknytande Strängnäs kan vara den allmänna kult- och/eller samlingsplatsen.

En centralpunkt för hela hundet B måste slutligen sökas och här passar det anmärkningsvärda gravfältet vid Kungshållet på Kjulaåsen (nr 11) in i bilden.

Gravfältet ligger där landsvägen längs Mälaren och den viktiga färdvägen söderut längs åsen korsar varandra. Ehuru väster om hundets rent geografiska mittpunkt kan Kungshållet relaterat till bygdernas fördelning över hundet väl ses som dess centralpunkt. Gravfältet kan inte direkt knytas till någon av de kringliggande byarna där ortnamn såsom Karlåker, Berga och särskilt Ällevi kan noteras. Sannolikt ursprungligen större, innehåller det numera ca 75 anläggningar varav inte mindre än 45 högar intill 20 m i diameter samt 25 resta stenar, två treuddar och sju runda stensättningar. Med avseende på storhögar är det därmed det mest framträdande i tredingen B2 och representerar definitionsmässigt en huvudenhet. Karaktären är utpräglat den yngre järnålderns särskilt eftersom de resta stenarna av allt att döma rests längs med vägen öster ut mot strängnästrakten. De bör alltså inte uppfattas som indikerande ett gravfält av den äldre järnålderns typ. Den äldre järnålderns karaktäristiska triangulära och kvadratiska stensättningar saknas också helt i gravfältet. Dateringen styrks av att runstenen Sö 106, 3,5 m hög och därmed en av landskapets mest monumentala, är rest såsom en i raden av stenarna. Runstenens plats är vid foten av den största högen, traditionellt kallad Tingshögen (Peringsköld). Den är rest av Alrik, Sigrids son efter Alriks fader Spjut. Modern Sigrid identifieras enligt en uppfattning som kan sägas vara allmänt vedertagen med den Sigrid som låtit utföra den bekanta Sigurdsristningen på Ramsundsberget, Sö 101 (se SR under Sö 101, tilllägg).

Traditionen av Kungshållet som tingsplats motsvaras av att Österrekarnes tingsplats nämns Kjula ås 1401 och 1424. Närmare lokaliseringsuppgifter anger dock Fagra hed såsom tingsplats (1400, 1422 m fl) att identifiera med torpet med samma namn längre söderut på åsen i Stenkvista socken. Här finns också torpet Tingsstaden (Styffe 1911 s 296, Ahlberg 1946 s 98). Lokaliseringen av den medeltida tingsplatsen blir begriplig först mot bakgrund av uppgiften att Villåttinge under medeltiden räknades till Österrekarna och platsens läge i Österrekarnes sydöstra utmarkshörn kan alltså ses som en eftergift mot bygderna i Villåttingen. Fagra hed som tingsplats borde då inte vara äldre än den medeltida sammanläggningen mellan de bägge häraderna och en äldre tingsplats måste kunna sökas. För Kungshållet gäller härvid att det inte intar en tingsplats typiska centrala läge i Österrekarne, men jämväl i det rekonstruerade hundet B. Hypotetiskt kan alltså en äldsta tingsfunktion knytas till Kungshållet, sekundärt flyttad söder ut under medeltiden. Rörande ytterligare tingsplatser kan noteras att Åkers härads äldsta kända tingsplats har varit vid Eldasundet, dvs vid överfarten från fastlandet till Vansö, f ö vid vägen mellan Strängnäs och Husby.

Slutligen kan noteras förekomsten av ytterligare en husaby, på södra delen av Jäder i tredingen B2. Den ligger med anknytning till passagen in till Kafjärden från Söderfjärden och markeras av två gravfält, nr 89 och 92, det förra i direktläge till bebyggelsen. Frånvaron av tydliga yngre järnålderselement i gravfältet är notabel (Hyenstrand 1974 s 112).

Hundet C

I hundet C kan först den norra halvan, fjärdingarna C1+C2, studeras.

Tuna i Ytterselö (C2) är här hela hundets centralpunkt medan Opptuna i samma socken tänkes utgöra fjärdingens egen motsvarighet. Noteras kan en 20-meters hög vid Tunas grannby Viggeby (nr 82) samt närheten till torpet Kolhöga vid Kolsundet, 1,5 km från Tuna. Torpet är säkerligen att identifiera med det Colhöghum som från 1365 nämns som Selebo härads rätta tingsstad (se SR under Sö 196). Tingsplatsen äldre anor beläggs av runstenen Sö 196 som omnämner att ''..Öulv gjorde detta ting . . .''

Vid Stallarholmspassagen, två km väster om Kolhöga kan en huvudenhet fjärdingen C2 identifieras. I den s k Östa sjöhage finns här gravfältet Ytterselö nr 147 med drygt 100 anläggningar, bl a två högar, 22 och 19 m i diameter. Strax väster om hagen finns två friliggande högar 20 och 25 m i diameter (nr 149). Hagen är också platsen för de två runstenarna Sö 202 och 203 samt fragmentet 376. Särskilt Sö 203 är intressant då den är rest av Björn och Gärdar efter deras bröder Viking och Sigfast. Inskriften är nämligen identisk med Sö 197 vid tingsplatsen Kolhöga. Denna saknar dock tilllägget ''Balle ristade''.

Östa sjöhage kan med fördel ses som centralpunkt för den norra hundhalvan (C1+C2), därtill närmast idealiskt lokaliserad. Mittemellan hagen och Kolhöga ligger Husby. Det saknar gravfält i direktläge men inom ägogränserna finns fem stycken (70, 71a, 73, 78, 79) om sammanlagt ca 240 anläggningar.

I fjärdingen C1 finns en huvudenhet representerad av Björkeby i Överselö med två högar 25 och 28 m i diameter (gravfältet nr 119a). Björkeby motsvarar kriteriet för en centralpunkt för fjärdingen, lokaliserat till Enköpingsåsen, just där de forna mälarvikarna som från norr och söder trängde in i Selaön möts (se Per Gäddas Selaökarta från 1771, publicerad Clemedsson 1965 s 8). Läget är således strategiskt ur kommunikationssynpunkt. Björkeby är granne i östertill Överselö kyrka med de sex runstenarna Sö 204-208 och 377.

Centralnamnsenheten Fröberga, 2,5 km söder om Björkeby kan ses som en alternativ centralpunkt för C1-fjärdingen. Också Fröberga anknyter till Enköpingsåsen och den södra mälarviken. Bebyggelsen markeras av en 20-metershög (gravfältet nr 105) och en runsten, Sö 209, sannolikt ristad av Balle.

I den södra hundhalvan, C3+C4, finns den störs-

ta högen vid Viggeby i Kärnbo socken, 35 m i diameter (nr 112). Platsen är vid den långsmala mälarvik som vid 5-metersnivån nådde upp till Viggeby och som numera bevaras i den grunda Fatbursjön. Vid högen står runstenen Sö 183, rest av Sibbe och Rysja (och ...) efter fadern Slora. Namnet Rysja, som enligt Brate knappast kan vara annat än ett ursprungligt öknamn med samma innebörd som fiskeredskapet, finns bara belagt på en annan runsten i Sverige, den tidigare omnämnde Balleristningen Sö 92 vid Husby-Byringe kyrka, centralpunkten i tredingen A3. Brate anser att samma person måste åsyftas på de bägge stenarna. Förhållandet är i hög grad anmärkningsvärt, men utgör såsom nedan (avsnitt 4.5.) skall påvisas ingalunda någon isolerad företeelse.

I Hyenstrands (1974 s 113) genomgång av mälardalens kungshögar där högarna primärt relateras till "strategiska" kommunikationslägen, framstår Viggebyhögen som isolerad med sitt utpräglade skyddade hamnläge. I perspektivet av området C3+C4 är högen den idealiskt placerade centralpunkten för hundhalvan.

Viggeby som huvudenhet och centralpunkt för hundhalvan motsvaras av att fjärdingens centralpunkt markeras av Tuna i Åkers socken (se ovan avsnitt 4.2.2.). Tuna är en prästgård belägen intill kyrkan varifrån runstenarna Sö 329 och 382 stammar. I fjärdingen C3 finns i övrigt 20-metershögar vid Skäve (nr 151) och Valsberga (nr 124 Åkers socken).

I fjärdingen C4, slutligen, markeras centralpunkten åter av kyrkbyn Tuna i Ytterenhörna socken. I kyrkan finns runstenen Sö 190. Jämstora högar i 20-metersklassen finns i fjärdingen vid Rösta, Björklunda (nr 21 resp 134 i Ytterenhörna) samt (numera förstörda, Schnell 1940 s 80) vid Berga i Turinge. Endast röstahögen kan av dessa eventuellt anses inta ett centralpunktsläge.

Fyra husabyar finns inom hundet varav Husby på Selaön redan har redovisats som en del i komplexet kring Kolsundet. Den andra ligger på Aspön, invid Aspö kyrka och markeras av runstenen Sö 175. En annan runsten, Sö 174, finns i kyrkan. Husby ligger på 5-metersnivån där runstenen för övrigt tycks markera båtplatsen (se SR under Sö 175). Bebyggelsen har ett samband med gravfältet nr 49, 600 m söder om Husby.

Den tredje husabyn, nuvarande Ekensberg i Överselö, saknar helt fornlämningar. På dess ägor ligger Överenhörna kyrka. Läget är icke centralt i förhållande till Enhörnas bygder men kartan visar att Husby ligger förhållandevis strategiskt i relation till hela hundet. Sammantaget är det emellertid svårt att finna någon systematik i de tre husabyarnas lokalisering. Alla tre är emellertid ytterligare exempel på enheter med bristande gravfältsamband.

Detta gäller även den fjärde husabyn, Hanesta i Västertälje socken, belagd som Husaby-Hanesta i Vårfruberga klosters jordebok (Stråhle 1948 s 112). Drygt 600 m från Hanstas byplats finns ett större gravfält ("Byängsbacken", Västertälje nr 15-16) vari synes ha ingått en sedermera förstörd hög uppemot 20 m i diameter (Nordström 1966 s 22).

Hela systemet med centralpunkter i hunden A-C kan såsom det urskiljts åskådliggöras genom schemat fig 22 (s 70) visande samtliga områdets inom resp hunddel mest framträdande storhögar, utom Kung Inges hög i Vallby, inplacerade i schemat. Detta har erhållit en utformning innebärande att där den enskilda hunddelen rymmer en centralpunkt för ett större område – flera hunddelar – saknar hunddelen egen centralpunkt eller har sin centralpunkt markerad av en centralnamnsenhet. Det förra förhållandet gäller B1 (med Ormkullen) och B2 (med Kungshållet). Det senare gäller A2 (med Tumbogravfältet), B3 (med Ingjaldshögen), C2 (med Östa sjöhage och Tuna-Selö) och C3 (med Viggebyhögen). Det kan undersökas huruvida detta mönster kan iakttas såsom genomgående i landskapet.

Hundet D

Hunden D, E och F analyseras utifrån karta XVI (s 77). I hundet D ligger Salem-Botkyrkas, och även Södertörns, största gravhög vid Hundhamra, nuvarande Norsborg, i Botkyrka. Högen, 45 m i diameter återfinns i gravfältet nr 8 som ligger på en udde mot mälarstranden. Platsen är kommunikationsmässigt strategisk då den utgör knutpunkten för farleden mellan Södertörn och Ekerö samt den för Södertörn viktiga Ekerö-Munsöåsen. En knapp kilometer från gravfältet leder denna söderut genom Grödinge till sorundabygden. I ett något vidare perspektiv kan även närheten till Täljeedet och även Helgö noteras (jfr Nerman 1961 s 107).

Gravfältet som också innehåller bebyggelseterrasseringar består numera av 21 kända anläggningar, varibland även ingår de näst största högarna i Övra Tör, två st om 31 m i diameter samt också en 15-metershög. En undersökning av den största högen har uppdagat inte mindre än sju gravsättningar, varav de fyra daterbara tillhört vendeltid, 650-700 e Kr enligt Nerman (1961 s 97, se även Einerstam 1940). En annan grav har givit myntfynd från Henrik II (1039-1056) varför gravfältets kontinuitet ned i 1000-talet får anses säkerställd (Ambrosiani 1964 s 176). Fynden i den stora högen är av mycket hög klass, vilket fått Nerman (1961 s 101) att dra slutsatsen att centralgraven är inrättad över en hövding som tillhört samhällets allra översta skikt.

Bebyggelsen är med tämlig säkerhet att identifiera med folkkungagodset Hundhamra som omnämns i Erikskrönikan (jfr SR under Sö 287). Det yngre namnet Borg eller Norsborg torde ha uppkommit i samband med den medeltida kastal vars grund ännu återfinns i direkt anslutning till gravfältet nr 8. Under 1500-talet redovisas Hundhamra som Gustav Vasas arv och eget medan ortnamnet så småningom kommit att knytas till vad som måste uppfattas som en sekundär avsöndring sydöst om Norsborg och gravfältet. Mellan de bägge Hundhamra, sannolikt i anslutning till ett numera bortodlat gravfält med ytterligare storhögar är den sannolika platsen för Sö 287, en anmärkningsvärd, numera försvunnen runsten som bekräftar Hundhamras karaktär av klart framträdande huvudenhet.

Sannolikt avgärda till Hundhamra är också Tomtberga i öster. Denna bebyggelse torde vara att identifiera med Övra Törs tingsplats som nämns 1433, alltså tidigare än den eljest mer välkända Svärta löt som givit häradet dess yngre namn (Ambrosiani 1964 s 70 f).

Anknytningen till tingsplatsen visar att Hundhamra måste uppfattas såsom kommunikationsmässigt centralt belägen i Övra Tör, d v s det rekonstruerade hundets D:s fjärdingar D2, D3 och D4.

Rekonstruktionens tillägg av fjärdingen D1 kan knappast avgörande sägas påverka detta förhållande men Hundhamra kan ändå inte utan vidare föras till kretsen av idealiskt lokaliserade centralpunkter i hunden. Hundhamra kan också som antytts i avsnittet 3.4 relateras till ett hypotetiskt äldre indelningsstadium före den rekonstruerade hundindelningen.

Sedan dessa aspekter på Hundhamra redovisats kan dock klart anges att bebyggelsen i mönstret av centralpunkter otvetydigt bäst passar in i såsom en gemensam centralpunkt för hundhalvan D3+D4. Härvid noteras att fjärdingen D3, såsom ''värdfjärding'' för den överordnade centralpunkten saknar annan storhögs- eller centralnamnsmarkerad centralpunkt. En 26-metershög (nr 104) finns vid Hågelby i Botkyrka samt dessutom några i storleksordningen ca 20 m i diameter, men ingen av dessa finns vid en centralt belägen bebyggelse i fjärdingen. Den utpräglat bäst lokaliserade bebyggelsen i D3-området är istället Salems kyrka med kyrkbyn, för övrigt markerad av en hög 18 m i diameter (gravfältet nr 11).

I fjärdingen D4 är den största högen anläggningen nr 1 på Ekerön, 25 m i diameter. Den ligger vid farleden mellan Ekerön och Södertörn, snett emot Hundhamra och markerar bebyggelsen Askanäs. Askanäs har sannolikt liksom Hundhamra varit ett folkkunga- eller ett Jarlagods under tidig medeltid (Bohlin 1933 s 195, Ahnlund 1928 s 155). Invid gården ligger också Ekerö kyrka som Tuulse (1954 s 163 f) antar ursprungligen är uppförd som en gårdskyrka till Askanäs. Kyrkan nämns tidigast 1303 (SD 1378) såsom ecclesia Askanaes. I kyrkan finns runstensfragmentet NF-52 (Jansson 1954 s 1 f). Noteras kan även att centralnamnsbebyggelsen Torslunda (med Nibble) är prästbostället på ön.

Askanäs måste ses som huvudenhet i fjärdingen men kan inte klassas som dess centralpunkt. I stället finns en nära samhörighet med Hundhamra antydd. Bortsett från Askanäshögen är fjärdingens tydligast högmarkerade bebyggelse Vårby i Huddinge. Här finns en 20-metershög i gravfältet nr 8 samt två 18-metershögar i gravfältet nr 12. Ytterligare storhögar i anslutning till Vårby finns omnämnda i äldre uppteckningar. Huvuddelen av gravfältet 8 är undersökt (dock ej storhögen) och kan dateras till folkvandringstid (Ferenius 1971 s 109). Ferenius framhåller också Vårbys historiska status av överordnad bebyggelse i Huddinge (1971 s 9). Vårby passar väl in som centralpunkt i fjärdingen med en lokalisering till passagen mellan Södertörnsdelen och Ekerön. Identifieringen av Vårby såsom huvudenhet blir dock osäker med tanke på Askanäshögen samt det förhållandet av 20-metershögar även finns vid Viesta (Viggestaberg, nr 119) och Brunnby (nr 12, Ferenius 1962) i Huddinge resp Vantörs socknar.

Sökes så hela hundets centralpunkt bör denna utifrån hundets topografi ligga i Grödingefjärdingen, D2, där hundarets mest centrala bygder återfinns d v s mellan större bygder i Järna (D1) och Salem-Botkyrka (D3).

Ur kommunikationssynpunkt är den naturliga förbindelsen mellan järna- och grödingebygderna vattenvägen från området kring Moraåns mynning i Järna, över Järnafjärden och in i Kaggfjärden. Vid 5-metersnivån hade denna två vikar, en västlig och en östlig. Den förra nådde upp till Grödinge kyrka och nuvarande kyrksjön medan den senare, markerad av den nuvarande Norrgaån trängde upp vid pass fyra km norrut. Denna vik står vidare i kontakt med Ekerö-Munsöåsen som här leder från Botkyrka (och Hundhamra) genom utmarken till grödingebygden och sedan vidare rakt söderut till den stora sorundabygden. Åsen är alltså det naturliga underlaget för en färdled som under synnerligen gynnsamma omständigheter knyter ihop tre av Södertörns största bygder.

De största och klart framträdande högarna i fjärdingen D2 d v s Grödinge och Östertälje, är 22 resp 20 m i diameter och återfinns i grödingegravfälten nr 178 resp 183 bägge uppe på Ekerö-Munsöåsen just söder om sjön Axaren ungefär 1 km norr om 5-metersnivån. Genom åsen har alltså denna plats en kommunikationsmässig direktkoppling både norrut till Salem-Botkyrka och söderut mot Sorunda. Genom Norrgaån finns förbindelse med Kaggfjärden och järnabygden.

Närmaste bebyggelse är Uppinge men som redan nämnts (4.3.1) är inte gravfälten direkt hänförbara till denna primärenhet, dels då de ligger på ett litet skifte Husby uppe på åsen, dels då Uppinge bytomt ligger drygt 500 m väster om gravfälten. Närmare byplatsen ligger också några mindre gravfält (nr 47 och 49). Byn är föga anmärkningsvärd och upptas i jordeböckerna som två kronohemman utan öretal (Ståhle 1946 s 227). Notabel är förekomsten av runstenar på åsen omedelbart norr (NF-63) och söder om högarna (Sö 297) (Jansson 1964 s 20.).

Uppinges västra granne är Husby som i sin tur ligger på ca en km avstånd från högarna. Husby saknar fornlämningar och är en bortsett från namnet obetydlig bebyggelse om två hemman, vardera omfattande 1/2 markland. Det finns belagt från 1310, skrivet husaby grodungi, vilket enligt Ståhle (1946 s 220) eventuellt kan uppfattas som att Grodhungi (Grödinge) är det äldre namnet på Husby.

Uppingehögarna med det anslutande Husby passar under alla omständigheter väl in som hundets centralpunkt. I analogi med att grödingefjärdingen således blir ''värdfjärding'' för denna saknas också markering vid en fjärdingens egen centralpunkt. En sådan kan eljest otvetydigt förläggas till det inre av den västra Kaggfjärdsviken och platsen för Grödinge kyrka (jfr om Salems kyrka ovan).

Betraktas så hundhalvan D1+D2 finns där ingen motsvarighet till Hundhamra för D3+D4 såsom gemensam centralpunkt men här kan uppmärksamheten fästas på den anmärkningsvärda bebyggelsen Viad eller Viem omedelbart norr om Näslandet. Ortnamnet kan knappast tolkas annorlunda än att det anger en kultplats (Schnell 1971b s 22). Utifrån Viads lokalisering mitt emellan järna- och grödingebygderna skulle denna hypotetiskt kunna ses som gemensam för de bägge fjärdingarna. Vid Viad finns Grödinges och ett av Södertörns största gravfält, nr 120 om 230 anläggningar (Ulfsparre 1972). Det innehåller bl a en 15-metershög. Enligt en uppgift (Westin 1945) skall runstenen Sö 293 haft sin ursprungliga plats i gravfältet. Den är eljest sekundärt återfunnen i Viads grannbebyggelse Eldtomta (jfr ortnamnsparallellen till Tomtberga vid Hundhamra). Obekräftade uppgifter om ytterligare två runstenar finns från Viads närbelägna grannby i öster, Österby (SR s 274).

Vid det inre av den västra Kaggfjärden – Snäckviken – finns den numera avhysta primärenheten Brötsta, tre km nordöst om Viad. Ortnamnet har av

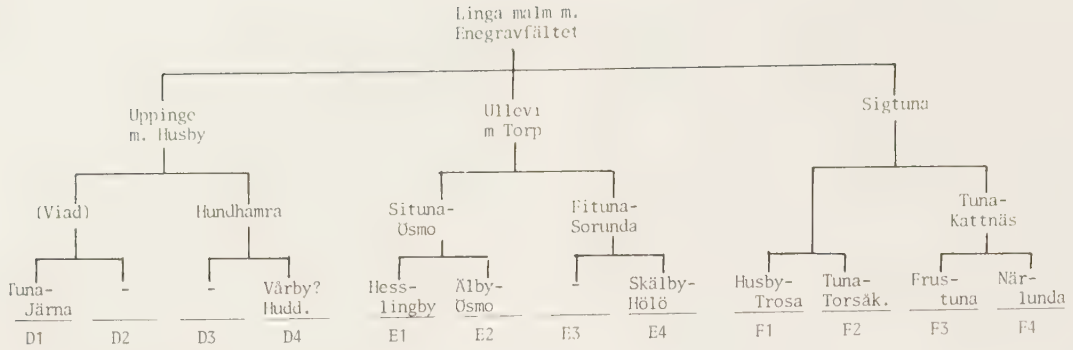

Fig. 23. Centralpunktshierarkin för hundet D-E-F.

Ståhle (1946 s 178) givits tolkningen ''konungens brytegård''.

I järnafjärdingen, D 1, finns bebyggelsens tyngdpunkt i den sammanhållna bygden som grupperar sig längs Moraåns dalgång.

Efter 5-meterskurvan var Moraåns mynning vid vikingatiden en havsvik som nådde upp till en dryg kilometer från Överjärna kyrka. Denna ligger på partiet på norra sidan av åns dalgång och därmed i närheten av den forna åmynningen. Kyrkbyn Tavesta ligger omedelbart intill kyrkan. En halv kilometer längre åt sydväst på åsen finns så gravfältet nr 72 där förutom övriga anläggningar även tre högar 22-25 m i diameter återfinns. En hög i gravfältet har vid en tidig undersökning (Hyenstrand 1974 s 113) lämnat fynd i form av bl a bronspärlor, bronsbeslag, glasklumpar och spelbrickor av ben.

Närmaste bebyggelse till gravfältet är Eneby (numera Ene) men det är osäkert huruvida detta Eneby eller Tavesta skall betraktas som primärenhet i anslutning till gravfältet.

På den södra sidan av dalgången, knappt två km från Eneby finns Lingavgravfältet nr 54. Detta utgjordes ännu på 1870-talet av 2-300 synliga anläggningar, däribland resta stenar, tre- och fyrsidiga stensättningar, anvisande en kontinuitet ned mot äldre järnålder. Schnittger (1912) undersökte 1910-1911 nio st högar i gravfältet, den största 19 m i diameter. En av gravarna var ovanligt rikt utrustad och irmeföll bl a ett praktsvärd, beskrivet som ''ett enastående fynd i Skandinavien''. Schnittger daterar fynden till 900-talet men gravfältets utnyttjande ned i 1000-talet synes säkerställt genom att här också funnits två runstenar, Sö 352 och 373.

Slutligen finns ca 2,5 km öster om kyrkan ytterligare en storhög, nr 96 i ett gravfält vid Saltå på en tidigare udde i ''Moraviken''. Tuna ligger ungefär mitt emellan Saltåhögen och Enehögarna, mitt emot Linga på södra sidan Moraån.

Sammantaget finns alltså i Moraåns dalgång åter en agglomeration av storhögar, med anslutande centralnamn. Primärt kan den relateras till fjärdingen D1 men samtidigt finns en komplexivitet som antyder möjligheten att vidga perspektivet. Kartan XVI visar således Ene- och Lingahögarna belägna i den geografiska mittpunkten av de tre hunden D, E och F. Lingagravfältet uppvisar påtagliga morfologiska likheter med Ingjaldshögen och dess gravfält som hypotetiskt tilldelats en motsvarande ställning i relation till hunden A, B och C. Den rikast utrustade Lingahögen och Ingjaldshögen är således ungefär samtida, tidig vikingatid, 800- resp 900-tal om den föremålsbaserade detaljkronologin kan anses hållbar.

Enligt en lokaltradition, som dock brukar antas vara av relativt sent datum (se SR under Sö 352) förbindes Linga hed med ''Sörmlands fylkeskonung Granmar'' som där skall ha hållit ting. Namnet Linga är emellertid intressant i sammanhanget eftersom andra motsvarigheter, främst Linköping i Östergötland (Wessén 1921 s 32) kan förbindas med tingsplatser. Sambandet skulle enligt Wessén ha sin förklaring i häriedningen från ljung -ljunghed, en marktyp lämpad för större utomhussammankomster.

Relateras således komplexet Ene-Linga till ''trehundsnivån'' D+E+F kan Tuna i Järna helt i analogi med Sätuna på Fogdön placeras som hunddelens egen centralpunkt. Jämfört med Ene-Linga intar Tuna också ett något gynnsammare kommunikationsläge sett från bygderna norr om Moraån.

Hundet E

Hundet E (karta XVI) har sin största hög i kungshögen nr 102, 45 m i diameter belägen knappt 500 m från Sorunda kyrka. Den ligger påtagligt centralt i såväl socknen, d v s fjärdingen E2 som hela hundet. Kommunikationsmässigt ligger högen i skärningspunkten mellan Fitunaån som är sorundabygdens lokala vattenled och den södra delen av Tullingeåsen som ger en kontaktväg mot nordöst och haningeområdet.

Området kring högen är svårt härjat av grustäkt och ytterligare anläggningar kan tidigare ha funnits. Det bebyggelsehistoriska läget är komplicerat. Norr om kyrkan ligger den stora byn Torp, anmärkningsvärt nog i 1540 års jordebok upptagen som den enda större kronoegendomen i socknen (Nordström 1980 s 45). Hellberg (1954 s 119 ff) har hänfört Torp till det vikingatida skiktet av torp-bebyggelser, vilket dock stämmer dåligt med att såväl äldre som yngre järnåldersgravfält kan hänföras till enheten (Nordström 1980 s 27, se även Schnell 1928).

För Nordström (1980 s 45) framstår prästgården Sunnerby, 500 m nordost om kyrkan som avgärda till Torp som då i sin tur ursprungligen hyst både kungshögen och kyrkan. Därvid synes Nordström inte ha observerat att den numera försvunna bebyggelsen Ullevi är att identifiera med Sorunda medeltida prästgård (Ståhle 1950 s 103). Ullevi har omfattat ägorna öster om Sunnerby och kyrkan. Ekvationens olika delar passar ihop om Ullevi betraktas

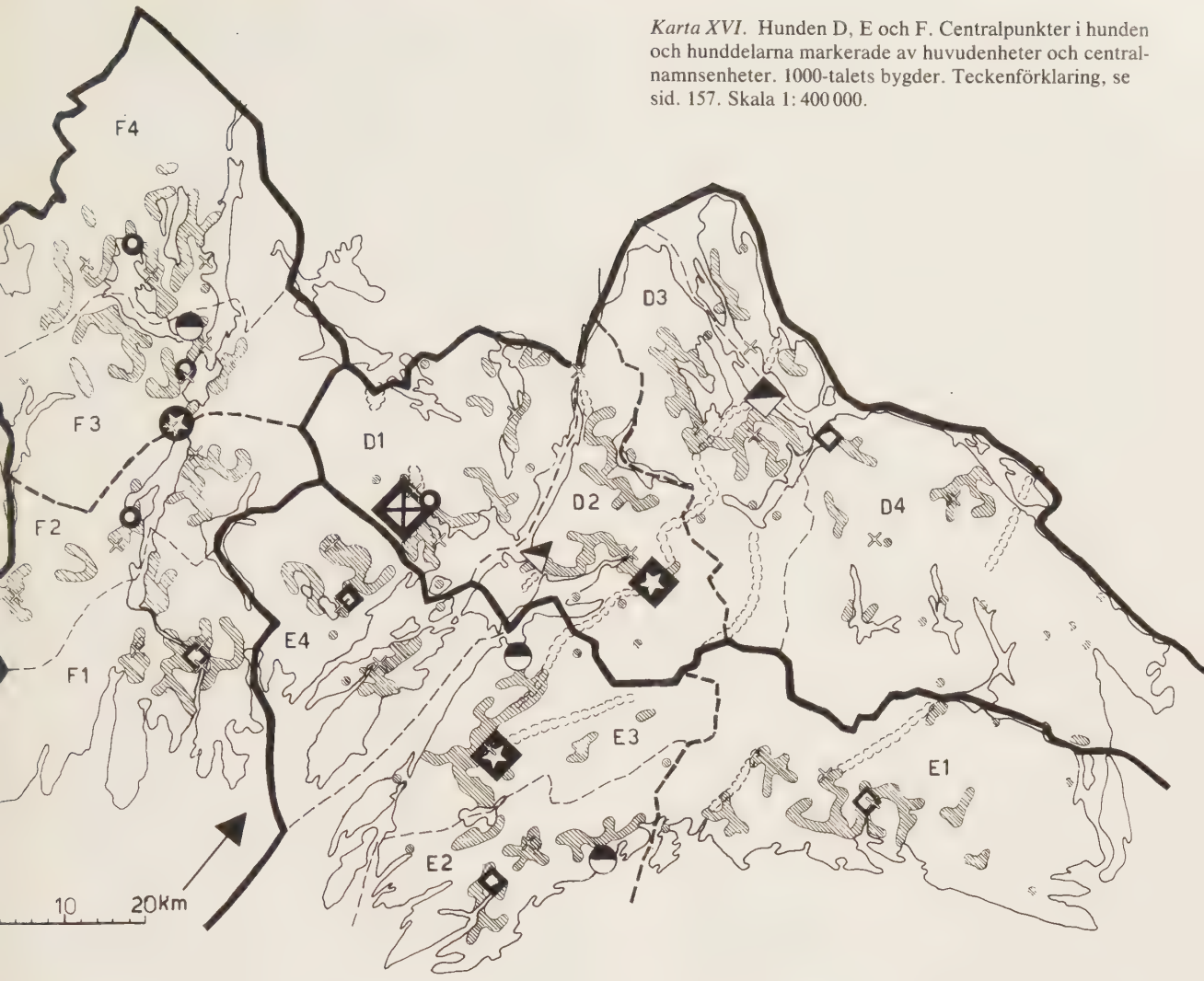

Karta XVI. Hunden D, E och F. Centralpunkter i hunden och hunddelarna markerade av huvudenheter och centralnamnsenheter. 1000-talets bygder. Teckenförklaring, se sid. 157. Skala 1: 400 000.

som den kungshögsmarkerande moderenheten, medan Torp ses som en vikingatida avgärdaenhet, vilken efter hand kommit att bli den dominerande bebyggelsen. Alternativt kan en numera okänd bebyggelse ha utgjort ursprungsenhet på platsen.

Mitt emot kungshögen på västra sidan Fitunaån ligger på Hoxlas ägor den andra kungshögen i Sorunda i ett mindre gravfält (nr 203). Högen, 32 m i diameter, undersöktes 1960 och visade sig innehålla ett rikt bestånd av gravgåvor (filigrandekorerade guld- och silverbleck, bronsgjutna svärdsfästen samt en vendeltida dräktnål och benkam (Nordström 1980 s 36). Hoxla har ytterligare gravfält (nr 5, 6 och 7) som till skillnad från nr 203 ligger i direktläge i bytomten. De bägge kungshögarna kan därmed ses som ingående i ett storhögskomplex, överordnad primärenheternas gränser.

Runstenar i anslutning till kungshögen finns dels i kyrkan (Sö 215 + en obekräftad uppgift), dels genom nyfyndet från 1976 vid Udden, söder om kyrkan (Gustavson och Snaedal-Brink 1978 s 239 f).

Sorunda rymmer såsom tabellsammanställningen fig 20 visar påfallande många storhögar, närmare bestämt 34 st med en större diameter än 15 m, varav knappt 15 större än 20 m i diameter (Hyenstrand 1974 s 115). De största näst kungshögarna vid kyrkan och Hoxla finns vid Berga (nr 136, 27 m i diameter), på passet mellan östra och västra Styran (nr 739, 25 m i diameter) d v s invid gränsen mot Ösmo och vid Fullbro (nr 50 a-b, två st 25 m i diameter). En 20-metershög finns nordöst om Fituna (nr 75) och en annan vid Tyrved (nr 40) två km norr om Ullevi. Detta ortnamn, utifrån den medeltida skrivningen Töraewi tolkat som törebornas vi (Otterbjörk 1980 s 48). De två -vi-bebyggelserna kan parallelliseras varvid bestämningen törebornas vi kan tolkas såsom att Ullevi motsvarat kultplatsen för en större region – således är Ullevi hypotetiskt hela hundets kultplats och Tyrved sorundafjärdingens.

Centralpunkter för hundhalvorna E1+E2 och E3+E4 markeras såsom genomgången av centralnamnsenheterna (4.2.2.) visat av Situna i Ösmo resp Fituna i Sorunda. Situna är under medeltiden torp under Hammersta, huvudgård i Sten Sture d ä:s godskomplex och jämte Hesselby (Nynäs) Ösmos mest framträdande bebyggelse. Mellan Hammersta och den medeltida sätesgården Häringe ligger Landfjärden med Sotholmen. Hit har Ståhle (1945 s 39) lokaliserat Yttra Törs – eller Sotholms häradstingsplats och tillika samlingsplatsen för hundarets ledung. Både Hammersta och Häringe antas av Ståhle vara ursprungliga kungsgårdar.

Fituna är från nyare tid känd som centrum i den ena av Sorundas två större godsbildningar – den andra är Fållnäsgodset – och var sätesgård möjligen redan under medeltidan (Nordström 1980 s 112). Nordström (s 43) vill i Fituna se Sorundas ledungshamn (jfr Olsson 1976 s 76).

För de enskilda fjärdingarna, utom E3-Sorunda, finns framträdande storhögar vid Hesslingby i Österhaninge, Älby i Ösmo och Skälby i Hölö, som

markerar huvudenheter vid centralpunkter.

Hesslingby är kyrkbyn i Österhaninge. En 26-metershög finns i det näraliggande gravfältet nr 407.

Granne i sydväst är Husby, beläget invid Årstavikens 5-meters kurva, således anmärkningsvärt lågt (jfr Husby på Aspön). Husbys gravfält (nr 492) innehåller 150 anläggningar av både yngre och äldre järnålderstyp. Noteras kan vidare att i området mellan Hesslingby och grannbyn i nordväst, Kalvsvik, har anmärkningsvärda fosfathalter registrerats, indikerande en omfattande bebyggelse (Arrhenius 1950 s 61 f). Denna skall kanske sättas i samband med det stora Jordbrogravfältet (nr 182) ett av mälardalens största, huvudsakligen av äldre järnålderskaraktär.

Den största högen i Ösmo, 22 m i diameter, ligger i gravfältet nr 145 som i övrigt innehåller 64 registrerade anläggningar med klara yngre järnåldersinslag. Platsen är på Älby ägor, drygt en halv kilometer från bytomten. Närmare denna ligger ytterligare gravfält av yngre järnålderskaraktär (nr 393 och även 167). Älby är en ordinär by om två mantal.

På Älbys ägor finns runstenarna Sö 256-258, resta i ytterligare ett av Älbys gravfält, nr 489. Området kan inte direkt sägas vara kommunikationsmässigt strategiskt men Älby ägor omfattar markerna invid Elfvikens inre. Denna vik (numera insjö) tycks ha sitt namn efter bebyggelsen (även Älvviken förekommer) och kan ses som Ösmobebyggelsens naturliga skyddade ufartsled mot söder.

I fjärdingen E4 finns en hög 25 m i diameter (nr 44) vid Skälby i Hölö och en annan vid Nora på Mörkö (nr 69), 23 m i diameter. Skälby är nordlig granne till Ytterhölö kyrka, där runstenen Sö 18 funnits och byn ligger idealt centrerad i fjärdingen.

Sammanfattningsvis blir mönstret för hundet E påtagligt regelbundet. Kungshögarna vid Sorunda kyrka (Ullevi) och Hoxla markerar hundet centralpunkt. Fituna och Situna representerar de bägge hundhalvorna medan de enskilda fjärdingarnas centralpunkter markeras av tre, om än mindre framträdande huvudenheter. Den enda husabyn i området är anknuten till huvudenheten för haninge-fjärdingen.

Hundet F

I den sydligaste fjärdingen i hundet F, F1 finns Södermanlands största koncentration av storhögar i anslutning till Södra Husby i Trosa (nr 93, 176 och 177 (Hyenstrand 1974 s 113)). Karta XVI. Här finns åtta friliggande högar, 20–30 m i diameter inom ett 200 m^2 stort område, för övrigt låglänt uppodlad mark varför bortodling av mindre anläggningar mellan storhögarna med fog kan misstänkas. Två av högarna är undersökta (177: 1 och 3) och lämnade gravgåvor bl a i form av guld och glas. Sannolik datering är vendeltid resp vikingatid (Särlvik 1962).

Platsen är vid Trosaån, strax norr om 5-meterskurvan, en knapp kilometer norr om det medeltida Trosa stad. Mitt emot Södra Husby ligger Norra Husby med Vagnhärads kyrka. Norra Husby har ett gravfält (nr 119) i direktläge; 65 anläggningar varav den största högen 16 m i diameter. Storhögskomplexet med husabyarna passar väl in i modellen som centralpunkt för fjärdingen men framträder med de många storhögarna som ”överdimensionerad” såsom centralpunkt endast för en fjärding. Hittills behandlade högar med motsvarande framträdande drag har således relaterats till större områden. Rimligtvis måste komplexet också ses i ett större perspektiv och härvid är det möjligheten att från Husby kontrollera hela vattenvägen norrut längs Sillen-Klemmingen som faller i ögonen.

I fjärdingen F2 finns en 20-metershög vid Linga i Vårdingedelen av fjärdingen (nr 63) vilket är notabelt med tanke på ortnamnsmotsvarigheten Linga malm i Järna (jfr Wessén 1922 s 39). Linga i Vårdinge har dock inte ett läge som för tanken till en centralpunkt. Mer centralt i fjärdingen ligger i stället centralnamnsenheten Tuna i Torsåker, vid Vallaviken. Tuna ligger drygt två km norr om Torsåkers kyrka där efterleden -åker observeras. En jämförelse med Åkers sockenkyrka och prästgården Tuna i Åker härad ligger nära till hands att göra (jfr Lindqvist 1918).

I de norra fjärdingarna F3 och F4 är bygderna oregelbundet grupperade kring Klemmingen och Storsjön och det är därför svårt att peka ut givna centralpunkter. Av de större högar som finns vid Upp-Mälby i Björnlunda (nr 41, 27 m i diameter), Skeenda i samma socken (nr 59, 20 m i diameter) samt Blacksta i Gåsinge (ca 20 m i diameter nr 81) motsvarar dock ingen centralpunkts-kriterierna. I fjärdingen F3 kan dock centralnamnsenheten och kyrkbyn Frustuna möjligen ses som centralpunkt. Alternativet saknar F3 markerad centralpunkt utöver Tuna i Kattnäs. Denna bebyggelse kan med fördel ses som centralpunkt för F3 + F4. Närlunda i Gåsinge, på en udde ut mot Storsjön ligger centralt i den norra fjärdingen F4. Sigtuna i Frustuna socken har såsom redan påtalats ett läge som påtagligt väl passar som hela hundets centralpunkt.

Sammanfattningsvis blir därmed centralpunktshierarkin i hundet nära identisk med centralnamnshierarkin, vilket motsvaras av en frånvaro av framträdande storhögar. Mönstret bryts i den södra fjärdingen F1 med högkomplexet vid Husby och här finns den sedvanliga korrespondensen med en ocentralt belägen centralnamnsenhet.

För hela området D-F kan därmed upprättas en hierarki av centralpunkter enligt schemat fig 23 (s 76). Mönstret från den första gruppen av tre hund A-C kan därvid iakttas upprepat, d v s den hunddel som hyser en överordnad centralpunkt saknar antingen egen centralpunkt (D2 – Uppinge/Husby, D3 – Hundhamra, E3 – Ullevihögen) eller har sin centralpunkt markerad av centralnamnsenhet (D1 – Ene-Lingakomplexet, F3 – Sigtuna). En överordnad centralpunkt som enbart markeras av en centralnamnsenhet synes dock inte utesluta en centralpunktsmarkerande huvudenhet för den enskilda hunddelen (E2 med det överordnade Situna och huvudenheten vid Älby).

Hundet G

Hunden G, H och I analyseras utifrån karta XVII (s 79).

I hundet G ligger landskapets största hög, nr 154 i Runtuna, Uppsa kulle vid Oppusa och den strategiska passagen mellan Runnviken och Sundbysjön. Platsen är påtagligt centralt ur perspektivet av den sydöstra hundhalvan, Rönödelen G1-3. Namnet Oppusa har tolkats som ett ursprungligt Husa (Envall 1960 s 73) d v s den ortsnamnstyp som Hellberg (1975a, 1978) ger en kronologisk mellanställning till Tuna och Husaby. Centralnamnsenheten Torslunda i Runtuna sluter an till Oppusa såsom dess norra

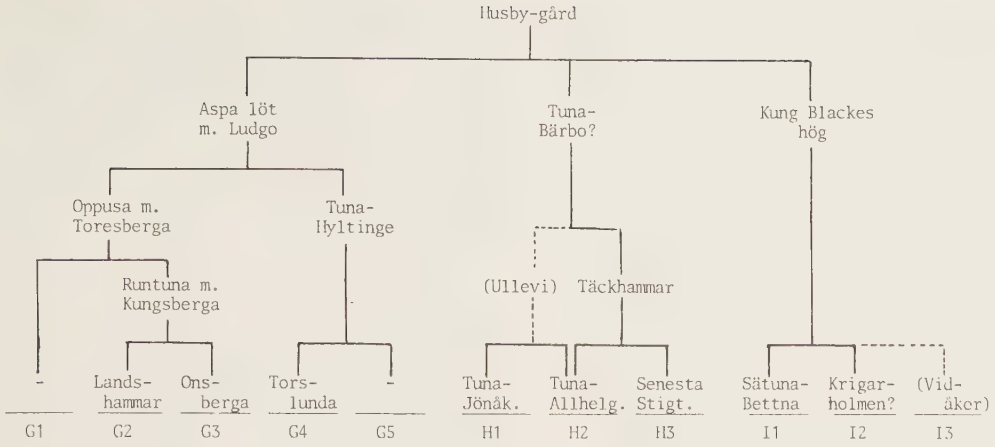

Fig. 24. Centralpunktshierarkin för hundet G-H-I.

Karta XVII. Hunden G, H och I. Centralpunkter i hunden och hunddelarna markerade av huvudenheter och centralnamnsenheter. 1000-talets bygder. Teckenförklaring, se sid. 157. Skala 1: 400 000.

granne. En runsten, SÖ 151, är påträffad strax söder om Oppusa, som alltså markerar centralpunkten för området G1-G3.

Förutom Uppsa kulle finns två st 30-metershögar i hunddelen G2. Den ena finns i Landhammars gravfält nr 36 i Spelvik. Ett annat av Landhammars gravfält (nr 5) har delvis varit föremål för en undersökning som bl a omfattat en utomordentligt rikt utrustad vendeltidshög (Lamm 1962). Relateras Landshammar till hundindelningen framstår läget såsom centralt i G2-delen. Tre runstenar finns vid bebyggelsen, Sö 167, 168 och 373.

Den andra 30-metershögen är i gravfältet nr 62, Ludgo. Den återfinns vid Aspa löt vid Ludgosjöns norra ände och i anslutning till ån som förbinder Eknaren med Ludgosjön. Här finns den anmärkningsvärda koncentrationen av de fem runstenarna NF37b (Jansson 1948 s 286), SÖ 136, 137, 138 och 141 varav 137 har inskriften "Tora reste denna sten efter Öbber (Öpir), sin man. Denna sten står efter Öbber på Tingsstaden efter Toras man. Han västerut väpnade sina karlar, såg sonen det där. Kämpen är nu frejdad till olycka död, om så frejdad". Även SÖ 138 nämner Öbber och Tora (här Torund) medan nyfyndet från 1937 har den märkliga inskriften: "Astrid lät göra detta minnesmärke efter Anund och Ragnvald, sin son. De dogo i Danmark. De voro mäktiga i Röninge och de raskaste i Svitjod".

Aspalöten är Rönö härads tingsplats, med belägg från 1381 (Styffe 1911 s 281). Studeras tingsplatsens lokalisering i förhållande till rönö-bygderna visar det sig oomtvistligt att Aspa löt *icke* har tingsplatsens sedvanliga läge mitt i häradet. Aspa löt ligger visserligen i ett kommunikationsmässigt gynnsamt läge men inte desto mindre i bygdens avslutning mot norr. Jämfört med Uppsa kulle är Aspahögen direkt ocentralt belägen i häradet. Ses tingsplatsen däremot i perspektivet av hela hundet G, alltså även båvenområdet, G4–5, blir förhållandet ett annat. Från Båven sträcker sig också ett system av sprickdalar söderut i riktning mot Ludgosjön, vilka på 1800-talet alla också motsvaras av vägar upp mot Båven och ripsaområdet. Aspa löt passar således utomordentligt väl in i mönstret såsom hela hundet G:s centralpunkt med direkta runstensbelägg för att ting hållits på platsen.

2,5 km sydöst om Aspa vid Ludgosjöns eljest glest bebyggda norra strand ligger primärenheten Ludgo med Ludgo kyrka. Ortnamnet skrivs 1293 Liuthguthuwi och har tolkats som Ludhgudhavi eller "fruktbarhetsgudinnans offerplats" (Sahlgren, jfr Schnell 1965 s 17). Schück (1914 s 17) har tolkningen "Ludgodens vi" och påpekar att Ludgo är en gammal kungsgård. I kyrkan har påträffats de sammanhörande runstenarna NF37a (Jansson 1948 s 282 ff) – Sö 134 samt dessutom fragment av kalkstenskistor, SÖ 370–371. Ludgo kan ses som en kultplats i anslutning till tingsplatsen.

Vad så gäller hundets centralnamnsenheter har Torslundas anknytning till Uppsa kulle redan nämnts. Onsberga i Runtuna, centralnamnsenhet för G3 ligger väl centrerat i denna hunddel och inga storhögar finns i området med undantag för en 22-metershög vid Örsta i Lid (nr 15) – ej centralt i området. Runtuna by och kyrka ligger med grannbyn Kungsberga centralt i området G1 + G2 medan området G3 saknar såväl storhögar som annan given centralpunkt. Det mest centrala läget intas av Tystberga by och kyrka medan centralnamnsenheten Odensberga, Sättersta prästgård, ligger i bygdens norra del.

I hundets norra del saknas storhögar och den splittrade bygden ger ingen möjlighet att urskilja givna centralpunkter. Centralnamnsenheterna Tuna i Hyltinge med det anslutade Fröberga resp Torslunda i Ripsa ligger emellertid i kommunikationsmässigt fördelaktiga lägen i områdena G4 + G5 resp G4. Beträffande Torslunda märks anknytningen till Edebysjön och den lilla Tenaren som anger den naturliga färdvägen norrifrån till centralnamnsenheten.

I hundet finns en husaby, Husby i Svärta socken. Det har ett läge som starkt påminner om husabyarna i Trosa-Vagnhärad såsom kontrollpunkt för vattenvägen norrut längs Svärtaån. På Husbys ägor finns fem gravfält (127-131), dock inget i direktläge till bebyggelsen.

Hundet H

I hundet H, karta XVII, har bebyggelserna Tuna i Tuna socken, Tuna i Allhelgona resp Goglunda i Stigtomta pekats ut som överordnade centralnamnsenheter för tredingarna H1, H2 resp H3. Tuna-byarna kan här placeras in som centralpunkter i resp treding och möjligen kan även områdets tredje tunaby i Bärbo ses som centralpunkt för hela området.

Dessa noteringar korresponderar med att H1-området helt saknar framträdande storhögar – tre st finns spridda inom området som något understiger 20 m i diameter (nr 27 Lunda, 7 och 21 Tuna). I H2-området finns en 20-metershög vid Täckhammar i Bärbo (nr 4) en bebyggelse som för övrigt var sätesgård under medeltiden. Täckhammar ligger norr om Tuna i samma socken i ett läge som kan anses vara centralt i tredingen särskilt när Nykyrka socken räknas till denna. Täckhammar kan även relateras till båda tredingarna H2 och H3. Bebyggelsen ligger just där Långhalsen faller ut i Nyköpingsån och hit leder vattenvägen från H3-området mot de större bygderna kring Nyköpingsån. Platsen motsvarar därför kravet på att ligga i det större områdets utkant, som vätter mot det mindre (jfr s 48). Identifieringen av Täckhammar som centralpunkt för områdena H2 + H3 är dock ingalunda självklar.

I H2-tredingen kan också noteras bebyggelsen Ullevi i Nicolai socken, belägen på det avsmalnande landområdet mellan Kila- och Nyköpingsåarna. Ullevi intar således ett läge som är påtagligt centralt i förhållande till tredingarna H1 + H2.

I H3-tredingen slutligen finns en 20-meterhög vid Senesta i Stigtomta, norr om Goglunda. Gravfältet, nr 136, innehåller totalt ca 20 anläggningar och är därmed det största i området. Senesta kan i förhållande till områdets splittrade bebyggelsebild åtminstone inte direkt avvisas som en tänkbar centralpunkt.

Sammanfattningsvis är hundet påfallande fattigt på storhögar. Ingen husaby finns heller. Schnell (1971 s 101 f) har dock sett Kungsladugården i Nicolai, vid den yttre delen av Kilaån som en motsvarighet till en sådan. Bebyggelsen markeras av ett gravfält, nr 27, samt dessutom lämningar av en kastal där frånvaron av tegel i ruinen ger en 1100-talsdatering. Kungsladugården har ett läge som motsvarar husabyarna i Svärta och Trosa, d v s vid mynningen av en mer betydande vattenled.

Möjligheterna att identifiera självklara centralpunkter i hundet stöter alltså på större svårigheter än beträffande de andra genomgångna områdena. Förhållandena beträffande hundaret H torde därför kunna formuleras så att de inte motsäger de regelbundenheter som kan iakttas i landskapet i övrigt men knappast heller mera påtagligt understryker förekomsten av dessa regelbundenheter.

Hundet I

Bortses primärt från den avsides belägna I3-delen av hundet I, d v s vingåkersområdet erhåller hundet sin självklara centralpunkt i den s k Kung Blackes hög, 300 m väster om Blacksta kyrka. Den kallades "Tingshögen" på 1700-talet och troligen har ytterligare en kungshög funnits i grannskapet. (Hallman 1917 s 35). Den bevarade högen, 30 m i diameter ligger på på Bjudbys mark och anknyter till hundarets mittaxel, Långhalsleden. Drygt 500 m väster om högen finns runstenarna SÖ 54, 55 och 360. Primärenheten Bjudby rymmer andra gravfält i närmare anslutning till bytomten än storhögsgravfältet nr 4 och det är osäkert om högen av detta skäl kan knytas till enheten. Söder om högen torde en numera försvunnen bebyggelse ha legat, markerad av gravfälten nr 21-25, vari ingår två högar 21 och 18 m i diameter. Till denna bebyggelse, numera motsvarad av torpet Stensängen torde även runstenen SÖ 57 kunna knytas (se SR under detta nr).

Ting i Oppunda hölls från 1358 och framåt enligt ett flertal belägg vid Vadsbro kyrka (Styffe 1911 s 282) fyra km nordväst om Blackstahögen.

Om denna hög är påtagligt väl centrerad i hundet gäller för centralnamnsenheten i hunddelen I1, Sittuna i Bettna att denna har ett mycket centralt läge i tredingen. Motsvarande gäller icke för centralnamnsenheten i I2, Hedenlunda, som i stället ligger i tredingens östra utkant i anslutning till de naturliga färdlederna in i området, Långhalsens övre delar och Flensåsen. Vid Hedenlunda finns runstenen SÖ 70.

I2-området är helt utan större högar och den största finns i gravfältet nr 84, Krigarholmen i Sköldinge, belägen 500 m nordost om Årby norr om Elvestasjön. Passagen mellan denna och sjön Veckeln markeras sannolikt av runstenen SÖ 62. Gravfältet är det mest framträdande inom området med 20-talet anläggningar varav en hög 15 m i diameter. Krigarholmen kan ses som en av flera möjliga centralpunkter inom ett område med starkt splittrade bygder.

Inte heller i vingåkersområdet finns någon större hög. Här noteras enbart prästgården i Vidåker, troligen en primärenhet och med uppenbart samband med socknens medeltida namnform Wikinshaker (Ståhle 1955 s 25, 134). Kyrkan och prästgården ligger centralt i anslutning till ett åsparti som kommunikationsmässigt binder ihop den splittrade bebyggelsen norr och söder om Vingåkersån. Enligt Ståhles (1955 s 28) tolkning skulle prästgårdens namn stå i samband med Vi-åker, d v s åkern vid helgedomen eller "den heliga åkern".

Kvar i hundet finns så två kungshögar vid Husbygård i Husby-Oppunda socken. Dessa (nr 27 och 29) är 40 resp 35 m i diameter och ligger omedelbart sydväst om Husby-Oppunda kyrka. Platsen är invid Husbyån genom vilken Båven med Lidsjön avvattnas till Långhalsen. Husbygård ligger på norra åsidan, snett emot kyrkan och högarna i ett läge om vars ursprunglighet inget bestämt kan sägas (jfr Schnell 1971 s 82). I ett grustag söder om kyrkan har fragmentet SÖ 368 påträffats, sannolikt härrörande från en kalkstenskista.

Husbyhögarna kan inte inordnas i systemet av centralpunkter med mindre än att de ses i perspektivet av båda hunden H och I. Därvid blir läget mycket centralt, både rumsligt och kommunikations mässigt. Än mera centralt blir högarnas lokalisering i ett perspektiv där även hundare G inryms. I ett sådant "trehund" ligger Husby i skärningspunkten mellan vattenvägar från nordväst – Långhalsen, nordöst – Båven-Lidsjön, från söder – Nyköpingsån och från öster vattenleden Eknaren-Glottran genom Runtunabygden. Husby-gård kan därmed inordnas jämsides med de båda andra centralpunkterna för "trehunden" A + B + C resp D + E + F, Ingjaldshögen och Ene-Lingakomplexet.

Ytterligare en husaby finns i I-hundet, i norra delen av Floda socken, invid Julitagränsen. Den saknar fornlämningar men har ett kommunikationsmässigt strategiskt läge i anslutning till Köpingåsen, naturlig färdled mellan Västmanland-Rekarna och sjöplatåområdet.

Schemat för centralpunkterna i hunden G-I återges i fig 24 (s 79), där relationen mellan centralpunkter markerade av huvudenheter resp centralnamnsenheter återigen kan iakttas. G1-området kan härvid – i avsaknad av egen markerad centralpunkt – uppfattas som inrymmande Oppusa med den överordnade centralpunkten Uppsa kulle. I övrigt finns centralnamn som centralpunkter för hunddelar med överordnade centralpunkter i H2 (Täckhammar) och I1 (Kung Blackes hög och Husabygård). Mönstret bryts dock av huvudenheten Landshammar i G2 där också hela hundets centralpunkt Aspa löt återfinns. I övrigt kan mönstret följas oavkortat över hela landskapet.

4.3.3 Centralpunkterna, konklusioner

Genomgången av landskapets storhögar i relation till hundrekonstruktionen och kan sammanfattas med att landskapets mest framträdande storhögar genomgående återfinns på platser som ligger påtagligt centralt i hunden, dess tredingar, fjärdingar och hälfter. Tabellen, fig 25, utgör en sammanställning av storhögarna, i en del fall sammanslagna till komplex i anslutning till genomgången ovan. Sammanställningen visar att av 55 högar eller högkomplex där hög om 20 m i diameter eller större ingår enligt Hyenstrands (1974 s 111 ff) genomgång, med vissa kompletteringar kan inte mindre än 23 (42 %) relateras till den hypotetiska hundindelningen. I denna relaterbara grupp ingår 11 av 12 gravkomplex med högar om minst 30 m i diameter tillsammans med fyra av de fem gravfältskomplex som innehåller mer än en hög om minst 20 m i diameter. Dessutom ingår åtta av 30 komplex med 20-metershögar.

Av de relaterbara högarna kan runstenar knytas till 17 st, d v s alla utom sex, i en del fall dock enbart genom förekomst av runstenar i

F. nr, socken	*benämning*	*hög, m. d.*	*hunddel*	*runsten*
Högar om minst 30 m i diam.				
1) 154, Runtuna	Uppsa kulle	55	G1–G3	Sö 151
2) 8, Botkyrka	Hundhamra	45+35+?	D3+D4	Sö 187
3) 102, 203, 121, Sorunda	Ulle-Hoxla-Tibble	45+32+22	E	Sö 229 (215) F-76
4) 27, 29, Husby-Oppunda	Husby-gård	40+35	G+H+I	–
5) 26, Vallby	Kung Inges hög	40	–	–
6) 4, 21, Blacksta	Kung Blackes hög	35+20+?	I	Sö 54, 55, 57, 373
7) 112, Kärnbo	Viggeby	35	C3+C4	Sö 183
8) 93, 176, 177, Trosa	Sör-Husby	8 st 20–30	F1	Sö 27
9) 20, Hammarby	Tidö-Ormkullen	30	B1+B2	Sö 91
10) 59, Vansö	Ingjaldshögen	30	A+B+C	Sö 321
11) 62, Ludgo	Aspa löt	30	G	Sö 136–38, 141, F-36b
12) 36, Spelvik	Landshammar	30	G2	Sö 167–68, 373
Fler än en hög, minst 20 m i diam.				
1) 119, Ö. Selö	Björkeby	28+25	C1	–
2) 72, 54, Ö. Järna	Ene-Linga	25+22+20	D+E+F	Sö 352, 383, (353)
3) 147, 148, Y. Selö	Östra sjöhage	25+22+20	C1+C2	Sö 202–03, 376
4) 8, Huddinge	Vårby	20+20	D4(?)	–
5) 410, 413, V. Haninge	Ormsta/Alvesta	22+20	–	Sö 236
Hög minst 20 m i diam. relaterar till centralpunkt				
1) 407, Ö. Haninge	Hesslingby	26	E1	–
2) 44, Hölö	Skälby	25	E4	(Sö 18)
3) 48, Tumbo	Tumbogravfältet	20	A	(Sö 82, 84, 362–63, F-58, F-63)
4) 11, Kjula	Kungshållet	20	B	Sö 106
5) 182, Grödinge	Uppinge/Husby	20(+18)	D	Sö 297
6) 145, Ösmo	Älby	20	E2	Sö 256–58
7) 136, Stigtomta	Senesta	20	H3	–
8) 4, Bärbo	Täckhammar	20	H2+H3	–
Övriga högar om minst 20 m i diam.: 30 st (varav 7 med anknutna runstenar)				

Fig. 25. Södermanlands högar om minst 20 m i diameter, sambanden med centralpunkter/huvudenheter och runstenar.

närbelägna kyrkor. Dessa runstenar är satta inom parentes i tabellen. Av gruppen icke relaterbara storhögar – 30 st – knyter sig däremot endast sju till bebyggelser där runstenar har påträffats.

Tabellen visar också en korrelation mellan högarnas storlek och den nivå i den hypotetiska hundindelning som högen kan relateras till. Så gäller att de 11 största högarna/högkomplexen inkluderar nio högar som måste eller kan relateras till centralpunkter för hela hund eller flera hunddelar. Bland de övriga högarna, mindre än 30 m i diameter, 12 st, finns sex högar som kan relateras till indelningens högre nivåer.

I den sammanlagda bilden av hundenheterna ingår tre st (markerade med frågetecken i spalten för hunddel) där det kan vara tveksamt om storhögen verkligen kan anses markera en centralpunkt.

Dessa kan väl uteslutas ur gruppen centralpunkter utan att totalbilden påverkas.

Likaså kan mycket väl antas att ett antal av de utpekade huvudenheterna helt slumpmässigt ligger på platser som i perspektivet av hundrekonstruktionen framstår som centralpunkter. Det är dock mindre rimligt att tillskriva hela mönstret av centralt belägna storhögar slumpvisa omständigheter. Det är synnerligen anmärkningsvärt att just de storhögar som kan placeras in i mönstret av centralpunkter har ett direkt rumsligt samband med runstenar. På ett signifikativt sätt skiljer sig därigenom de storhögar som markerar centralpunkter från de övriga högarna.

Det kan tolkas som att de icke-centrala högarna i gemen inte är socioekonomiska markeringar som är aktuella vid 1000-talets mitt. Motsatsen gäller följdaktligen för de runstensmarkerade högarna som är centralpunkter (jfr avsnitt 4.3.1).

Vad genomgången visar är alltså att storhögarna i perspektivet av hundrekonstruktionen uppträder i ett fixerbart mönster som inte i annars är iakttagbart. I denna mening bekräftar fördelningen av storhögar i landskapet hundrekonstruktionen utifrån en helt ny utgångspunkt.

En aspekt på högarna är att de såsom ofta framhållits av olika forskare har en markant dragning till de stora vattenvägarna. Eftersom hundrekonstruktionen är uppbyggd kring vattenvägarna med dessa som ”mittaxlar i hundet” föreligger följdaktligen en möjlighet att höglokaliseringen ändå inte har med en hundindelning i enlighet med rekonstruktionen att

göra d v s sambandet storhög – centralpunkt är indirekt. Inför en sådan invändning kan då genmälas att enbart anknytningen till vattenvägen inte förklarar varför högen ligger just vid den passage längs denna som samtidigt ger det centrala läget i hundet eller dess underavdelning. Det gäller t ex Ingjaldshögen, Östa sjöhage, Uppsa kulle och Kung Blackes hög. Vidare finns ingen iakttagbar skillnad mellan de centrala högarna som ligger vid en viktigare vattenled och de som inte gör det, t ex Kungshållet, Viggebyhögen, Ullevihögen eller flertalet av högarna på tredings- eller fjärdingsnivå. Det centrala läget är detsamma. Däremot gäller det i gemen för de högar som markerar centralpunkter att de intar ett gynnsamt läge ur kommunikationssynpunkt. Detta måste dock givetvis höra samman med den funktion i hundorganisationen som storhögarna markerat.

Att det visat sig möjligt att placera in de mest framträdande och tillika runstensmarkerade storhögarna i landskapet i ett system i den hypotetiska hundindelningen måste således uppfattas som en viktig test av densammas giltighet. Den andra testen utgörs av undersökningen av huruvida de storhögsmarkerade huvudbyarna uppträder i ett iakttagbart system tillsammans med de av centralnamnsenheterna som också ligger centralt i hunden/hunddelarna.

För tydlighetens skull kan här först analysförfarandet beträffande centralnamnsenheterna kortfattat repeteras. Detta har alltså varit att tuna-byar och enheter med teoforma -berga/-lunda-namn har korrelerats med antalen urskiljda hunddelar. Därvid har det visat sig att en bebyggelse med det aktuella ortnamnet i princip alltid finns för varje hunddel, oftast i enlighet med grundmodellen (fig 5a) enligt vilken centralnamnen täcker in en dubbeltolft där inget Berga eller Lundby finns.

Korrelationen har resulterat i ett antal överblivna Tuna och -berga/-lunda sedan varje hunddel tilldelats sitt centralnamn. På detta sätt har 17 centralnamnsenheter skiljts ut som kunnat prövas som centralpunkter för hund eller för hundhalvor. Av dessa 17 kan tre stycken (Fröslunda i Torshälla, Torsberga i Stenkvista samt det osäkra Närlunda-Ekerö) inte inrymmas i denna modell medan tre andra enheter i stället inryms i en mer komplicerad hierarki av centralnamn för hunddelarna C1 och C2 (Fröslunda-Selö, Torslunda-Toresund, Ullunda-Selö). Ett Tuna-namn (på Fogdön med Tuna-Sätuna) framstår också som dubblerande. De övriga tio – alla utom en är tunabyar – kan dock placeras in som centralpunkter för antingen hela eller halva hund. En dylik identifiering (Tuna i Bärbo, hundet H) är tveksam.[1]

För dessa tio centralnamnsenheter gäller nu att två stycken (Tuna-Tumbo och Torsberga i Runntuna) direkt är knutna till överordnade centralpunkter som också markeras av huvudenheter (Tumbogravfältet resp Oppusa/ Uppsa kulle). De övriga åtta markerar centralpunkter där huvudenhet saknas för endera helt eller halvt hund.

På motsvarande sätt kan 13 huvudenheter placeras in i systemet som centralpunkter för hund, flera hunddelar eller för de tre ”trehunden”. Därtill kommer de två huvudenheterna som förekommer tillsammans med centralnamnsenheter.

Sammantaget erhålls genom detta förfarande 23 centralpunkter för nivåerna över den enskilda hund-delen. Tillsammmans ger dessa en komplett hierarki av centralpunkter i hundrekonstruktionen med centralpunkter för varje tre-hund (tre st), varje hund (nio st) samt åtta av tio halva hund i de fjärdingsdelade hunden. Dessutom finns ytterligare tre överordnade centralpunkter (för B1+B2, G2+G3 samt för G1+G2+G3).

Centralpunkter saknas alltså i princip endast för två hundhalvor i fjärdingsdelade hund, för F1+F2 samt för D1+D2. I det senare fallet kan luckan fyllas av den anmärkningsvärda bebyggelsen Viad i Grödinge socken.

Denna påtagliga korrelation mellan hundindelning, huvudenheter och centralnamnsenheter i indelningens system av överordnade centralpunkter motsvaras så av en annan korrelation beträffande centralpunkterna för de enskilda hunddelarna. För centralnamnen gäller härvid att det Tuna eller det teoforma-berga/-lunda som enligt modellen för centralnamnen hör ihop med hunddelen antingen kan uppfylla kravet på att samtidigt vara dess centralpunkt eller inte. Av de 33 centralnamn som här är aktuella är det 14 som fyller detta krav. I 11 andra hunddelar finns huvudenheter som centralpunkter, varav dock fyra definitionsmässigt är osäkert identifierade huvudenheter. Sju hunddelar saknar markerad centralpunkt och i en kan en vi-bebyggelse, Vidåker i Vingåker, anses markera centralpunkten.

---

[1] Efter manuskriptets färdigställts har jag observerat Hellbergs (1979 not 78) uppgift om två avhysta bebyggelser Torslunda och Närlunda, som legat strax öster resp väster om kungshögarna i Husby-Oppunda socken. Dessa saknas således i genomgången av centralnamnen i hundet I (I1). Kungshögarna markerar den överordnade centralpunkten för hunden G-H-I men denna framstår med tillägget av Torslunda-Närlunda såsom markerad av såväl huvudenhet som centralnamnsenheter, efter mönstret från Tuna-Tumbogravfältet (hundet A) och Torsberga-Uppsa kulle (hunddelarna G1-G2-G3). Förekomsten av de bägge centralnamnsenheterna skulle också kunna föranleda en omtolkning av gränsen mellan hunden H och I, resulterande i en bättre överensstämmelse mellan centralnamn och antal primärenheter i norra delen av hundet H (H1, H2). Förbiseendet av bebyggelserna resulterar således inte i någon ytterligare utebliven verifiering av modellen för centralnamn och centralpunkter.

Hund-del		*2(3) delar*	*helt hund*	*3 hund*
A1	H?			
A2	N		HN	
A3	H?			
B1	–	H		
B2	–		H	
B3	N			H
C1	H			
C2	N	H	N	
C3	N	H		
C4	N			
D1	N			H
D2	–	a	H	
D3	–	H		
D4	H?			
E1	H			
E2	H	N		
E3	–	N	H	
E4	H			
F1	H			
F2	N			
F3	N	N	N	
F4	N			
G1	–	HN		
G2	H	N	H	
G3	N			
G4	N			
G5	–	N		
H1	N			
H2	N	H	N?	
H3	H			
I1	N		H	H
I2	H?			
I3	a			

Hund-del		*2(3) delar*	*helt hund*	*3 hund*
A1	H?			
A3	H?			
D4	H?			
I2	H?			
C1	H			
E1	H			
E4	H			
F1	H			
H3	H			
G2	H	N	H	
E2	H	N		
C4	N			
F2	N			
F4	N			
G3	N			
G4	N			
H1	N			
C3	N	H		
C2	N	H	N	
F3	N	N	N	
H2	N	H	N?	
A2	N		HN	
I1	N		H	H
B3	N			H
D1	N			H
B1	–	H		
D3	–	H		
G5	–	N		
G1	–	HN		
D2	–	a	H	
E3	–	N	H	
B2	–		H	
I3	a			

Fig. 26. Hundindelningens centralpunkter med markeringar av huvudenheter (H), centralnamnsenheter (N) eller med annan (a) markering (''vi-bebyggelse''). Till vänster: hund-delarna enligt topografisk uppställning. Till höger: hund-delarna ordnade efter likhet ifråga om centralpunktsmarkering.

Systematiken i hunddelarnas centralpunkter kan sammanfattas utifrån uppställningen fig 26a. I denna har markerats vilken typ av centralpunkt som finns i resp hunddel liksom förekomsten av överordnade centralpunkter i resp del. Fig 26b ger samma redovisning men här är hunddelarna ordnade efter likhet ifråga om centralpunktsmarkering.

Uppställningen visar att hunddelarna kan delas in i fyra distinkta grupper. Den första utgörs av de där centralpunkten markeras av huvudenhet. Ingen av dessa 11 hunddelar rymmer någon annan storhögsmarkerad bebyggelse som är möjlig att placera in i systemet som centralpunkt för flera hunddelar eller ett helt hund, undantagandes G2 med både Landshammar och Aspa löt. Inget av områdena utom G2 och E2 rymmer heller någon centralnamnsenhet som kan ses som överordnad centralpunkt. Huvudenhet som centralpunkt i hunddel utesluter således i princip annan överordnad centralpunkt.

Detta korresponderar givetvis direkt mot det omvända förhållandet; där överordnad centralpunkt finns är hunddelens egen centralpunkt istället markerad av centralnamnsenhet (åtta hunddelar) eller också saknas markerad centralpunkt (sju hunddelar). Denna iakttagelse är giltig för samtliga de 17 hunddelar som hyser överordnade centralpunkter. Det är t o m så att bebyggelser med relativt sett framträdande storhögar – sedan de overordnade huvudenheterna räknats bort – helt och hållet saknas i dessa 17 områden. Undantagen utgörs av området B1 med Kung Inges hög i Vallby samt området D3 där en 26-metershög finns vid Hågelby i Botkyrka.

Framträdande storhögar saknas även i de sex hunddelar med centralnamnsenhet som centralpunkt men som inte rymmer överordnad centralpunkt. Möjligt undantag utgörs därvid av hunddelen F4 med en hög 27 m i diameter vid Upp-Mälby i Björnlunda.

Sammantaget är det alltså möjligt att iaktta

ett mönster av nästan förbluffande regelbundenhet när landskapets storhögar och vissa i särskild ordning utpekade centralnamnsenheter, oftast Tuna-byar, relateras till den hypotetiska hundindelningen. Denna är i sin tur i princip fastlåst redan genom reglerna for hundrekonstruktionen (avsnitt 4. 1) och genom systemet av centralnamn på hunddelarnas tolftnivå.

Det bör därför vara berättigat att dra slutsatsen att hundrekonstruktionen i sina huvuddrag svarar mot en administrativ indelning i Södermanland som existerat under 1000-talet. Är denna slutsats för hastigt dragen återstår likväl ytterligare testmöjligheter, varav några skall utnyttjas i den fortsatta framställningen rörande den tidiga medeltidens hundaresindelning.

4.4. Hundorganisationen, tolkningar

På nuvarande stadium av undersökningen framstår det som befogat att försöka utmejsla en rimlig tolkningsmodell till det påvisade mönstret. Härvid gäller generellt att iakttagelsen av mönstret är ett primärt resultat medan tolkningen av detsamma är sekundär och kan göras annorlunda utifrån andra utgångspunkter än de som här anläggs.

Först kan de viktigaste konklusionerna från diskussionsavsnitten 3.4, 4.1.1. och 4.2.3. upprepas:

Hundindelningen vid 1000-talet är av allt att döma inte en nyskapelse för denna tid utan är resultatet av en äldre adrninistrativ indelning som förändrats succesivt till sitt innehåll. Ett realistiskt alternativ är att hunden tillkommit som åtminstone förhållandevis regelbundna storhundaren (10 tolfter) under tidig vikingatid. Dateringen är avhängig uppfattningen om en snabb inre bebyggelseförtätning under yngre vendeltid och vikingatid. Har tillväxttakten varit långsammare måste tidpunkten för de hypotetiska storhundarena flyttas bakåt.

Den ursprungliga indelningen kan i sin tur föras tillbaka på landskapets topografiska zonering i avgränsade flod- och vattenområden. I dessa områden har huvudvattendraget varit den samlande mittaxeln för de bygder som utåt avgränsas av utmarksområden gentemot nästa flodområde. Denna rumsliga och topografiska bebyggelsezonering kan med fördel även ges en politisk innebörd svarande mot enheter med karaktär av hövdingadömen, sinsemellan i olika politiska beroendeförhållanden. Landskapets allra största högar (om minst 40 m i diameter) har en påfallande regelbunden spridning när de relateras till de topografiska zonerna och kan antas markera huvudorter eller huvudsäten i ''hövdingadömena''.

Hundindelningen vid vikingatidens början måste ses som ett uttryck för en politisk samordning och bör därför markera ett avgörande steg i en statsbildningsprocess i mälardalen. Den är tillkommen genom att landskapets topografiska zonering administrativt manipulerats så att ett ytterområde i en större zon läggs samman med den angränsande mindre zonen. Idén bakom omstruktureringen antas ha varit att åstadkomma likvärdiga hund med avseende på antalet ingående bebyggelser men med bibehållande av den äldre indelningens fördelar vad avser den inre kommunikationen längs huvudvattendraget/mittaxeln.

Hunden har därvid kommit att sammanfogas av topografiskt väldefinierade bygder eller grupper av bygder som utgör tredingar eller fjärdingar av hunden, beroende på den lokala bebyggelsebilden. Via hunddelarna har hunden taxerats genom ett enkelt kollektivt beskattningssystem. Hunddelens bebyggelser har således räknats samman i grupper om tolv och i förekommande fall en överskjutande halv tolft som tillsammans hade att svara för en bestämd prestation. För varje tolft har en bebyggelse åsatts namnet Berga eller Lundby om det varit fråga om en halv tolft. Denna centralnamnsbebyggelse uppfattas som ansvarig för redovisningen av prestationen gentemot en bebyggelse som har ett Tuna- eller ett teoformt -berga/-lunda-namn och som alltid finns i hunddelen. Oftast är taxeringen gjord så att två tolfter som saknar Berga eller Lundby är direkt underställda hunddelens Tuna medan de övriga tolfterna redovisas via Berga och Lundby.

I takt med att bebyggelsen i hunddelen växt kan omräkningar av tolfterna ha gjorts och nya tolfter fått sina Berga eller Lundby. Systemet med Berga och Lundby behöver inte ha varit ursprungligt utan hunddelens tolfter kan tidigast ha definierats enbart genom den överordnade centralnamnsenheten. Det kan inte uteslutas att åtminstone vissa av dessa bebyggelser haft administrativa funktioner som går längre tillbaka än hundindelningen. Inom varje tolft kan mera detaljerade regleringar av hur skatteprestationen skulle fördelas ha ägt rum på böndernas egna initiativ (jordmätning med lokala måttsenheter).

Till denna bild kan så läggas förekomsten av det hierarkiskt uppbyggda systemet av centralpunkter som antingen markeras av en storhögsförsedd huvudenhet eller av en centralnamnsbebyggelse.

En utgångspunkt för det vidare resonemanget kan tas i den skillnad mellan huvudenheterna och centralnamnsenheterna som består i att de förra så gott som alltid markerats av runstenar medan detta tvärtom är förhållandevis sällsynt beträffande de senare. Sambandet centralnamnsenheter/runstenar kan således redovisas som i tabellen fig 27 där parenteserna anger runstenar från till enheten anslutande kyrka. Uppställningen visar att sambandet

Fig. 27. Förekomsten av runstenar vid centralnamnsenheterna

Centralnamnsenheter som markerar centralpunkt för mer än enskild hund-del	
Tuna-Tumbo[1]	(Sö 82, 84, 362, 363, F-58, F-63)
Tuna-Kattnäs	Sö 17
Runtuna by	(Sö 143)
utan runstenar, 7 st	
Centralnamnsenheter som markerar centralpunkt för hunddel	
Tuna-Åker	(Sö 329, 382)
Tuna-Enhörna	(Sö 190)
Frustuna	(Sö 10)
Kungsberga	(Sö 149, 150)
utan runstenar, 11 st	
Övriga Tuna-byar samt enheter med teoforma -berga/ -lunda namn	
Fröberga-Ö. Selö[2]	Sö 209
Tuna-V. Haninge	Sö 241
Frölunda-Sorunda	Sö 222
Hedenlunda	Sö 70
Lunda k:a	(F-42)
Ullunda-Y. Selö	Sö 199
Torslunda-Ekerö	U11
(Eskils-)Tuna	Sö 357
utan runstenar, 19 st	
Berga- och Lundby-enheter	
Berga-Husby Rekarne	Sö 93–95
Berga-Kjula	Sö 104
Berga-Y. Selö	Sö 192–193
Berga-Salem	Sö 302
Berga-Sorunda	Sö 217
St. Lundby-Lid	Sö 131
Lundby-Ö. Selö	Sö 212
utan runstenar, ca 70	

[1] Kan även hänföras till huvudenhet markerad av Tumbogravfältet.
[2] Storhög 20 m i diam. vid Fröberga.

runstenar – centralnamnsenheter är svagt. Ändå måste det förutsättas att de båda kategorierna huvudenheter och centralnamnsenheter är aktuella inslag i 1000- talets administrativa organisation. Både typerna av enheter ingår således i ett integrerat system samtidigt där 1000-talsdateringen ges dels av överensstämmelsen tolfter – primärenheter, dels av sambandet huvudenheter – runstenar.

Både storhögar och runstenar uppfattas lämpligast som sociala och socioekonomiska statusmarkeringar. Samtidigt kompletterar centralnamnsenheter och huvudenheter varandra i systemet av centralpunkter. Slutsatsen måste då dras att de centralnamnsenheter som också är centralpunkter markerat samma slags administrativa funktioner som huvudenheterna, men utan att vara bebyggelse med den sociala status som tillkommit huvudenheterna.

Denna slutsats exemplifierar det i och för sig självklara förhållandet att hundorganisationen för att kunna tolkas rätt måste relateras till den yngre järnålderns sociala struktur liksom till de förändringar som denna måste ha genomgått under perioden. En modell måste alltså formuleras beträffande dessa förhållanden i vilken hundorganisationen kan inplaceras och ses som ett uttryck för förändringar.

Modellen ges en medvetet vag utformning motiverat av att utrymme saknas för tester av mera precisa delhypoteser kring de aktuella frågorna. Avsikten är alltså först och främst att visa att hundorganisationen kan vara fruktbar att betrakta ur det angivna perspektivet. Däremot synes det inte lämpligt att låsa tolkningen av densamma vid utsagor om en samhällsutveckling som i sig inte beläggs genom den här gjorda undersökningen. För modellens utformning har dock inspiration i första hand hämtats från Randsborgs (1980, jfr avsnitt 2.2.) tes om att framväxten av en central makt i vikingatidens Danmark ackompanjeras av ett system av förläningar som alltså för in ett nytt element i tidens jordägande. Vidare har Hyenstrands (1983 s 210) plädering för att ett system av federationer mellan olika politiska bildningar kan ge relief åt statsbildningsprocessen (jfr avsnitt 2.2.) beaktats. Modellen uppvisar vissa likheter med en motsvarande modellskiss som tidigare presenterats av Hyenstrand (1980 s 39).

Från den tidiga medeltiden möter således en tydlig social skiktning bland den jordbrukande befolkningen, svarande mot ett differentierat jordinnehav. Detta bör vara resultatet av en längre process. En skattskyldig bondeklass men med fri dispositionsrätt till sin egen jord utgör ett skikt men också landbor och ofria existerar. Från den förra gruppen utkristalliserar sig den stormannaklass som kommer att bilda det världsliga frälset,karakteriserat av att den brukar sin jord genom ombud. Detta bör dock inte vara ett renodlat medeltida fenomen eftersom det även under vikingatiden funnits brytar, d v s ofria som varit jordägarens ombud på enskilda gårdar eller för grupper av gårdar. Likaväl som företeelsen med trälar har sitt ursprung i förhistorisk tid kan detsamma även alltså gälla för landborna (jfr Foot och Wilson 1970 s 67, Olgeirsson 1971, Anderson 1976 s 47, Lindqvist 1979 s 129 ff, Kylberg 1980 s 34).

Ovanför dessa skikt finns kungamakten där valkonungadömet markerar konungens samhörighet med stormannaklassen ur vilken han väljs. Som representant för centralmakten förfogar konungen över ett eget godsinnehav, Uppsala öd, som också måste ha förvaltats genom ombud (jfr konungens bryte, se t ex Wessén i UR, kommentaren till U11).

Gentemot den töckniga bilden av den tidiga medeltiden kan den motsvarande bilden av järnålderns ättesamhälle ställas. Ursprungligen var det inte den enskilde utan ätten som var ägare till jorden men hur övergången skett

Fig. 28. Teoretisk modell för övergången från ''hövdingadömen'' till tolfttaxerade hund (se vidstående text).

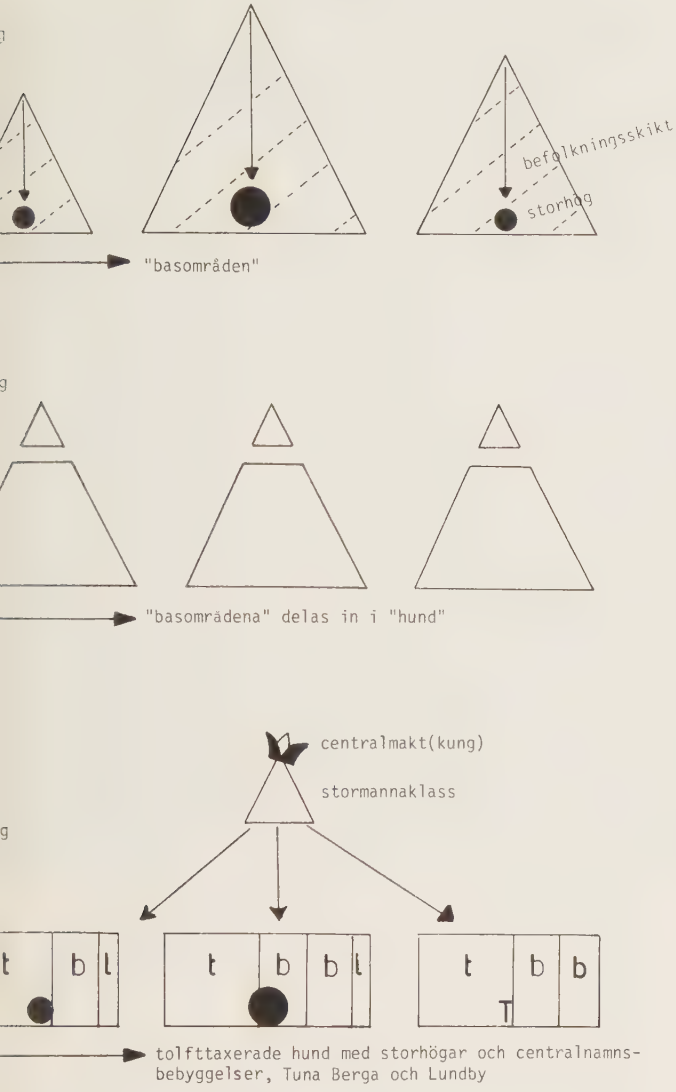

är en i hög grad outforskad problemställning. Medeltiden uppvisar emellertid egentligen mycket få kvarlevor av ätten som samhällsbärande institution – bördsrätten till jorden och ättarboten kan nämnas (Rosén 1966 s 116).

Man kan vara observant på möjligheten att se övergången till enskilt ägande som resultatet av en jämn utvecklingslinje där dispositionsrätten till jorden inom ett stamområde successivt knyts starkare till undergrupper inom stammen, ätter, och så småningom även till undergrupper av ätten varvid endast en gradskillnad till slut föreligger gentemot ett spritt individuellt agande. Å andra sidan kan uppbrottet från stamsamhället ha skett i mer eruptiva former och ett avgörande inflytande över jorden kan då länge ha varit centraliserat till en översta elit inom stammen. Denna kan representeras av ett hövdingaskikt i förhållande till vilket den enskilda jordbrukaren följaktligen intog en ställning påminnande om förhållandet mellan medeltidens landbo kontra godsägaren.

Ättesamhället med rötter i stamområden bör vara möjligt att definiera i territoriella termer, d v s så att ätten eller en undergrupp av ätten förfogade över ett gentemot nästa ätt avgränsat område inom stammens territorium. Ett sådant stamområde ligger då nära till hands att korrelera med den i avsnittet 3.3. genomförda uppdelningen av landskapet i rumsligt-topografiskt sammanhållna basområden. Inom basområdena finns likaså topografiskt avgränsade underregioner t ex i anslutning till ett biflöde till basområdets samlande vatten- eller mittaxel.

Landskapets allra största högar visade sig ha en påfallande jämn fördelning över basområdena och kan följdaktligen ha motsvarat basområdets samlingsplats och/eller säte för stammens huvudman/hövdingen. På motsvarande sätt har genomgången av hela storhögsbeståndet visat att många hundarestredingar/fjärdingar är topografiskt och rumsligt väl avgränsade underregioner med centralt belägna storhögar. Dessa – eller en del av dem – kan alltså ursprungligen ha markerat samlingsplatsen och/eller sätet för hövdingen över en av stammens undergrupper.

Ett tänkt sörmländskt samhälle enligt dessa riktlinjer skulle schematiskt kunna beskrivas såsom i fig 28a där basen i de olikstora pyramiderna betecknar stammarnas territorium i analogi med skillnaderna i storlek hos basområdena. Pyramidernas form motsvarar den uppåt avsmalnande befolkningshierarkin inom vilken dock frånvaron av en klar stratifiering markeras av de streckade snedställda linjerna. Inom stammarnas områden ligger storhögarna centralt (punkterna) och med en klar relation (pilarna) till det övre skiktet i befolkningshierarkin.

Jorden i stammens besittning eller som ättens egendom utesluter ett system av beskattning och taxering inom stammens ram. Det är ju inte den enskilda brukaren som förfogar över egendomen. I stället motsvaras den sociala interaktionen av ett annat system av prestationer och skyldigheter längsmed pyramidens vertikala led.

Hundsimulationen är utförd efter den sedermera bekräftade hypotesen att hunden är tillkomma genom manipulationer av basområdena i syfte att få till stånd ungefär likstora enheter. Dessa manipulationer kan då också svara mot stamsamhällets successiva upplösning och framväxten av ett övre samhällsskikt som inte längre är socialt integrerat med befolkningsbasen. Pyramiderna omformas alltså enligt fig 28b.

Indelningen i ungefärligt likstora hund förutsätter dock förekomsten av en centralmakt – det kan inte vara det egna hundets innevånares eller ''hundhövdingens'' intresse att det egna området skall vara lika stort som nästa. Nästa fas i modellens utveckling måste då vara att

det översta, lösgjorda befolkningsskiktet i stället finns sammanslutet i en ny intressegemenskap – det statsbärande skikten i en primitiv stat av t ex federativ art. Ur det överordnade skiktet framspringer (väljs eller tar ledningen utifrån makt- och styrkeförhållanden) en kung.

Stamsamhällets upplösning kan nu också svara mot ny syn på jordägandet. Det äldre prestationssystemet kan bytas ut mot en ny reglerad prestation i utbyte mot en mera individuellt uppfattad besittningsrätt. D v s bonden blir skattskyldig men får i gengäld förfoga över egen jord (jfr t ex Herlitz 1974 s 145). I analogi härmed ligger tolkningen av centralnamnen på basnivå, Berga och Lundby, som uttryck för en primitiv beskattning där beskattningsenheten fortfarande utgörs av ett renodlat kollektiv, tolften. Förändringen skulle då kunna åskådliggöras motsvarande fig 28c.

Denna figur visar alltså de manipulerade basområdena såsom inrangerade i det administrativa systemet, hundindelningen, med genomförd taxering och "fria" bönder. Jämsides med dessa bör olika hövdingar eller stormän ha haft särskilda bindningar till "sitt" hund eller "sin" hunddel, uttryckt i ett eget jordinnehav och tidiga godsbildningar. Den grupp som svarar för brukandet av dessa är brytar eller landbor.

Kungamaktens godsinnehav kan förutom konungens "arv och eget" ha tillkommit genom ett planmässigt överlåtande av vissa egendomar till centralmakten, d v s de gamla kungshögsenheterna.

Hundorganisationen förutsätter alltså existensen av centralpunkterna dit de administrativa funktionerna knyts. Rimligen utgörs därvid ett skikt av centralpunkterna av befintliga framträdande och strategiskt belägna bebyggelser som är äldre än hundorganisationen men som inrangeras i denna. Dessa bebyggelser har sedan gammalt en hög social status och kontrolleras av centralmakten eller stormannaskiktet. Följaktligen är de markerade av storhögar och även runstenar tillkommer under 1000-talet. De framträder i analysen som huvudenheterna. Till andra huvudenheter kan den överordnade funktionen ha knutits först i samband med hundindelningen. Det kan vara fråga om bebyggelser som annekterats inom ramen för en planmässig strävan från centralmakten att kontrollera strategiska punkter och det kan vara fråga om förläningar till enskilda stormän.

Genom denna process får även tidigare anonyma bebyggelser en framträdande social status, vilket kan jämföras med att bland huvudenheterna (se tabellen fig 25) finns dels en grupp med ortnamn av mera anonymt slag, oftast med ändelsen -by, dels ett skikt av mer exklusiva ortnamn – Landshammar, Täckhammar, Tidö, Hundhamra, Ullevi etc. De förra tenderar att vara vanligare bland de huvudenheter som är centralpunkter för enskilda hunddelar, de senare återkommer oftare bland de överordnade centralpunkterna.

Centralnamnsenheterna i centralpunktssystemet blir på motsatt sätt bebyggelser tillhörande ett annat, lägre socialt skikt som på grund av avsaknaden av lämpliga stormansgårdar (huvudenheter) "rekvirerats" till det administrativa systemet, dvs ungefär som enskilda gårdar ålades gästgiveri- och skjutshållningsskyldigheter under historisk tid. Detta överensstämmer med Holmbergs (1969 s 97) slutsats att ytterligt få tuna-byar kan beläggas som kungsgårdar (se även Olsson 1976 s 72 ff). Ytterligt få tuna-byar framträder likaså under medeltiden som sätesgårdar (jfr Styffe 1911 s 279 samt Lundqvist 1967). Det enda säkra sörmländska exemplet på en centralnamnsenhet som är medeltida sätesgård är typiskt nog det storhögs- och runstensmarkerade Fröberga i Överselö.

Innebörden av själva tuna-namnen blir med denna tolkning helt enkelt ungefär en by eller gård med funktion i hundsorganisationen. Tuna-namnet specificerar däremot inte denna funktion eftersom det ju redan har framkommit av analysen att funktionen varierar dels beroende på vilken nivå i hierarkin ett Tuna befinner sig i, dels om Tuna är inordnat i centralpunktssystemet. Ingenting säger heller att inte fler olika funktioner kan vara knutna till samma tuna-by. Härvid gäller då också att tuna-byarna inbördes kan skiljas åt p g a "historiska" orsaker, d v s utvecklingen av hundorganisationen fram till slutpunkten vid 1000-talet.

Modellen ger således en möjlighet att förklara det heterogena draget bland centralpunkterna – huvudenheter kontra centralnamnsenheter. Den skissartade framställningen innehåller dock få eller inga aspekter på drivkrafterna bakom utvecklingsförloppet och inte heller berörs frågorna om förhållandet mellan lokala behov kontra extern påverkan eller tvång. Detta är dock frågor som något skall beröras nedan (avsnittet 4.6.) men först är det lämpligt att söka konkretisera hundorganisationens administrativa funktioner.

4.4.1. Centralpunkter, ting och kult

Tolkningen förs så vidare till frågan om vilka funktioner centralpunkterna svarat mot i hundorganisationen. Här torde gälla att en uppfattning som huvudsakligen förklarar centralpunkterna som samlingsplatser för ting och kult anger den förklaring som dels är enklast, dels passar bäst in på de iakttagelser som kan göras kring centralpunktssystemets uppbyggnad.

Först är det givetvis att märka att själva kriteriet för en centralpunkt, d v s det centrala läget, direkt hänvisar mot en samhällsfunktion

Storhögen vid Aspa löt i Ludgo socken (RAÄ nr 62), den medeltida tingsplatsen i Rönö härad. Foto Jan Lindahl, RAÄ. 1983.

intimt sammankopplad med behovet av en lätt och snabb kommunikation från hundets/hunddelens alla hörn. Centralpunkten framstår alltså som en allmän samlingsplats.

För det andra passar ting/kult-förklaringen väl ihop med centralpunktssystemets hierarkiska uppbyggnad svarande mot ett system där olika sorters frågor i rättsväsendet hörde hemma på olika nivåer i tingslagsindelningen. En jämförelse kan här göras med den isländska fristatens tingsorganisation där alltinget var den högsta nivån och vid vilket lagar antogs. Vid leidtingen som hölls i varje tingslag kungjordes bl a de nya lagarna. Leidtinget invigdes av de tre godar som tillhörde tingslaget (Lárusson 1959).

Vilket det överordnade tingslaget i Södermanland varit kan inte anges emedan samtinget i Strängnäs inte kan beläggas tidigare än från 1327 (se ovan s 72). Strängnäs passar emellertid in som centralpunkt (tillsammans med Ingjaldshögen) i ett av tre hypotetiska ”trehund” (hunden A+B+C), där de andra två centralpunkterna skulle utgöras av Linga malm (med en lokal tradition som tingsplats) resp Husbygård (för hunden D+E+F resp G+I+H).

För att hundet med centralpunkt utgjort en tingsnivå talar framförallt sambandet medeltida tingsplats – centralpunkt för hund. Detta samband finns beträffande Tumbogravfältet, centralpunkt i hundet A och Västerrekarnes tingsplats samt beträffande Kolhöga, nära anknutet till centralpunkten i hundet C, runstensbelagt såsom tingsplats och kvarlevande i denna funktion även i det medeltida Selebo. Motsvarande förhållanden gäller för Aspa löt i hundet G och Röno härad. Beträffande hunden B och I med centralpunkterna Kungshållet och Kung Blackes hög finns även här lokala traditioner om tingsplatser. Dessutom finns ett visst rumsligt samband med de medeltida tingsplatserna Fagra hed i Österrekarne och Vadsbro kyrka i Oppunda. Ingen av dessa platser torde dock kunna föras tillbaka särskilt långt i tid såsom tingsplatser.

Sambandet tingsplats i hundet – tingsplats i medeltida härad skulle på detta sätt förklaras av att platsen i fråga har haft hävd såsom tingsplats och kunnat fortleva i denna funktion under förutsättning av att platsen i häradsindelningen fortfarande har det centrala läget.

Sambandet ting – kult torde vara nödvändigt att förutsätta i den vikingatida hundor-

ganisationen när också kungen av allt att döma även haft sakrala funktioner (se t ex Hafström, 1964b samt ang litt). Kungens roll i kulten bör också haft betydelse för centralmaktens legititet och överhöghet. Görs återigen jämförelsen med de isländska förhållandena är godarnas funktion intressant. Goden var också präst och primärenheten Godby i Sorunda, strax norr om kungshögen vid kyrkan observeras. Beträffande kungshögen, centralpunkt i hunden E finns också det direkta sambandet med ortnamnet Ullevi och ett Ullevi (i Nicolai) kan också ses som en möjlig centralpunkt i hundet H.

Däremot passar inte de två övriga sörmländska Ullevibebyggelserna, i Gåsinge och Vingåker (Elgqvist 1947 s 17 ff) in i detta mönster. Ullevi i Vingåker – säkerligen ingen primärenhet – har dock ett intressant läge söder om den vikingatida bygden och strax norr om Tisnaren, d v s en plats som hamnar i ett centralt läge när Vingåker paras ihop med bygderna i norra Östergötland. Vingåker framstår i hundrekonstruktionen också som sekundärt ”påhängt” på hundet I.

Sambandet hund-kult, finns slutligen även klart indikerat genom relationerna Aspa löt – ”Liutguthawi” samt Kungshållet – Ällevi/Karlåker.

Tredingen/fjärdingen med centralpunkt blir den lägsta nivån i tingsorganisationen, en nivå som huvudsakligen borde präglas av förhandlingar rörande lokala angelägenheter. Detta passar ihop med att centralnamnsenheter oftare än huvudenheter är centralpunkter på denna nivå, vilket således anger att den direkta markeringen för centralmaktens närvaro, storhögen, är mera sporadisk.

Förekomsten av äldre tredingsting finns antydd i Tröghbolag, den medeltida skogsstadgan för Tröghs härad (Palme 1958 s 141 ff) och noteras kan även uppgiften ovan om det isländska tingets tre godar. Sambandet ting–kult på den lägsta nivån skulle också kunna förklara förekomsten av teoforma förleder beträffande centralnamnen. De teoforma ortnamnen förekommer dock lika ofta bland centralnamn som inte är centralpunkter och ett samband tredingsting – kult kan således inte ge hela förklaringen till detta namnskick.

Samband mellan kultindikerande ortnamn och hunddelarnas centralpunkter finns vidare beträffande Vidåker (Viåaker) i Vingåker, Tuna i C3 med sockennamnet Åker, Tuna i Tuna socken (H1) i Jönåkers härad som på 1500-talet kallas Jönåkers kyrka (Schnell 1965 s 17), samt Tuna i Torsåker (F2). De sörmländska åker-namnen tycks således ofta anknyta till hunddelarnas centralpunkter.

Vad så gäller centralpunkterna på halvhundsnivå förefaller förekomsten av denna mellannivå i tingsorganisationen närmast ge ett överlastat intryck. Ett samband med medeltida tingsplatser finns dock även för dessa centralpunkter beträffande Hundhamra med Tomtberga i hundet D, Övra Törs tingsplats, beträffande Setuna med Sotholmen i hundet E, Yttra Törs tingsplats, samt beträffande Tuna-Kattnäs i hundet F, beläget omedelbart norr om Vad, Daga härads tingsplats. Detta samband kan vara av indirekt art, uttolkat så att centralpunkterna på halvhundaresnivå såsom ”inarbetande” centralpunkter sekundärt har kommit att bli tingsplatser där de erhållit ett centralt läge i det medeltida häradet.

Ett samband med kult finns antytt i bebyggelsen Viad, i den bebyggelse som fyller en lucka i centralpunktssystemet, för hunddelarna D 1 +D2. Här finns också det närbelägna Eldtomta och det tycks onekligen kunna finnas ett samband mellan vissa tomta-namn och tinget. Förutom Eldtomta och Tomtberga gäller det i Södermanland även Stigtomta, Jönåkers medeltida tingsplats. Observeras kan även primärenheten Libbtomta i Vagnhärad som ligger strax nordöst om centralpunkten Husby i hunddelen F 1. Tolkas även centralpunkterna på halvhundsnivå som tingsplatser kan detta ses som ett uttryck för en överbyråkratisering av systemet, något som alltså skulle tyda på en stark strävan från centralmakten att kontrollera samhället i detalj. Å andra sidan ersätter vissa centralpunkter på halvhundsnivån centralpunkter på tredings-/fjärdingsnivån och halvhundsnivån blir då tvärtom ett uttryck för en rationalisering. Här finns t ex Ormkullen/Tidö som gemensam centralpunkt för tredingarna B 1+B2. Vissa centralpunkter för enskilda hunddelar skulle även kunna vara illusoriska t ex Tuna-Järna i D1 och Vårby i D4. Hundet D skulle då helt sakna markerade centralpunkter på fjärdingsnivå och centralpunkterna på halvhunds nivån, Viad och Hundhamra, motsvarar istället den lägsta nivån.

Motsvarande resonemang kan föras även om andra delar av indelningen dock utan att några säkrare slutsatser kan nås. Det torde dock vara klart att även halvhundsnivån bör kunna passa in i ett ting-kult-system varvid nivån kan tolkas olika från område till område.

4.4.2. Tingsböterna

Centralpunktssystemet kan alltså enklast och med fördel tolkas som ett hierarkiskt uppbyggt system av tingslag. Centralnamnen på den lägsta nivån i centralnamnshierarkin har på motsvarande sätt ovan (avsnitt 4.2.3.) antagits vara uttryck för ett taxeringssystem, vars övre nivåer ännu inte diskuterats. Genomgången av de bägge hierarkiska systemen har emellertid visat att de i hög grad är sammanflätade, särskilt på de högre nivåerna där centralnanmsenheter och huvudenheter kompletterar varandra i ett bestämt mönster. Detta anger att även centralpunkterna med tingen bör kunna relate-

ras till de statsfinansiella aspekterna på hundindelningen.

Väsentligt i detta sammanhang är hur tingsböternas fördelning kan ha tett sig. Kungamakten hade således enligt landskapslagarna del i böterna (Rosén 1966 s 128 f, Lundberg 1972 s 183, beträffande Södermannalagen, se Holmbäck och Wessén 1940 s XXXIV). Kopplingen mellan hundaret och tinget som var den lägsta tingskretsen i Södermannalagen samt statsmaktens finanser är alltså uppenbar. Frågan är hur långt tillbaka i tiden kopplingen kan föras.

Jarlabankestenen U212 med dess uppgift om att Jarlabanke ägde hela hundaret (''atti alt hundari þetta'') har tolkats (Andersson 1973) som att Jarlabanke haft överhöghet över (Vallentuna?) hundare i betydelsen domsrätt. En motsvarande tolkning kan ges NF-37b från Aspa löt med dess uppgift om att Astrid, Anund och Ragnvald var ''mäktiga i Rauningi''. Liksom Jarlabankestenen även omnämner den tingsplats Jarlabanke lät göra omnämner Sö 137 Aspa löt som tingsplats. Tingsplatser omnämns vidare på Sö 196 vid Kolhöga samt på U225 från Bällsta i Vallentuna. Domsrätten vid tinget såsom kopplad till en väsentlig inkomstkälla (böterna) har också framförallt hävdats av Per Nyström (seminarium den 27/2 1980, arkeologiska institutionen vid Stockholms universitet, jfr även Nyström 1978 s 98 ff, 1934). Nyström uppfattar dock domsrätten som intimt knuten till personen/domaren medan tinget inte skulle motsvaras av ett fixerat territorium. Denna senare ståndpunkt bestrids följdaktligen i detta sammanhang av tolkningen av centralpunkterna. Däremot passar det utomordentligt väl in i det här påvisade mönstret att se tinget som ett instrument för centralmakten och en med denna intimt förknippad stormannakrets för att uppehålla en ekonomisk kontroll. Härigenom motiveras också detaljeringsgraden i centralpunktssystemet. Desto finmaskigare nätet av över- och underordnade tingslag utformats, desto noggrannare blir centralmaktens kontroll över rättsväsende och bötessystem.

Den viktiga frågan om den exakta relationen mellan stormän och centralmakt ifråga om rätten till böterna måste ytterst anses beröra de konkreta maktförhållandena inom det statsbärande skiktet. I detta avseende ger det analyserade materialet dock inte utgångspunkt för någon predistinerad uppfattning. En sådan bör dock finnas inom räckhåll i anslutning till att intensivstudium av framförallt de tidiga skriftliga källorna (se här t ex Hasselberg 1957 och Andrae 1960 samt även Munktell 1982 s 152).

Slutsatsen blir emellertid att kungshögen och storhögen vid 1000-talet (oavsett de funktioner som tidigare kan ha varit knutna till de äldre högarna) markerar centralmaktens eller stormannen/domsherrens närvaro vid och överhöghet över tingslaget. Denna närvaro finns därvid alltså så gott som alltid angiven på hundnivån genom en storhög i anslutning till centralpunkten, mer sällan dock (33%) på tredings/fjärdingsnivån.

4.4.3. Beskattningen

Tinget bör med den givna tolkningen av centralpunkterna kunna ses som en väsentlig inkomstkälla och därmed även som en del i ett statsfinansiellt system. Andra delar i detta system bör ha varit centralmaktens godsinnehav liksom menighetens offer vid de förkristna bloten (Rosén 1962 s 119). Härtill kommer så beskattningen som kan diskuteras dels principiellt utifrån vilka möjligheter centralmakten och med denna förbundna stormän haft att utkräva olika typer av prestationer från menigheten, dels utifrån hur systemet med tolfttaxering i hundet skall relateras till bilden av medeltidens skatter.

Följande den sammanfattande teckning som Österberg (1970 s 418, huvudsakligen baserad på Lönnroth 1940 samt Dovring 1947, se även Lindkvist 1982 s 425 ff som nära följer Österberg) givit medeltidens skatter gäller kortfattat att man vid landskapslagarnas tid har att räkna med gengärden, ledungslamen, ättargälden och spannskatten som de viktigaste ordinarie skatterna i östra Mellansverige. Gengärden brukar härledas från böndernas gästningsskyldighet och som en gärd uttogs den alltså av ett kollektiv, en grupp av bönder som gemensamt hade att erlägga en naturaprestation. Att gengärden verkligen är att betrakta som en stående skatt i mälardalen är dock omtvistat och alternativt kan den i detta område ha haft samma sekundära karaktär som de extraskatter eller gärder vilka blir dominerande och småningom permanentade från 1300-talet och framåt. Att gengärd utgick med belopp per fixerad territoriell enhet tycks också ha förekommit.

Ledungslamen är ersättningen för icke fullgjord ledungsskyldighet och brukar antas ha omvandlats till en stående skatt på 1200-talet i takt med att ledungsflottan allt mera sällan löpte ut. Motsvarande gäller för skeppsvisten som sammanhänger med skeppens proviantering. Ledungsskatterna utgick enligt svealagarna efter distrikt, hamnor och hundaren och dessa antas således tidigare ha varit prestationsenheter i örlogsledungen. Åtminstone under senmedeltiden har ledungsskatt beräknats efter markland.

Även ättargälden och spannskatten har diskuterats av en oenig forskning såsom ledungsskatter. Upplandslagen (Konungabalken X:2, 11) har tolkats som att spannskatten utgick med en fixerad mängd korn och malt per bonde medan ättargälden bestämdes till en klumpsumma per hundare eller skeppslag.

Skatternas ursprung liksom principerna för uttaxeringen är således till stor del höljda i dunkel men uppenbarligen har uttaxering efter såväl distrikt, kollektiv (person eller grupp av personer, mantal) som besuttenhet (jordetal) förekommit samtidigt. De olika skatterna kan inte var för sig renodlas till bestämda uttaxeringsprinciper utan regionala skiljaktligheter förekommer, antydande en komplex tillkomsthistoria. Vissa tendenser kan såsom referatet anger dock spåras i källorna.

Beskattning efter besuttenhet, d v s renodlad individuell beskattning framstår emellertid som den mest utvecklade beskattningsformen och uppfattas därför vanligen även som den yngsta. D en förutsätter således att den beskattande makten har grepp om den enskilda brukningsenhetens bärkraft vilket inte gäller för distrikts- och mantalsskatterna. Belägg finns således för att ättargälden utgått efter jordetal men den fullbordade jordbeskattningen föreligger inte förrän med Gustav Vasas jordeböcker (Lundberg 1972 s 118 ff).

Vid distriktsbeskattningen kan det antas att fördelningen av skyldigheterna inom skattedistriktet var överlåten på bönderna själva och motsvarande kan även ha gällt för kollektiva skatter som inte var direkt kopplade till mantalet. Detta innebär att jordtaxering förekommit tidigare än jordskatt inom skattedistrikten och en kärnfråga är därför vilken typ av jordmätning som kan anses indicera jordskatt. Emedan medeltida hamnor (d v s skattedistrikt) i Uppland inte kan påvisas ha likhet i fråga om beräknade markland har beläggen för marklandsberäkningen från 1100- och 1200-talen bland historiker som regel inte godtagits som belägg för jordskatt. Å andra sidan kan det synas som om ett enhetligt kameralt jordmått bör tolkas som ett uttryck för en centralstyrd taxering och så bör rimligen vara fallet med marklandet när det allt oftare förekommer i diplom från 1260-talet. Så är även möjligheten av avvisa skatt tidig jordskatt via hamnornas olika jordetal avhängig av att hamneindelningen är samtida med marklandsberäkningen (jfr Lundberg 1959, 1964 s 686f samt Hannerberg 1977 s 367 ff). Från 1300-talet måste man emellertid med tämlig säkerhet kunna räkna med jordskatt. Denna existerar då jämsides med de andra beskattningsformerna men ett motsvarande förhållande kan ha gällt även under 1200-talet och kanske, men mindre troligt, under 1100-talet.

Väsentligt beträffande jordskatternas karaktär är emellertid under alla omständigheter att de måste ses som ett uttryck för en strävan mot ett effektiviserat, d v s skärpt skatteuttag från centralmaktens sida. Härigenom står de delvis i motsats till distriktsskatterna vilka så snart distrikten uppvisade olika bärkraft snarast måste ha varit anpassade efter det minst bärkraftiga distriktet. Detta talar för att centralmakten tidigt bör ha strävat mot jordskatter och mot en utbyggd byråkrati som kunde administrera dessa.

Resonemanget ger anledning att återknyta till diskussionen (4.1.1) rörande förekomsten av regelbundna hundaren med konstaterandet av att regelbundna storhundaren kan ha införts i Södermanland vid vikingatidens början men att denna egenskap gått förlorad när hunden via analysen ovan rekonstrueras under 1000-talet. I den mån beskattningen vid 1000-talet utgick efter hundet som distrikt innebär detta att skatteuttaget succesivt bör ha blivit mindre effektivt under vikingatidens lopp. Detta är mindre rimligt vilket leder till slutsatsen att utomordentlig försiktighet måste iakttas vad gäller projiceringen av medeltidens skatter på 1000-talets förhållanden. Tas de fragmentariska upplysningarna om medeltidens skatter ändå till utgångspunkt för ett resonemang om 1000-talets skatter ges slutsatsen att endera var distriktsskatter efter hund ovanliga eller mindre betydelsefulla.

Begränsas diskussion till förhållandet mellan gästningsskyldigheten och ledungsskatten gäller då att ledungsskatten brukar anses ha den mest utrerade karaktären av distriktsskatt medan gästningen, tidigt framträdande som en gärd, är en kollektiv skatteform. Gästningen skulle då också vara den viktigare inkomstkällan och den örlogsledung som anses föregå skatteledungen kan inte ha varit den företeelse på vilken hundindelningen var fotad. En örlogsledung i hundorganisationen bör tvärtom ha haft en mindre framskjuten placering.

Denna ståndpunkt kan ytterligare motiveras utifrån ett resonemang kring skatteuttagets form eller om man så vill, ''valuta''. De två grundläggande alternativen är här arbetskraft och naturaprodukter medan det för 1000-talets del givetvis inte är relevant att diskutera en penningskatt.

Skatt i form av arbete bör ha kunnat utnyttjats för vissa funktioner som direkt konsoliderar en framväxande statsbildning, t ex vägbyggande och vägunderhåll. Landskapslagarnas bestämmelser om hela och halva hundares brohållningsskyldigheter är också just en skatt i form av arbetsplikt. Detta bör rimligen vara ett ålderdomligt drag med motsvarigheter i 1000-talets hund. Knappast ens i hundorganisationen kan denna typ av tjänsteplikt dock ha utgjort det väsentligaste skatteuttaget.

En annan form av tjänsteplikt skulle kunna gälla dagsverksskyldigheter på centralmaktens och stormannens gods, ett system som dock förefaller nog så främmande om reminiscenser skall förutsättas ha funnits i det medeltida samhället (Lindkvist 1979 s 129 ff). Alternativet hör därför inte till de som i första hand bör prövas.

Den tredje huvudsakliga formen för ett arbetskraftsuttag kan ha varit skyldigheten att

delta i krigsföretag. Ett sådant prestationsuttag bör ha satt centralmakt/hövdingar i stånd att utrusta och bemanna expeditioner som kunde ge ett byte, möjligt att omsätta på befintliga marknader. Krigsföretagen kunde således användas för anskaffandet av slavar och för att utkräva tributer i form av pälsdjur från randområdena i norr (jfr t ex Callmer 1977 s 174 med ang litt). De kunde också resultera i varor för lyxkonsumtion eller silver som kunde bytas mot sådana varor. Sist men inte minst kan den defensiva försvarsorganisationen ha varit viktig.

Krigsorganisationens roll för den framväxande danska statsbildningen har betonats starkt av Randsborg (1980) och en strävan mot en stark bas bör organiserade krigsföretag kan också ha funnits bakom hundindelningen i Södermanland.

Emellertid måste en förutsatt strävan efter ett maximerat skatteuttag ha inneburit att de allmänna krigsföretagen organiserades så ofta som möjligt. Rimligtvis kan dock företagen knappast ha organiserats varje år lika lite som den maximala manskapsprestationen kan ha uppbådats varje år. Ett system med rotering (jfr Ekbom 1974 s 79) måste alltså förutsättas.

Görs tankeexperimentet att örlogsledung påbjudits för 80 av 1000-talets somrar måste detta anses svara mot en närmast orimligt välutbyggd organisation. Även en sådan innebär dock att för 20% av århundradets år måste antingen befrielse från den huvudsakliga skatten ha rått eller också har skatt då utgått i form av en motsvarighet till landskapslagarnas ledungslame, d v s inlösning av krigstjänstskyldigheten (jfr Hafström 1949 s 64). Denna måste då i sin tur ha utgått i form av naturaprodukter.

Slutsatsen blir att ett beskattningsväsende som var fokuserat på krigsorganisationen antingen måste ha varit svårt att förena med ett maximerat skatteuttag eller också varit samordnat med ett betydande skatteuttag i form av naturaprodukter. Även detta resonemang resulterar således i att en ledung inte bör vara hundorganisationens enda eller ens yttersta syfte. Tvärt om bör organisationen med fördel kunna relateras till ett prestationsuttag i naturaprodukter.

I ett sådant system kan den agrara produktionen inte ha beskattats i ett system där centralmakten omsatte produkterna med vinst. Först medeltidens urbaniseringar bör ha skapat de härför erfoderliga efterfrågemarknaderna. Naturaskatten måste därför ha uttagits för mer eller mindre direkt konsumtion och därmed är resonemanget återfört till gästningen. Dennas betydelse under 1000-talet måste framför allt relateras till hirdens storlek och alltså dess behov av matvaror. Man måste också kunna räkna med att enskilda hövdingar/stormän med egna följen haft beskattningsrätt. Förekomsten av flera och stora hirder som måste försörjas pekar mot ett samhälle där klara motiv fanns för en inre beväpning. Inom det övre samhällsskiktet kan rivaliserande grupperingar ha funnits och beväpningen kan också ha varit riktad mot en bondeklass vars intressen inte sammanföll med centralmaktens och stormannaskiktets. Att dylika spänningar funnits i vikingatidens samhälle måste sägas vara i hög grad sannolikt (jfr Nyström 1978 s lllff) och att hundorganisationen genomförts med syftet att utkräva skatt genom gästning som ett väsentligt motiv framstår därmed också som troligt.

Ett förutsatt skatteuttag via agrarproduktionen till gästning kan också mycket väl förenas med tolkningen av centralnamnen. Tuna, Berga och Lundby med de dubbla, hela och halva tolfterna kan nu i sig tänkas svara mot rotar i krigsorganisationen men ännu hellre kan de ses som de enheter efter vilka gästningstillskottet uttaxerades. Analysen av centralnamnen (4.3.2.) har givit för handen att antalet tolfter/taxeringsenheter inte var fixerat i hundet utan att nya tolfter bör ha avgränsats i takt med bebyggelsetillväxten. Systemet framstår därmed som en beskattning lagd på ett kollektiv men där kollektivet var identiskt med ett flexibelt distrikt, tolften.

En skatt på agrarproduktionen förutsätter också ett uppbördssystem där varorna fördes samman till särskilda uppbördscentraler. Dessa centraler bör oftast ha varit de huvudenheter som representerar hundens överordnade centralpunkter. Denna bebyggelse måste uppfylla kravet på ett kommunikationsmässigt fördelaktigt läge i hundet och en identitet med tingsplatsen blir således i flertalet fall naturlig. Emellertid är det inte alltid så att en plats i hundet som är idealiskt centralt belägen för persontransporter från områdets olika delar också är det när det gäller tyngre transporter. Sålunda ligger Sigtuna, centralpunkten i hundet F, exakt i områdets mitt både rent avståndsmässigt och sett utifrån bygdernas rumsliga fördelning. Färden från den södra hundhalvan (F 1-F2) längs med leden Trosaån - Sillen – Frösjön måste dock gå uppströms. Sigtuna ligger också inne i landet långt från kusten och således avsides för centralmaktens representanter som kanske huvudsakligen färdades längs de dominerande kustvägarna mellan de uppbördscentralerna.

I hundet F kan således storhögskomplexet vid Sör-Husby vid Trosaåns mynning antas passa bättre än Sigtuna som mål för en naturauppbörd. Hit kunde produkterna forslas nedströms ända från hundets norra delar samtidigt som det längre avståndet inte behöver ha inneburit någon egentlig nackdel. Det behöver ju inte alls antas att varje enskild bonde själv behövde frakta sin skatt till Husby. Ett utvecklat transportsystem kan väl förutsättas.

Det kan också tänkas att systemet var upp-

byggt med en serie underordnade transiteringsorter inom distrikten och uppenbart ger en sådan hypotes möjlighet till en förklaring av lokaliseringen av många centralnamnsenheter på nivån treding/fjärding som inte är central punkter. Sådana centralnamnsenheter ligger påfallande ofta i resp område på ett sätt som svarar mot ett tänkt sammanförande av uppbörden från hunddelens tolfter för vidare transport till den huvudenhet som är den överordnade uppbördscentralen. Resonemanget kan belysas genom en kortfattad genomgång av de aktuella centralnamnsenheterna.

I *hundet A* ligger centralnamnsenheten för tredingen A1, Fröberga i den östra av två Torpabygder (se kartan VI), d v s i den del av området som vetter mot hundets huvudenhet/centralpunkt Tumbogravfältet. Lokaliseringen svarar alltså mot ett sammanförande av produkter från åtminstone tredingens norra del till Fröberga för vidare transporter längs mälarkusten till Tumbo. Motsvarande transportväg från tredingens delar kring Hjälmaren följer dock rimligen vattenleden Hjälmaren-Eskilstunaån.

Centralnamnsenheten för tredingen A3, Frölunda i Stenkvista passar dock inte in i ett sådant mönster med mindre än att det antas att lokaliseringen här svarar mot att uppbörden från den södra delen av tredingen förts mot nordost från Frölunda, t ex mot den överordnade huvudenheten vid Ingjaldshögen på Vansö. Ett motsvarande synsätt måste också anläggas på Eskilstuna i *hundet B* för att denna ort skall passa in i mönstret, dvs Eskilstuna måste ses som en transitoort för produkter som forslades längs Hjälmaren-Eskilstunaån vilka omlastades vid Eskilstuna och härifrån fördes över landbarriären till Kafjärden och slutligen vidare till t ex huvudenheten Husby-Vansö med Ingjaldshögen.

Övriga centralnamnsenheter i hundet B, liksom i hundet C är p g a de topografiska förhållandena närmast indifferenta till hypotesen (jfr kartorna VII och VIII).

I *hundet D* har centralnamnsenheten för D2, Gärtuna i Grödinge (kartan IX) ett mycket intressant läge i bygdens norra utkant och invid Uttran. Uttran bildar tillsammans med Alby-Tullingesjöarna en naturlig kommunikationsled mellan Grödinge och Salem-Botkyrka (D3). Åsleden längs Ekerö-Munsöåsen kan också sättas i samband med detta kommunikationssystem. Gärtuna ligger vid Ladviken i Uttran och här kan en inte särskilt djärv entymologi göras med en härledning från det fsv, verbet ”ladda”. d v s lasta (jfr t ex Hellberg 1940 s 118 f). Tuna i Botkyrka ligger i botkyrkabygdens södra utkant, en lokalisering som också svarar mot ett ”transitoläge”. Målet för den kommunikation som de båda tuna-orterna indikerar kan vara hundets huvudenhet Upping/Husby i Grödinge men Hundhamra i norra Botkyrka passar också in.

Tuna-Järnas (D1) lokalisering i anslutning till Moraviken, den naturgivna utfartspunkten från järnabygden kan observeras i sammanhanget.

I *hundet E* (kartan X)intar Tuna i Haninge ett läge som mycket nära svarar mot Tuna-Botkyrkas. I Haninge ligger Tuna således i utkanten av den nordvästra bygden svarande mot en utgångspunkt för fortsatt kommunikation i riktning mot Tullingeåsen och Sorunda med huvudenheten Ullevi.

Biskopstuna ligger vid en naturlig hamnplats i sydöstra delen av Ösmo varifrån en gammal färdväg av hög ålder säkerligen lett upp till den centrala sorundabygden (Jansson 1971). Biskopstunas läge motsvarar således omlastningsplatsen för sjötransporter längs med Södertörns sydöstra kust (från Ösmo och/eller Haninge).

Tuna på Mörkön ligger på Mörköns östra sida, d v s i östra utkanten av bygderna i fjärdingen E4, därvid markerande en väderstrecksmässig orientering mot Ullevi på andra sidan Himmerfjärden. Också centralnamnsenheterna Fituna och Frölunda i norra delen av Sorundabygden kan ses som stationer i ett transportsystem från Hölöbygderna via Himmerfjärden och vidare längs med Fitunaån ned mot Ullevi.

I *hundet F* (kartan XI) är alla centralnamnsenheterna utom Tuna-Västerljung också centralpunkter. Tuna-enheterna i Kattnäs och Frustuna med direkta anknytningar till Klemmingen passar därmed givetvis in i ett tänkt transportsystem ned mot Sör-Husby i Trosa. Tuna-Västerljung däremot har en lokalisering vid Hållnäsviken som snarast antyder en utgångspunkt för transporter längs Östersjökusten mot Rönöområdet. Härvid observeras möjligheten att koppla ihop Tuna med Tureholmsskatten som brukar dateras till 500-talet (Lindquist 1918). Är denna datering riktig finns möjligheten att se Tunas lokalisering som en relikt av ett motsvarande äldre transportsystem.

I *hunden G och H* (kartorna XII, XIII) finns inga centralnamnsenheter som kan testas med direkta utslag gentemot hypotesen om transitoorter som följd. I *hundet I* (kartan XIV) ligger däremot både Hedenlunda och Sätuna-Bettna i anslutning till Långhalsleden, transportvägen ned till Husbygård. Särskilt Hedenlundas lokalisering till I2-tredingens sydöstra hörn kan observeras. Detta läge gör att tredingens hela bebyggelse längs med de övre avsnitten av vattenleden kan ses som ett uppland till Hedenlunda.

Sammanfattningsvis gäller att hypotesen om ett uppbördssystem med sammanhörande transitoorter är tämligen vagt formulerad och ingalunda kan anses erforderligt testad genom den översiktliga genomgången. Påfallande många Tuna- och -berga/-lunda enheter passar dock in i mönstret och en motivering för de aktuella bebyggelsernas lokalisering erhålls också. Samtidigt kan ytterligare en faktor i det komplexa nätet av centralnamnsenheter fås att passa ihop med helhetsbild av förhållandena kring hundindelningen.

I avsaknad av erforderlig kompetens har förf genomgående i princip avstått från mer precisa tolkningar av ortnamnen. En tanke som kan vara värd att nämna är emellertid att förekomsten av de teoforma ortnamnselementen i anslutning till bebyggelser som fungerar i ett uppbördssystem skulle kunna vara ett uttryck för en sammanblandning av beskattningen och de religiösa föreställningarna. Skatten levereras till Frös eller Tors Berga eller Lunda och har därvid en karaktär av offer. En föreställning om att skatten i själva verket är ett gudaoffer blir då ett sätt för centralmakten, med

dess sakrala prägel, att legitimera beskattningsrätten.

Mot bakgrund av tolkningen av ett uppbördssystem för provianteringen av konungens och stormännens hirder var ett viktigt inslag i den administrativa organisationen kan så kort återknytas till frågan om örlogsledungen. Förhållandet mellan hird och ledung har utförligast behandlats av Andrae (1960 s 64ff) som bl a anför flera omständigheter talande för att ett utvecklat ''hirdväsende'' tidigt fanns.

I anslutning till Hjärne (1946 s 110f) pekar Andrae på uttrycket ''liþ'', förekommande i alla tre svalagarna: ''Nu bjuder konungen lid och ledung ut''. Liþ kan här tolkas inte som en synonym till ledung, utan med fördel som syftande just på konungens hird. Andrae går här längre än Hjärne och söker leda i bevis att termen kan syfta även på stormännens följen. Stöd för denna uppfattning hämtas i de många runinskrifter (t ex Sö 338, Turinge kyrka) som väl belägger enskilda hövdingar (med huskarlar) och även att dessa ledde krigståg.

Möjligheten finns således att stormännen erbjöd konungens sina tjänster och deltog i ledungstågen. De kan sedan ha belönats med bötes- och höghetsrätter inom ett eller flera skeppslag. Dessa hypoteser ligger nära den uppfattning som för Danmarks del senast förts fram av Randsborg (1980, jfr avsn 2.2) men frågan är om man inte bör gå ytterligare ett steg vidare i bedömningen av ledungens roll i 1000-talets krigståg.

De rekonstruerade hunden är således inte landskapslagarnas hundaren och följdaktligen saknas underlaget för att projicera tolkningar av lagarnas örlogsledung på 1000-talet. Svealagarnas ledung skulle i stället kunna ha skapats under det följande skedet, t ex som ett försök av kungamakten att skapa en motvikt till stormännen och deras militära styrka. Vikingatidens krigståg baserades då inte på någon allmän ledungsplikt vilket heller inte runinskrifterna ger någon anledning att anta. I stället deltog konungens och/eller stormännens beväpnade följen, kanske utökade genom uppbådning i anslutning till de större expeditionerna.

Slutsatserna skulle alltså vara att örlogsledungen organiserades under tidig medeltid för att hävda centralmakten gentemot stormannagrupperna i, om man så vill uttrycka det, en feodal maktkamp. Till denna tolkning skall återknytas i avsnittet 6.

4.5 Runinskrifternas personnamn

Ett grundläggande inslag i uppfattningen om huvudenheterna är att dessa bebyggelser måste ses som tillhörande ett annat socialt skikt än primärenheterna i gemen. Det är således av stor vikt att söka bekräfta denna tolkning. Härvid erbjuder runstenarna med dessas flera gånger framhävda samband med huvudenhetema en möjlighet. Om det nämligen är så att huvudenheterna skall kopplas till centralmakten och ett med denna intimt associerat men begränsat stormannaskikt skulle det också kunna vara så att namnen på medlemmar ur detta skikt återfinns på flera av huvudenheternas runstenar, oavsett var i landskapet huvudenheten är belägen.

Ovan (s 74) har således givits ett exempel, namnet Rysja, på ett eljest unikt personnamn som uppträder på två centralpunktsmarkerande runstenar, Sö 92 vid Husby-Rekarnek kyrka och Sö 183 vid Viggebyhögen i Kärnbo. Frågan är alltså om just runstenarna vid huvudenheterna kan uppvisa flera paralleller till detta exempel.

Generellt gäller beträffande individerna bakom runstensresandet att det oftast antagits att dessa tillhör 1000-talets övre samhällsskikt (t ex Lindqvist 1915 s 125). De danska Jellingestenarna resta av kung Harald – fö just vid ett par bekanta kungshögar – torde vara det mest exklusiva exemplet på detta. Bland de uppsvenska personer som låtit resa runstenar måste ju även t ex Jarlabanke (UR, under U142) och Ulf i Skålhamra (se UR under U161, jfr även ang U225 ovan) tveklöst uppfattas som framträdande stormän. Astrid som låtit resa NF-37b vid tingsplatsen Aspa löt tillhörde enligt egen utsago en släkt som var mäktig i ''Rauingi''. Frågan om personerna bakom runstenarna torde också i mindre grad gälla deras sociala tillhörighet i allmänhet utan fast mer hur pass långt ned i samhällshierarkin sedvänjan att resa runstenar trängde.

Randsborg (1980 s 25 ff) har således sökt relatera det danska runstensresandet till personer med anknytning till den danska framväxande kungamakten. Randsborg ser runstenarna som bekräftelser på att den som låtit resa stenen övertagit den dödes sociala position och/eller hans jordegendom. Runstenarna omnämner således individer som framträder som jordägare eller i besittning av speciella rättigheter. Runstenarna bör ha varit resta över konungens krigare och huskarlar som erhållit landområden som ersättning för sina tjänster och för att tillförsäkra kungamakten lokalt stöd. Den efterlevande – oftast sonen – har sedan med runstenen sökt bekräfta sin rätt till förläningen. En stor roll för analysen spelar förekomsten av titlar som återkommer för den avlidne. Han kan ha varit tegn (ursprungligen en Anglo-Saxisk titel för kunglig vasall, vilken just erhållit land för militära tjänster, uttrycket þrottar tegn är vanligt på de äldre sörmländska runstenarna), en dreng (ungefär en väpnare), en skeppshövding, en bryte eller haft de ursprungligen religiösa titlarna gode eller thul. Randsborg pekar också på förhållandet att in-

skrifternas uppgifter om broderskap inte behöver uppfattas bokstavligt utan det det även kan vara frågan om vapenbröder eller fosterbröder. De danska runstenarna förekommer från hela vikingatiden och genom att kontrastera de olika kronologiska grupperna mot varandra kan Randsborg visa hur olika spridningsbilder och successiva förändringar i inskrifternas meddelanden svarar mot skeden i utveckling fram mot den samlade kungamakten (jfr även senast Sawyer 1982 s 29 ff).

Randsborgs undersökning är av givet intresse även för tolkningen av de svenska runstenarna även om ju den absoluta huvuddelen av dessa sannolikt tillhör ett mera avgränsat skede, 1000-talet. Jämsides med inskrifternas andra uppgifter kan t ex de sörmländska runstenarna analyseras utifrån förhållandet mellan återkommande personnamn och en intressant fråga gäller då i vilken utsträckning återkommande namn avser samma person.

Förutsättningarna för att belägga eller göra en identifikation mellan personnamn i inskrifterna är givetvis i hög grad växlande från fall till fall. Den ena ytterligheten kan exemplifieras med Sö 2 från Axala i Björnlunda vilken liksom Sö 141 från den närbelägna Aspa löt har låtit utföras av Slode och Ragnfrid efter deras son Igalbjörn. Här anger både den identiska konstellationen av personnamn och det rumsliga sambandet att båda inskrifterna med säkerhet omnämner samma personer.

Den andra ytterligheten kan exemplifieras med frågan om den Ingjald som låtit resa Sö 154 vid Skarpåker i Runtuna socken skulle kunna vara samma Ingjald som tillsammans med fyra bröder låtit resa Sö 293 vid Eldtomta i Grödinge över sin fader. Teoretiskt sett är en sådan identifiering möjlig men i princip omöjlig att belägga. Namnet Ingjald förekommer således på ytterligare fem sörmländska runstenar.

Exemplet illustrerar vikten av att erhålla ett grepp om vilka förväntningar som är rimliga att ställa på runstenarna när det gäller möjliga personidentifieringar. Är det reellt så att endast en liten samhällsgrupp låtit resa runstenar är också sannolikheten stor för att de båda Ingjald är samma person eller att den ena Ingjald är uppkallad efter den andre. Om på motsatt sätt i princip varje bonde låtit resa runstenar är det föga troligt att de båda Ingjald kan förbindas med varandra.

Generellt gäller nu för de sörmländska runstenarna att det finns förhållandevis många exempel på olika typer av belägg för band mellan personer som omnämns på två eller flera inskrifter (se t ex SR s LIII) och redan detta gör att en sannolikhet finns för att identifieringarna i själva verket skall drivas mycket långt. Intresserar man sig dock i första hand för runstenarna vid huvudenheterna är det också möjligt att på statistisk väg visa att just beträffande denna grupp av runstenar finns det skäl att särskilt ofta anta identitet mellan olika omnämnda personer.

Totalt finns således 325 sörmländska runstenar (d v s runinskrifter på "sedvanliga" runstenar och runhällar men exklusive andra runristade föremål) som innehåller sammanlagt 899 namnbelägg. Detta när sammanställningen av egennamn i SR (s 419 ff) kompletteras med de efter SR påträffade runstenarna, nyfynden (här betecknade med NFeller F-, samt årtal för fyndet). Räknas personnamnen på de två urnordiska inskrifterna (Sö 24, 32) bort, liksom de namnformer som kan vara kortformer av andra namn (t ex Askil – Askettil, Sibbe – Sigbjörn, Toste – Torsten m fl) liksom även de namnformer som kan vara frukten av olika stavningar (t ex Gynna – Ginna – Gunna, Göt – Knut, Djärv – Tjarve m fl) finns sammanlagt ca 414 olika namn belagda. Siffran varierar i detalj beroende på vilka namn som betraktas som självständiga.

Antalen belägg för de olika namnen uppvisar följande frekvens (fig 29). Tabellen anger att 59% av namnen är sådana för vilka endast finns ett belägg. Det genomsnittliga antalet belägg för ett namn är 2,16 och normalvärdet 2,75. Det är alltså vanligare att ett namn på en runsten finns belagt på en annan sten än att det är unikt. Hela materialet kan nu jämföras med ett helt slumpvis företaget urval av 39 runstenar representerande var åttonde runsten i SR med personnamn. Genom att SR huvudsakligen upptar runstenarna häradsvis finns hela landskapets runstenar representerade i urvalet. Slumpvis finns likaså närbelägna, rumsligt sammanhållna runstenar med. Totalt representerar urvalet 115 namnbelägg, fördelade på 104 olika namn. Genomsnittet antal belägg per namn är alltså 1,11. Ett motsvarande slumpurval (var sjunde runsten i SR) ger 116 namnbelägg fördelade på 94 olika namn, d v s 1,23 belägg per namn.

Att återkommande namn är vanligare i det stora materialet än i slumpurvalen visar att möjligheterna eller sannolikheten för att påträffa nya personnamn inte tillväxer i samma takt som materialet ökas. Det är alltså så att antingen är namnskicket över huvud taget tämligen begränsat i 1000-talets Södermanland eller också återfinns bara en del av tidens förekommande personnamn på runstenarna, d v s befolkningsgruppen bakom stenarna är begränsad. Eftersom det nu är känt att många personidentifieringar verkligen skall göras i materialet finns det skäl att hålla det senare alternativet för det mest troliga.

Att de slumpvisa urvalen gjorts till just 39 runstenar beror givetvis på önskvärdheten att enkelt kunna göra jämförelser med runstenarna som är knutna till huvudenheterna. Uppställningen, fig 25, över huvudenheterna med anknytande runstenar upptar således 36 runstenar med personnamn, en grupp som kan

Antal belägg för namn	*1*	*2*	*3*	*4*	*5*	*6*	*7*	*8*	*9*	*10*	*11*	*15*	*16*	*17*	*21*	*23*
Namn med antal belägg	242	72	43	22	12	6	4	3	2	1	1	1	2	1	1	1
% av olika namn	58	17	10	5	3	1	1	–	–	–		–	–	–	–	–

Fig. 29. Personnamnen på de sörmländska runstenarna. Frekvensfördelning av namn med olika antal belägg.

kompletteras med runstenarna Sö 92 vid Husaby-Byringe eller Husby-Rekarne kyrka och Sö 196, 197 från Kolsundet, anknytande till centralpunkten för hundet C. Dessa runstenar är alltså påträffade antingen omedelbart intill storhögen på den motsvarande primärenhetens ägor eller i en kyrka som ligger intill storhögen.

De 39 runstenarna vid huvudenheterna innehåller 120 namnbelägg som dock endast motsvarar 81 olika personnamn. Antalet belägg per namn är alltså 1,48. Detta torde utgöra en signifikant skillnad gentemot de motsvarande medelvärdena 1,11 resp 1,23 i slumpgrupperna. Varje identiskt namn motsvarar ungefär en hundradel i genomsnittssiffran och för att antalet olika namn på huvudenheternas runstenar skall bli lika många som i slumpgrupperna borde därför de huvudenheternas runstenar ha uppvisat ytterligare 37 resp 25 för gruppen unika namn.

Skillnaden beror inte på att det bland huvudenheternas runstenar finns sådana som härrör från samma platser på så sätt att det är återkommande namn från runstenarna vid Tumbo kyrka, resp Blackstahögen resp området vid Kolsundet med Östa sjöhage etc som slår igenom i materialet. Undantas de namnidentifieringar som härrör från runstenar vid samma huvudenhet (d v s till exempel två belägg för namnet Sven från två runstenar vid Sorunda kyrka räknas som två olika namn) ökas de 81 namnen till 91 och antalet belägg per namn ökas till 1,32. Siffran är således fortfarande högre än den motsvarande för slumpgrupperna samtidigt som runstenarna vid huvudenheterna givetvis ”missgynnas” av operationen. Någon motsvarande strykning av de identiska personnamnen från närbelägna runstenar i slumpgrupperna har ju inte företagits.

Det framstår således som tämligen otvetydigt att samma namn oftare återkommer på runstenarna vid huvudenheterna än vad som är fallet beträffande runstenarna generellt. Förhållandet måste ges en förklaring och mot bakgrund av den gjorda analysen av huvudenheterna framstår det som enklast att se de återkommande namnen som en bekräftelse på slutsatserna rörande huvudenheternas särställning i den administrativa orgarisationen.

Till huvudenheterna kan alltså knytas en sammanhållen, avgränsad befolkningsgrupp som med all sannolikhet representerar en övre samhällsklass. Det framstår då även som i hög grad troligt att samma personer även låtit resa ytterligare åtminstone en stor del av landskapets övriga runstenar och således inte begränsat sin aktivitet till just huvudenheterna. Därmed innehåller även slumpgrupperna runstenar med personnamn som skall knytas till huvudenheterna vilket måste ha bidragit till förekomsten av återkommande namn även bland dessa.

Konstaterande av sambandet mellan vissa personnamn och runstenarna vid huvudenheterna öppnar tämligen vida möjligheter till fortsatta analyser kring runstensresandet. Här skall dock blott ett par ytterligare detaljer i fråga om huvudenheternas runstenar uppmärksammas.

En sammanställning i SR (s XLVII) upptar 35 sörmländska runstenar där ristaren namngivit sig. Härtill kommer ytterligare en ristning (NF-52 Nolinge i Grödinge (Jansson 1953)) bland de senare påträffade runstenarna. De 36 runstenarna utgör 11% av de 325 runstenarna med personnamn. Antalet kända ristare är 28, varav dock tre med samma namn (Brune resp Äsbjörn och Öpir), av Wessén uppfattas som skilda personer. 25 runristarnamn är alltså kända.

Emellertid finner man att bland de 39 runstenarna från huvudenheterna finns åtta (varav en dock osäker läsning, Sö 18) signerade stenar, d v s 20% av stenarna är signerade. 22% av samtliga signerade runstenar är alltså knutna till huvudenheterna, vars runstenar i sin tur utgör 12% av runstenarna med läsbara personnamn. Huvudenheternas runstenar är alltså i högre grad än andra är signerade.

Det kan därvid också noteras att av de 28 ristarnamnen finns 13, d v s hälften, representerade bland de 81 personnamnen på huvudenheternas runstenar. Denna siffra är anmärkningsvärd eftersom endast 19,5% av samtliga personnamn finns belagda på huvudenheternas runstenar.

Det tycks alltså – med vederbörliga reservationer för att slutsatserna dras utifrån ett litet material – vara så att de kända runristarna kan associeras med huvudenheterna.

Ristarna har haft särskilda kontakter med huvudenheterna vilket föranlett dem att signera just de aktuella stenarna. De kan ha varit personer som ingick i samhällsgruppen bakom dessa bebyggelser. De kan även vara omnämnda på runstenar de själva inte har ristat. Runstenarna måste också sammankopplas

Runstenen Sö 2 på ett klippblock invid den vikingatida vägsträckningen genom utmarksområdet mellan Rönö- och Dagabygderna. Axala ägor i Björnlunda socken. Runinskriften, ''Slode, Ragnfrid, de läto hugga stenen efter Igulbjörn, sin son. Hjälpe Kristus hans ande'', nämner samma personer som förekommer på inskriften på Sö 141 vid Aspa löt i Ludgo socken. Foto Jan Lindahl, RAÄ. 1983.

med religionsskiftet. Bilden av att kristendomens främsta tillskyndare fanns inom den översta samhällsklassen förstärks således (jfr t ex Ljungberg 1938).

Till sist kan ytterligare en markant egenhet med huvudenheternas runstenar uppmärksammas. Den överlägset vanligaste släktskapsrelationen som runstensinskrifterna upplyser om är att stenen rests över en fader eller en moder av deras barn. Således upptar SR (s LIV) 130 sådana inskrifter. Ca 40 är resta av fader över son (s LV) och lika många (43) är resta av broder/bröder över broder. Därtill kommer enstaka fall av andra mer avlägsna släktuppifter, om fränder, brorssöner m m. Runstenarna med uppgift om fader/ moder – son/dotter utgör sammantaget ca 77 % av de runstenar där uppgift om släktskap resp frånvaron av släktskap kan utläsas. Runstenarna som endast innehåller uppgifter om syskonrelationer uppgår till knappt 20 %.

Bland huvudenheterna runstenar är inte mindre än 14 resta av broder/bröder över broder/bröder. Dessa 14 ristningar utgör 40 % av de 35 runstenarna vid huvudenheter där relationen eller släktskapet mellan den som låtit resa stenen och den över vilken stenen rests kan utläsas. Siffrorna leder omedelbart tanken

till Randsborgs ovan refererade uppfattning att uppgifter om broderskap på runstenarna inte nödvändigtvis måste uppfattas som köttsligt brödraskap.

De människor som satt på huvudenheterna tycks alltså ha varit förenade med varandra inte enbart genom släktskap utan överrepresentationen av uppgifterna om bröder kan tolkas som att gruppen hölls samman även genom andra typer av band och relationer.

Sammanfattningsvis kan det visas att runstenarna vid huvudenheterna ur fler aspekter – återkommande personnamn, signerade ristningar, överrepresentation av runstenar resta över bröder – skiljer sig från ett tvärsnitt av runstenarna. Särdragen hos de aktuella runstenarna understryker därvid tolkningen av huvudenheterna som en grupp överordnade bebyggelser under 1000-talet. Runstenarna visar därigenom också på nödvändigheten av att relatera de stora högarna till den administrativa organisationen. Den tolkning av 1000-talets samhällsorganisation som inte inrymmer de stora högarna tycks i den meningen vara klart ofullständig.

4.6. Anknytningsmöjligheter till statsbildningsprocessen

I en avrundning av analysen av hunden kan den hypotetiska trehundsnivån, d v s den överordnade grupperingen av hunden om tre och tre, något ytterligare granskas. Existensen av denna indelningsnivå bekräftas av att den ger möjlighet att inrangera tre viktiga storhögskomplex i centralpunktssystemet Ingjaldshögen, Ene-Linga-högarna samt Husbygårdshögarna i Oppunda.

Ingjaldshögen är undersökt och med ett synnerligen rikt bestånd av gravgåvor daterad till ca år 800. Den största högen i Lingagravfältet har på identiska grunder givits en 900-talsdatering. De aktuella högarna tillhör storleksklasserna 30 resp 20 m i diameter. Därvid kan de jämföras med de största högarna om 40 m i diameter eller mera där vendeltidsdateringar finns för Hundhamrahögen och Hoxlahögen i Sorunda. Bägge dessa högar ligger i vad som uppfattas som ett system av ”hövdingasäten”, äldre än hundindelningen.

Ingjaldshögen och Lingahögen har däremot dateringar som sammanfaller med den datering som givits hundindelningens ursprungsålder utifrån populationsberäkningarna. Trots att basen för säkrare slutsatser i detta avseende är ytterligt smal tycks alltså de fåtaliga högdateringarna peka mot tidig vikingatid som det kritiska skedet i sammanhanget. Det bör observeras att en generell datering av mälardalens allra största högar till perioder före vikingatid inte motsägs av förefintliga undersökningsresultat (Lindqvist 1936 s 210 ff, Rydh 1936 s 104 ff Hyenstrand 1974 s 104 ff).

På det mera spekulativa planet kan noteras de sammanställningar som gjorts mellan Linga malm och Södermanlands ”fylkeskonung” Granmar (se SR under Sö 352) å ena sidan och Ingjald lllråde, som enligt Ynglingatal och Snorres Ynglingasaga innebrände samme Granmar på Selaön och Ingjaldshögen å den andra. Åtminstone namngivningen Ingjaldshögen är dock med säkerhet en s k lärd spekulation av Schröder (Lindqvist 1936 s 23) företagen med utgångspunkt från gården Rällinge på Fogdön; enligt sagan for ju Ingjald efter dråpet till ”Raeingi” på gästning där han själv sedan mördades. Jansson (1963 s 106) finner dock möjligheten att med ledning av runstenen NF-37b från Aspa löt och dess omnämnande av Rauningi, förlägga Ingjalds baneplats till Rönö-området, ett nog så intressant perspektiv (jfr ovan s 80).

Ur Ynglingasagan synes eljest den välbekanta uppgiften om Bröt-Anund som ”byggde gårdar åt sig i varje storbygd i Svithiod och for på gästning över hela landet” förtjäna att omnämnas i perspektivet av systemet av centralpunkter och huvudenheter. Bröt-Anunds gårdar har eljest sammanställts med husabyarna (jfr Lindqvist 1936 s 6).

En icke ointressant traditionsuppgift förmedlas vidare av Hülphers 1783 om Södermanland: ”Detta Landskap har av gammalt 3 fördelningar, Söder Törn, Rekarne och det så kallade Södermanland” (Hellberg 1942 s 130). Yttrandet kan anses tyda på en äldre tredelning av landskapet men denna kan i Hülphers version dock tänkas återgå på den medeltida indelningen i Törens, Nyköpings och Strängnäs prosterier.

Ytterligare intressanta aspekter på den tidiga vikingatiden eller övergången från vendeltid ger Wulfstans reseskildring och Ansgarlegendens antydningar om en statsbildning i mälarområdet vid 800-talet (Rosén 1962 s 194). Väsentligt kan också vara att Birkas äldsta gravfynd tillhör tiden omkring 800. Hyenstrands (1974 s 127) tanke att en äldsta storhundaresindelning skall sammankopplas med staden framstår som ganska rimlig utifrån de, om än bräckliga, kronologiska hållpunkter som här erhållits rörande indelningens ålder.

En konnektion mellan hundorganisationen och handelsplatsen Birka pekar mot möjligheten att söka några av de avgörande impulserna till skeendet bakom hundindelningen i den tidiga vikingatidens övergripande handelsgeografiska skeende. Den presenterade modellen för en övergång från stamsamhälle/hövdingadöme till statsbildning med ett hundindelat territorium (ovan avsnitt 4.4. samt fig 28), förutsätter således uppkomsten av en intressegemenskap mellan de äldre politiska enheternas övre samhällsskikt. Denna intressegemenskap

ger tidigare saknade motiv för en politisk samverkan mellan hövdinga- eller stormannakonstellationer och resulterar samtidigt i den accelererande upplösningen av stammen och ätten som samhällsgrundande institution. De nya bildningarna stormannagrupperna emellan antas tunna ut integrationen mellan befolkningsbas och hövdingaskikt inom stammar och ätter.

Callmer (1977 s 178 f, jfr Renfrew 1975 s 37 f) har sökt relatera Skandinaviens statsbildningar till vikingatidens handel med slavar och pälsar i ett kontinentalt system. Dessa varor förmedlas i utbyte mot statusprodukter, exponerade i importen av pärlor genom ett "dendridic system" där ett nätverk av agenter på produktionsorterna intar en betydelsefull plats. I Callmers modell antas en intensifierad handel ha en stabiliserande inverkan på politiskt outvecklade samhällen och utgöra en grogrund för etablerandet av allianser. Möjligheten till profit tenderar också att skärpa samhällenas sociala stratifiering. Politiskt starka områden antas så i första hand ha attraherat handelsagenter och etablerandet av permanenta eller semipermanenta handelsplatser i Hedeby, Kaupang och Birka. Handelsorterna antas därför också vara politiska maktcentra. Dessa faktorer ger sedan multiplicerande effekter i form av en expanderande specialiserad handel (så länge den grundläggande efterfrågan finns) och en ytterligare utveckling av det politiska systemet.

Den antagna uppkomna intressegemenskapen mellan hövdinga-stormannagrupperna skulle alltså kunna motsvaras av organisationen av handelssystemen med kontinentala agenter och möjligheten till profit i denna handel. Birkas tillkomst vid vikingatidens början markerar därvid att handelssystemet nått en specifikt avancerad nivå som på det politiska planet motsvaras av att den befintliga indelningen i stamområden ersätts med hundindelningen (eller den ursprungligen regelbundna indelningens i storhundaren).

Drivkraften bakom denna är att reglera samhällsadministrationen och att säkerställa ett skatteuttag som maktbas för det statsbärande samhällsskiktet. Skatteuttaget som är kopplat till ett genomslag för den individuellt uppfattade äganderätten till jorden – gemenligen det bredare bondeskiktets äganderätt – markerar därvid också att hövdinga-/stormansskiktet nu är definitivt avgränsat från den jordbrukande befolkningsbasen. Stormännen förfogar över egna jordinnehav men deras möjligheter att beskatta den samlade agrara produktionen är lika viktig eller viktigare.

Ett alternativ till handelssystemet som drivkraft bakom skeendet kan vara organisationen av krigsföretagen (jfr Randsborg 1980) där alltså likaså en profitmöjlighet för samverkande hövdingakonstellationer erbjuds. Även krigsföretagen kan dock ses i samband med det kontinentala handelssystemet så tillvida att utbytet kan ha varit de efterfrågade handelsvarorna, slavar och pälsar; pälsarna i form av tributer från norra Europas ytterområden. I detta perspektiv blir krigsföretagen basala för samhällsutvecklingen. Däremot förefaller det mindre rimligt att se hundindelningen som ett sätt att organisera dessa företag (jfr ovan 4.4.3).

Callmer (1977 s 179) skisserar en kritisk punkt för vikingatidens skandinaviska handelssystem. För handelsagenterna inträder denna när den politiska utvecklingen (läs statsbildningsprocessen) nått så långt att den politiska kontrollen omfattar även själva handeln. För den politiska makten inträder krisen när handelssystemet retarderar eller kollapsar om efterfrågeströmmen vänds i annan riktning. Detta kan ha inträffat vid övergången till medeltiden och ger således en antydan om att den tidiga medeltidens kungamakt i Sverige inte obetingat skall uppfattas som jämförbar med vikingatidens centralmakt.

En sista punkt i Callmers (1977 s 178) modell för vikingatidens handelssystem, värd att uppmärksamma, är att befintliga stam- eller kultcentra tenderar att attrahera varuströmmarna i system av ett reciprokt handelsutbyte och att sådana platser därigenom gärna får karaktären av knutpunkter för handeln. Motsvarande förhållanden är rimliga att anta för delar av det urskiljda systemet av centralpunkter. När därför centralpunkterna beskrivits och tolkats enbart utifrån administrativa funktioner innebär detta långt ifrån att någon fullständig genomlysning av dessa orter har givits. I föreliggande arbete har de administrativa aspekterna på vikingatidens samhälle renodlats och en sådan infallsvinkel torde även ha klara metodiska fördelar beträffande möjligheterna till att formulera distinkta hypoteser. Det administrativa perspektivet får dock givetvis inte drivas därhän att den organisatoriska aspekten uppfattas som grundläggande för hela det vikingatida samhällets uppbyggnad.

Snarare är det så att en administrativ organisation som hundindelningen avspeglar nivåer i näringsmässiga, marknadsekonomiska, handelsgeografiska och politiskt-kulturella utvecklingsprocesser. Först i ett visst skede (vikingatid?) erhåller den administativa ramen en sådan grad av fasthet att byråkrati och reglering börjar få interaktiva effekter på samhällets basala strukturer. Det är också först då som de administrativa förhållandena på ett mera avgörande sätt börjar verka styrande på samhällsutvecklingen.

På motsvarande sätt bör det i varje byråkrati finnas en inbyggd strävan mot att inordna samhället i ett uniformt mönster. Det är också slående med vilken utomordentlig regelbundenhet hundorganisationen framträder under

1000-talet, t ex med det kompletta systemet av centralpunkter. Iakttagelser av sådana fenomen kan i sin tur ge upphov till en diskussion om huruvida det verkligen är rimligt att räkna med att 1000-talets Södermanland varit så strikt infogat i en administrativ ram. Här torde gälla att just det administrativa perspektivet på samhället kan tendera att överbetona en regelbundenhet som blir mindre framträdande i mer detaljerade analyser av enskilda lokaler. Utmärkande för uppläggningen av denna undersökning är ju just sökandet efter gemensamma nämnare mellan de aktuella bebyggelserna som ses som centralpunkter, inte att framhäva deras inbördes olikheter.

Vid arbeten på Aspa bro 1936 påträffade en runsten med den anmärkningsvärda inskriften (efter Jansson 1948) ”Astrid lät göra detta minnesmärke efter Anund och Ragnvald, sin son. De dogo i Danmark. De voro mäktiga i Röninge och de raskaste i Svitjod”. Stenen står numera rest norr om bron invid vattenleden mellan sjön Eknaren och Ludgosjön. Foto Jan Lindahl, RAÄ. 1983.

5. Normalhundare och sockenbildning

5.1. Normalhundarena

Betraktas åter kartan V med den rekonstruerade hundindelningen kan indelningens radikala avvikelser från den medeltida häradsindelningen uppmärksammas. Denna egenskap är självfallet viktig för bedömningen av alla de slutsatser som hittills dragits. För att rekonstruktionen av hunden skall vara trovärdig fordras nämligen en godtagbar förklaring till uppkomsten av häradsindelningen, inkluderande svar på frågan varför denna så markant avviker från rekonstruktionen.

Härvid är att märka att den oftast hävdade uppfattningen (t ex Hjärne 1947 f, Hafström 1949 s 143 f, Hyenstrand 1974 s 124 ff) om omorganisationen från de äldre storhundarena (eller hunden) till den yngre normalhundaresindelningen (inkl den till normalhundaren anslutande häradsindelningen) inte är applicerbar på den modell för hunden som här har skapats. Enligt den rådande uppfattningen skulle nämligen normalhundaret vara en produkt av att en viss del av storhundaret avskiljts från det ursprungliga hundaret för att bilda ett eget skeppslag i en bebyggelseexpansiv kustdel. Den kvarvarande huvuddelen av storhundaret blir då identisk med det nya normalhundaret, i princip motsvarande även det historiska häradet (bortsett från sekundära förändringar och gränsjusteringar (jfr beträffande Uppland, Lundberg 1972 s 22 ff)). Denna hypotes hänger intimt samman med uppfattningen om storhundaret som regelmässigt omfattande 10 tolfter varvid avskiljandet av ett skeppslag skulle resultera i normalhundarets regelbundet återkommande åtta tolfter (se ovan avsnitt 2.1.).

Beträffande den här utförda hundrekonstruktionen är det under alla omständigheter entydigt så att medeltidens häradsindelning inte kan fås att framträda genom ett förfarande innebärande avsöndringar av mindre delar av hunden. Därtill kommer det faktum att några avgränsade sörmländska skeppslag som kan jämställas med Rodens i Uppland (och alltså vara avsöndringar från ursprungliga storhundaren) inte finns belagda. De enda kända sörmländska skeppslagen är således Österrekarnes, Olustra och Byringe inom häradet (Hellberg 1942 s 131).

För att nå fram till normalhundare och härader krävs i stället en genomgripande omstrukturering av rekonstruktionens av indelningsmönster. Det bör därför söka påvisas att en omreglering av detta slag ägt rum.

Först kan den kronologiska aspekten på hundindelningen repreteras. Samtidigt som resultaten hittills pekar mot att dess ursprung bör vara att söka i en tidigare del av yngre järnålder, kan dock kopplingen mellan huvudenheter och runstenar svårligen ges annan tolkning än att hundet måste ha funnits kvar åtminstone vid mitten av 1100-talet. Normalhundaret kan då ha införts i Södermanland tidigast under samma århundrade, 1000-talets sista hälft, eller än rimligare under 1100-talet.

Denna sena datering av normalhundaret innebär en modifiering av tidigare forskning som i princip sökt ge normalhundaret en vikingatidsdatering. Den sena dateringen understöds dock av Ambrosiani (1983) där som Ambrosiani kan göra troligt att regelbundna uppländska storhundaren finns under 1000-talet.

Under 1100-talet läggs den kyrkliga administrationen i landskapet fast, manifesterad av ett romanskt stenkyrkobyggande som huvudsakligen brukar hänföras till detta århundrade. Landskapets äldsta stiftindelning med Tuna och Strängnässtiftet finns belagd så tidigt som 1120 (Tunberg 1912, Lindqvist 1915 s 164 ff, jfr dock även Palme 1959).

En rimlig följd av dessa kronologiska aspekter är att normalhundaret kanske inte skall ses som ett från den kyrkliga administrativa indelningen avgränsat fenomen, utan att införandet av normalhundare och församlingsbildning kan hänga samman. Något tidsmässigt utrymme för normalhundaret som en separat administrativ struktur finns knappast enligt resonemanget.

Efter detta konstaterande kan Hyenstrands (1974) resultat åter åberopas vad avser iakttagelsen om normalhundarets påtagliga regelbundenhet om åtta tolfter. Det gäller alltså de normalhundaren där direkt identitet föreligger mellan härad och rekonstruerat normalhundare, d v s enligt Hyenstrands tabell s 82 ff i första hand Sollentuna, Ärlinghundra, Seminghundra, Vallentuna, Långhundra, Sjuhundra, Lyhundra i Attundaland, Närdinghundra (?) (jfr dock Ambrosiani 1983, tabell 1-

3) i Tiundaland samt Åker, Selebo, Öknebo, Hölebo och Daga i Södermanland. Samtliga dessa enligt Hyenstrands beräkningar uppvisande sju à åtta tolfter. Dessutom ser Hyenstrand Rönö och Oppunda som dubbla normalhundaren.

De uppräknade häraderna (till vilka Hyenstrand även fogar Öster- och Västerrekarne, se härom dock nedan) utgör tillsammans ett kärnområde i mälardalen omfattande huvuddelen av Attundaland och de delar av Södermanland som ligger mitt emot Attundaland på södra sidan av Mälaren. Hyenstrands egen tolkning av detta förhållande är att normalhundaresindelningen inte hunnit genomföras längre än inom detta område innan sockenbildningen ''fryst'' processen.

En annan slutsats om normalhundaret blir dock att regelbundenheten med de åtta tolfterna framstår som ett huvudmål för denna indelning. Sett i relation till rekonstruktionen av de sörmländska hunden om 11,5-15,5 tolfter förefaller alltså syftet med normalhundaret ha varit att ersätta de olikstora hunden med regelbundna enheter. Ett sådant syfte med omorganisationen måste otvetydigt sägas ge ett motiv av en helt annan dignitet för omorganisationen än vad som följer av den traditionella uppfattningen enligt vilken ett regelbundet storhundare om tio tolfter ersätts av ett lika regelbundet normalhundare om åtta. Det torde t o m vara möjligt att dra ut resonemanget så långt som till att hävda att de regelbundna normalhundarena blir obegripliga som företeelse innan de kontrasteras mot en äldre indelning som inte karakteriseras av samma regelbundenhet (jfr ovan 4. 1. 1.).

Om normalhundaret som antagits hör samman med församlingsbildningen måste dess regelbundenhet stå i samklang med en uppfattning om att församlingsbildningen skulle genomföras enligt ett visst mönster som normalhundaret gav förutsättningarna för. Normalhundaret framstår därvid såsom en otvetydig produkt av en central styrning och av allt att döma också införd efter en bestämd utländsk – förebild, kanske t o m påtvingad utifrån (jfr Söderlind 1968 s 163, Hyenstrand 1974 s 127, Ekbom 1974 s 50 ff).

Om nu den regelbundna indelningen om åtta tolfter skall ersätta den äldre indelningen om 12-15 á 16 är det som redan framhållits en såväl teoretisk som praktisk omöjlighet att få denna omorganisation till stånd genom mer eller mindre marginella förskjutningar av de äldre hundens gränser. Omorganisationen måste alltså göras genom en total omstrukturering. Detta innebär att ett par av den äldre indelningens viktigaste egenskaper måste gå förlorade, nämligen hundets koncentration kring den sammanhållande vattenleden och den naturliga avgränsningen genom utmarksområdena mellan vattenområdena. Här kan så en hänvändelse göras till Schücks (1948) uppfattning om flodgränsernas karaktär av icke topografiskt betingade gränser. Schück ser flodgränserna som gränser av utpräglat politisk karaktär och sekundära i förhållande till äldre utmarksgränser av samma slag som hundrekonstruktionen byggts upp utifrån. Eftersom de gamla utmarksgränserna inte är tillämpliga för normalhundaresindelningen måste det antas att ett annat gränsdefinierande landskapselement efterfrågats för den nya indelningen och detta element blir då med nödvändighet just det stora vattendraget.

Slutsatsen skulle då vara att dessa gränser, precis som Schück antagit, är tillkomna i samband med övergången från en äldre till en yngre indelning. Begränsar man sig här till Södermanland så gäller att Hjälmaren-Eskilstunaån är häradsgräns mellan Väster- och Österrekarna, att Södertäljeleden med Himmerfjärden är gräns mellan Södertörns härader och Öknebo-Hölebo, att Nyköpingsån är gräns mellan Rönö och Jönåker, att Båven är gräns mellan Rönö och Villåttingen och att Nedre Långhalsen-Yngaren är gräns mellan Jönåker och Oppunda.

Är emellertid antagandet riktigt att just de jämna åtta tolfterna varit ett primärt mål för normalhundaresindelningen måste samtidigt gälla att denna regelbundenhet inte annat än i samband med en lycklig slump kan ha kommit att överensstämma exakt med flodgränserna. Att jämt åtta tolfter funnits i området mellan två stora vattendrag måste vara sällsynt och följaktligen föreligger en direkt konflikt mellan kravet på regelbundenhet och önskemålet om en flodgräns.

Detta förhållande ger en direkt och mycket god möjlighet att testa det förda resonemanget om normalhundarena. Har kravet på regelbunden storlek således varit det antagna bör det nämligen vara så att de hundaren som storleksmässigt verkligen är normalhundaren (åtta tolfter) också är desamma som uppvisar avvikelse från flodgränsen till förmån för det exakta antalet tolfter.

Hur skall då ett härad betraktas där gränsen är en flodgräns men häradet inte svarar mot ett normalhundare? En möjlighet vore att se en sådan flodgräns som en preliminärt uppdragen gräns, avsedd att detaljjusteras i en slutligt fastställd normalhundaresindelning. Denna justering skulle sedan aldrig ha kommit till stånd. Detta är dock knappast ett rimligt resonemang eftersom det förutsätter ett medvetet skapande av temporära administrativa enheter så att säga helt i onödan. Ingenting bör således ha hindrat att normalhundare efter normalhundare räknas ihop med början i ett av landskapets hörn och att de äldre hunden successivt på detta sätt avvecklades. Vilken funktion ett antal temporära flodgränser skulle fylla i denna process är svårt att se. Flodgränsernas syf-

te har ju antagits vara att utgöra riktlinjer för de nya hundaresgränserna, inte att bestämma indelningens detaljer.

Därmed återstår att se flodgränser som inte svarar mot jämna normalhundaren som sekundära gränser, även i förhållande till normalhundarena; gränserna har införts efter normalhundarets grundidé, men vid en tidpunkt när kravet på de jämna åtta tolfterna inte längre var gällande.

De uppställda hypoteserna om normalhundaret kan testas genom följande genomgång av de medeltida häraderna:

Västerrekarne

Västerrekarne har entydiga flodgränser i norr mot Västmanland genom Galten-Arbogaån och i öster-söder genom Hjälmaren-Eskilstunaån mot Österrekarne. Häradets tolfter kan beräknas till 9,5 (Torpa-Säterbo 2, Tumbo 1, Torshälla 2, Fors 1,5 (Hyenstrand (1974 s 76) beräknar Torshälla och Fors till resp en tolft vardera vilket tveklöst måste vara en underskattning av primärenhetern, även om särskilt Torshälla är något knappt som dubbeltolft. Tumbo är å andra sidan snarast en dryg tolft), Lista + Gillberga + Råby 2, Öja + Västarmo 1.

Österrekarne

Österrekarne har den nämnda flodgränsen mot Västerrekarne men ingen motsvarighet i öster mot Åker. Tolfterna kan beräknas till 9,5 (Kloster 2, Vallby 1, Kjula 1, Sundby + Hammarby 1 (knapp), Barva 0,5, Husby + Näshulta 1, Stenkvista 0,5 (drygt), Ärla 0,5, Jäder 2). Bägge rekarnehäraderna – med flodgränser – är alltså större än normalhundaren.

Åker

Åkers härad kan beräknas till tämligen exakt 8,5 tolfter (Åker + Länna + Ärja 2, Strängnäs 1,5, Härad 1, Vansö 1 (drygt), Helgarö 1 (knappt), Fogdö 2). Häradet överensstämmer således väl med modellen för normalhundaret. Viktig i sammanhanget är därvid Ärjaån som med undantag för vattenledaren strax söder om Ulfshällafjärden bildar en sammanhängande vattenväg ned till Bondkröken och Gripsholmsviken. Ärjaån borde alltså vara Åkers flodgräns gentemot Selebo i öster. Avvikelsen från denna linje är emellertid att sydöstra delen av Strängnäs och den lilla Ärjasocknen hör till Åker och sambandet avvikelse från flodgränsen - åtta tolfter föreligger alltså.

Selebo

Selebo inehåller jämt åtta tolfter (Kärnbo 1, Toresund 2, Ytterselö 2, Överselö 2,5, Aspö 0,5) eller något drygt om Taxinge (4 primärenheter) räknas in (jfr Clemedsson 1973, Ljung 1966 s 132). Även i fråga om Selebo tycks således föreligga överensstämmelse med åtta-tolftsmodellen. Gränsen mot Åkerbo i väster följer alltså inte flodgränsen. I öster mot Öknebo finns inget vattendrag som kunnat vara användbart i sammanhanget.

Öknebo

Öknebo omfattar sammantaget tio tolfter (knappt), Turinge 1, Överhörna 0,5, Ytterenhörna 1, Västertälje 1, Östertälje 1, Tveta 1, Över+Ytterjärna 2, Vårdinge 2. Täljesocknen är en mycket atypisk bildning med två delar på var sida om edet och hur hundaresgränsen ursprungligen löpt mellan Öknebo och Övra Tör måste betecknas som oklart. Styffe (1911 s 287) anför att en del av Täljesocknen låg i Övra Tör. Denna del – Östertälje – tycks alltså sekundärt utbruten ur det senare hundaret. Under förutsättning att inte Östertälje (10 primärenheter) räknas till häradet erhålls även för detta härad en tämligen god överensstämmelse med normalhundaresmodellen. I öster följer häradsgränsen då Södertäljeleden. I söder, mot Hölebo, har Hyenstrand (1974 s 78) velat se Moraån som den ursprungliga gränslinjen. Moraån rinner genom Järnasocknarna som bägge hör till bäradet. Även om hundaret är något överdimensionerat kan detta ses som en bekräftelse på att det jämstora normalhundaret inte följer flodgränsen. I sydväst med Daga härad följer gränsen vattenleden Klemmingen-Frösjön.

Hölebo

I norr avviker Hölebos gränser alltså från flodgränsen Moraån. Samma förhållande gäller gränsen mot väster och Rönö härad där Hyenstrand (1974 s 78) velat se Trosaån som den ursprungliga gränsen och socknarna väster om ån, Trosa och Västerljung följdaktligen som ingående i ett normalhundare Ö:a Rönö. Hölebos socknar motsvarar dock sju tolfter (Hölö 2, Mörkö 1,5, Vagnhärad 1,5, Trosa 1, Västerljung 1) och differensen är således endast 1 tolft gentemot idealvärdet åtta. En korrespondens med det motsvarande överskottet i Öknebo tycks finnas.

Daga

Daga härad har Klemmingen som flodgräns mot Öknebo. Gentemot Villåttinge i väster finns ingen predestinerad flodgräns men den befintliga gränsen följer ungefär sjösystemet mellan Dunkern och Båven (om gränsen se dock även Hellberg 1942 s 127, särskilt not 4.). Socknarna visar föga överensstämmelser med tolftmodellen (Frustuna knappt 2, Björnlunda 2, Kattnäs 0,5, Dillnäs 0,5, Gåsinge knappt 1,5, Gryt drygt 0,5). Daga sammantaget motsvarar därmed idealvärdet 8 tolfter.

Beträffande resterande härader och gränser gäller såsom framgått av uppräkningen ovan att de allesamman följer markerade vattendrag. Undantaget utgörs av gränsen mellan Villåttingen och Oppunda, vilken dock huvudsakligen följer sjösystemet Harpsundssjön – Orrhammaren – Båven. Någon flodgräns finns heller inte mellan Övra och Yttra Tör.

Såsom tabelluppställningen fig 1 visar, finns genomgående en mycket dålig överensstämmelse mellan antalet primärenheter i Rönö, Jönåker, Villåttinge och Oppunda häraders socknar och jämna antal tolfter, hela, halva eller dubbla. Sammantaget svarar Rönö mot 13,5 tolfter, Jönåker mot 10 à 10,5, Villåttinge mot 3,5 à 4 och Oppunda mot ca 14 à 15. Härvid korresponderar det överdimensionera-

de Oppunda uppenbarligen mot det lilla Villåttinge hundare. Villåttingen är knappast heller att betrakta som något ursprungligt hundare eller härad såsom de övriga i Södermanland utan bör vara en avsöndring från Oppunda. Denna delning bör ha skett före 1275 då Villåttingen första gången omnämns (SD1 s 490). 1358 finner man Villåttingen förenad med Österrekarne härad (Hellberg 1942 s 128 ff).

Emellertid visar genomgången tämligen entydigt att det förväntade sambandet jämt åtta tolfter/härad – avvikelse från flodgräns föreligger. De härader som bäst svarar mot idealvärdet, Åker, Selebo, Öknebo (?), Hölebo (?), och Daga har alltså gränser som kan uppfattas som justeringar av preliminära flodgränser medan de härader som mest markant avviker från idealvärdet genomgående har gränser som direkt följer vattenleder. Det gäller framförallt Rönö, Jönåker och Oppunda med Villåttinge. Även Rekarnehäraderna synes böra räknas till denna grupp.

Slutsatsen blir således att normalhundaresindelningens mål varit att erhålla så jämnstora hundaren som möjligt och att denna indelning aldrig kommit att genomföras annat än i ett nord-sydligt bälte i mellersta delen av landskapet – ett område som fortsättningsvis kan kallas ''normalhundaressörmland''.

Hittills icke omnämnda i sammanhanget är Södertörns härader, Övre och Yttra Tör. Inte heller dessa svarar mot normalhundaren där Ovra Tör utgör 10,5 tolfter och Yttra Tör 11 11,5. Däremot är det intressant att iaktta att de konstruerade hunden D och E, genom en normalhundaresindelning som hunnit omfatta Öknebo och Hölebo, berövas hundaresdelarna D 1 resp E4 varvid de kvarvarande delarna av hunden exakt motsvarar medeltidens Övra och Yttra Tör. Även i detta avseende går det alltså att sammanfoga rekonstruktionen av hunden med de historiska förhållandena.

En viktig faktor för bedömningen av normalhundarena är att identifieringen av dessa utförts genom att antalen primärenheter i resp socken avrundats till närmaste hel eller halv tolft. Förfarandet har resulterat i att de två häraderna Selebo och Daga, som representerar extremfallen i detta avseende, båda har värderats till åtta tolfter. Detta trots att Selebo uppvisar 101 primärenheter och Daga endast 81 (se tabellen fig 1).

När det således är den *avrundade* tolftberäkningen som ger utslag måste detta tolkas som att ett Daga som normalhundare svarar mot en kolonisation utöver 1000-talets primärenheter. Detta står också helt i överensstämmelse med en 1100-talsdatering av normalhundaret.

Åker och Selebo uppvisar dock primärenheter som motsvarar ett fullviktigt normalhundare (97 resp 101). Detta kan sättas i samband med konstaterandet (se ovan s 64) att i synnerhet Selebo är ett område där bebyggelseutvecklingen tidigt når ett mognadsstadium (de allra flesta byar har gravfält på Selaön och i Toresund). Frågan är dock om detta är hela förklaringen och om det inte är så att skillnaden mellan Selebo och Daga också i stället avspeglar skillnaden mellan ett tidigt och ett sent bildat normalhundare.

Normalhundaret finns alltså bara i en del av landskapet och tycks därmed vara mot en avbruten omorganisation. Den måste ha genomförts successivt på så sätt att tolfter räknats samman till hundare efter hundare. De nordliga normalhundarena med flest primärenheter bör alltså vara de tidigaste och de sydliga med färre vara yngre. Reformen har således inletts i Åker och Selebo, förts vidare till bygderna längs Täljeleden – Öknebo och Hölebo och avbrutits sedan det anknytande men mera avsides liggande Daga skapats.

Utanför detta normalhundares-sörmland kvarstår den gamla hundindelningen, som dock deformeras genom att delar av hund inkluderats eller blivit över från normalhundarena. Det bör vara denna deformering som ligger bakom de sekundära hundaresgränser som dras upp längs de stora vattendragen i en strävan att skapa administrativt mera hanterliga enheter. När detta sker finns inte längre något krav på att indelningen skall motsvara likstora hundaren.

5.2. Sockenbildningen

Det sista steget i analysen av Södermanlands administrativa indelningar gäller sockenbildningen. Inför penetrationen av detta problemkomplex gäller alltså att de hittills gjorda utredningarna visat att det i landskapet funnits en indelning i hund ännu under 1000-talet. Denna indelning överlagras av en yngre hundaresindelning – normalhundaret, storleksmässigt motsvarande åtta tolfter som dock endast kan påvisas i ett bälte i mellersta delarna av landskapet. Åker, Selebo, Öknebo, Hölebo och Daga härader är sådana normalhundaren. Landskapets övriga delar synes inte ha berörts av denna omstrukturering men däremot har nya administrativa gränser schematiskt dragits upp huvudsakligen efter de största vattenlederna. Dessa gränser har tolkats som sekundära, förhållandevis sena.

Tolften som administrativ enhet har inte kunnat beläggas annat än som underenhet i hundets tredingar eller fjärdingar. Normalhundaret motsvarar alltså sammanlagt åtta tolfter men inte heller i de sörmländska normalhundarena kan påvisas en socken indelning som belägger en regelbunden tolftindelning i denna hundarestyp. Tvärtom är flera socknar i ''normalhundaressörmland'' större än tolften. Socknar av tolftstorlek finns dock.

Kattnäs kyrka med i huvudsak bevarad romansk exteriör. Foto från ca 1905 av Otto Haldén. ATA.

Slutsatsen har kunnat dras att införandet av normalhundaret måste vara en administrativ reform som i tid sammanfaller med kristendomens införande. Normalhundaret kan därför tänkas vara ett sätt att reglera församlingsbildningen under ett skede i sockenbildningsprocessen.

En allmän bakgrundsteckning till den kyrkliga organisationens etablering i Södermanland kan först ges med början utifrån runstenarnas återkommande belägg för en kristen trosuppfattning. Huvuddelen av landskapets ca 470 runstenar torde härröra från 1000-talets mellersta hälft (SR s LXXIII) och bland mängden av intressanta runinskrifter kan nämnas böneformeln ''Gud hjälpte hans själ bättre än han kunde göra därtill (d v s bättre än han kunde förtjäna)'' (SÖ 212 Överselö) med många motsvarigheter. Formeln kan tolkas som att dessa runstenar rests av den första generationens kristna över anförvanter som dött innan de hunnit anta den nya tron (Jansson 1963 s 116 f, Hyenstrand 1973 s 186 f).

Till 1000-talets slut – ehuru den närmare dateringen är diskutabel – hör också de bekanta gravkistorna, ''Eskilstunakistorna'' med ett spridningscentrum i Rekarne och möjliga att sammankoppla med den helige Eskils mission i detta område. De har tolkats som antingen uppförda ute i det fria eller som gravmonument i tidiga träkyrkor. Eskil skall enligt legenden ha lidit martyrdöden i Strängnäs omkring 1070, något som brukar sammankopplas med en hednisk reaktion manifesterad i valet av Blot-Sven till Sveakonung (Lindqvist 1915, s 139 ff).

Södertörns apostel, Botvid, skall enligt legenden ha lidit martyrium omkring 1120 (Lundén 1946) men vid denna tid tycks den äldsta stiftindelningen redan vara genomförd. Det s k Florensdokumentet från omkring 1120 (Tunberg 1912) innehåller således uppgifter om de nordiska stiften och för Södermanlands del nämns Strängnäs och Tuna stift. Det senare torde ha omfattat västra Södermanland och Närke med Eskilstuna som centrum (Lindqvist 1915 s 164 ff). Tunastiftet har sedan lagts in under Strängnäs redan kring 1170 då ett påvebrev från denna tid bekräftar att Strängnässtiftet omfattar även Nerike (Lindqvist 1915 s 170). Mellan dessa tidpunkter finns ytterligare belägg för strängnässtiftets existens, varav det äldsta med säkerhet härrör från 1129.

Det romanska stenkyrkobyggandet i Södermanland resulterar i att i de flesta medeltida socknar finns stenkyrkor före 1200-talets mitt då den gotiska byggenskapen bryter in. Huvuddelen av de romanska kyrkorna anses vara hänförbara till 1100-talet och enstaka exempel kan även ges förhållandevis säkra dateringar till seklets förra del (Schnell 1966 s 30 ff samt där angiven litt).

Den kyrkliga organisationen finns således av allt att döma fast etablerad redan senast under 1100-talets andra hälft. Dessförinnan måste en period av inre uppbyggnad och organisation ha ägt rum.

För utförligare arbeten om religionsskiftet och kyrkans etablering hänvisas till Westman (1918), Ljungberg (1938), Palme (1957-58, 1959, 1962), Kumlien (1962), Andrae (1960), samt Rosén (1962 s 87 ff). En uppsats att nämna som behandlar kyrkobyggandet på ett sätt som har viss anknytning till den undersökning som här skall genomföras har vidare publicerats av Bonnier (1982).

5.2.1. Vertikala och horisontella sockenbildningsförlopp

Frågan är då hur kyrkans uppbyggnad, sockenbildningen, gått till. Som utgångspunkt för analysen av denna fråga kan två modeller för ett sockenbildningsförlopp refereras.

Den första utgörs av Hafströms (1949b) slutsatser kring sockenbildningen i Uppland, möjlig att karaktärisera såsom helt baserad på skriftligt historiskt källmaterial. Den andra utgörs av Lindquists (1981) slutsatser om sockenbildningen på Gotland. Lindquist karaktäriserar sin studie som renodlat geografisk-korologisk.

Av skäl som redovisas nedan kan Hafströms modell med fördel kallas en vertikal sockenbildningsmodell medan Lindquists kan betecknas som en horisontell.

Hafström utgår från Upplandslagens (kyrkobalken II, konungabalken X:5) stadganden om att prästbolen vid varje *hundareskyrka* skulle omfatta ett markland jord medan prästbolet vid varje tolftkyrka skulle omfatta 1/2 markland. Enligt Olaus Petri (1917 års upplaga av En Swensk Crönika, s 73) var hundareskyrkan den förnämsta och äldsta kyrkan i hundaret. ”Och skal man här merkia at i förstonne... haffua icke kyrkionar warit så monga som the nw äro, utan itt heelt herade haufuer icke hafft meer än ena kyrkio. Och ther fore warder berördt i laghbokenne om heredzkyrkior.”

Kaniken Ragnvald Ingemundsson förklarar i sin latinska översättning av Upplandslagens kyrkobalk från 1481 de två typerna av kyrkor med att hundareskyrkan är hundarets prostkyrka med vilka tolftkyrkorna bildar ett kontrakt. Härjämte kallar han de två kyrkorna för ecclesia residentialis och ecclesia annexa. Hafström (1949 s 130) anför även två laghandskrifter av Upplandslagen från 1400-talet där ordet tolfptakirkiu återges med kappels kirkiu, d v s annexkyrka.

Huvudsakligen med utgångspunkt från Olaus Petris utsaga tänker sig Hafström (1949b s 63) att vid Upplands kristnande – som måste förutsättas ha skett genom beslut på alltinget och folklandstingen – har först byggts en centralkyrka inom varje hundare. Normalhundaret var indelat i två skeppslag och Hafström antar att ”kort efter hundareskyrkan har en 'skeppslagskyrka' byggs i det av hundarets skeppslag, där hundareskyrkan icke var belägen. Samtidigt eller ytterligare en kort tid härefter har i princip varje skeppslagsfjärding (=tolft), där tidigare någon kyrka icke byggts, erhållit sin tolftkyrka. Givetvis ha av olika skäl många avvikelser kunnat ske från detta system, bland annat på grund av att stormanskyrkor förekommit även i Uppland men systemet har ändå i sin princip blivit konsekvent genomfört.” Hafström (1949 s 66) förlägger processen till 1100-talets början i konnektion med Blot-Svens förjagande och Inge den äldres återinträde som Sveakung samt förklarar att ”i praktiskt taget varje uppländskt och västmanländskt hundare återfinns en central kultplats med namnet -tuna, där sedermera hundareskyrkan är belägen”. Det tänkbara sambandet mellan -tuna och hundareskyrka har även som nämnts ovan framhållits av bl a Hyenstrand (1974 s 24).

Hafström tar ingen ställning till om kyrkobyggandet utgjorts av trä- eller stenkyrkor. Eftersom det dock förutsätts att samtliga tolfter ”kort efter” det avgörande beslutet erhållit sina kyrkor måste dock uppenbarligen – utifrån de uppländska kyrkornas dateringar – åtminstone en stor del av kyrkorna ha varit träkyrkor.

Genom att processen antas innebära en stegvis förtätning av nätet av kyrkor med början i den förnämsta kyrkan kan modellen karaktäriseras som en vertikal sockenbildningsmodell.

En motsvarande uppfattning om den uppländska sockenbildningen har utvecklats av Ekbom (1979 s 143 ff). Ekbom driver därvid tesen om sockenbildningens samband med ledungsindelningen längre än Hafström. ”Vid sockenindelningens införande har man velat fästa denna vid de gamla indelningsenheterna för mantalet (tolfterna) och uppförde först en kyrka för de 120 bondefamiljer, som bildade manskapsunderlaget för de skepp som hundaret hade att ställa upp i ledungen. De tre skeppslagskyrkorna ha sannolikt varit de enda i hundaret vid missionstidens slut omkring 1100. Under en andra utbyggnadsetapp har därefter ytterligare fyra kyrkor tillkommit i varje hund, varvid man sökt fasthålla den alltjämt existerande indelningen för ledungen och

i princip avsett var och en av dessa nya kyrkor för de 36 vigermannafamiljer som tillsammans bildade en tolft; i samband därmed har underlaget för hundares/skeppslagskyrkorna inskränkts till att avse själavården för 72 familjer. Den angivna målsättningen för kyrkobyggandet har emellertid ej kunnat uppehållas, vissa territoriella förskjutningar mellan tolfterna ha varit ofrånkomliga och resultatet av denna utveckling under tiden 1150-1314 kan avläsas i siffrorna för viennetiondetaxeringen".

Ytterligare en tolkning av begreppsparet hundareskyrka – tolftkyrka finns hos Kjöllerström (1975) som menar att termen hundareskyrka svarar mot en nyordning och uppspjälkning av folklandsprosterierna som genomförs under 1290- talet. Att en sådan omorganisation verkligen ägt rum förefaller rimligt utifrån Kjöllerströms bevisföring. Härav följer dock inte automatiskt att begreppen hundares- och tolftkyrka inte har en längre förhistoria såsom säkerligen måste vara fallet beträffande begreppet tolft.

Ett sockenbildningsförlopp där ingen form av hierarkisk strukturering behöver förutsättas – ett horisontellt förlopp – är resultatet av Lindquists (1981) undersökning av de gotländska socknarna. Lindquists uppsats har berörts redan i anslutning till systemet med gårds- och bygdegruppering efter närmastegrannesystemet (avsnitt 3.3.). Denna metod utnyttjas av Lindquist på så sätt att kyrkans läge i socknen relateras till gårdsgrupperna och den genomgående bilden visar sig därvid att kyrkan har ett påfallande centralt läge i socken, i den mittersta av tre eller flera gårdsgrupper eller i den största av två, men därvid belägen i utkanten av denna som vätter mot den mindre gårdsgruppen (jfr ovan begreppet centralpunkt, 5.2.). Lindquist kan dra slutsatsen (s 51): "Två beslutsprinciper synes alltså ha varit överordnade vid valet av lokalisering av kyrkan. En övergripande: alla i socknen skall ha en så kort väg till kyrkan som möjligt (och samtidigt så rättvis som möjligt). En underordnad: kyrkan placeras på bästa byggnadsmark sedan det övergripande kravet är tillfredsställande uppfyllt". Utifrån socknarnas arrondering och det varierande antalet gårdar per socken (5-30) kan Lindquist vidare dra slutsatsen att sockenterritorierna har bestämts med en nära nog optimal arrondering i förhållande till gårdarna. Socknarna är således ytmässigt ungefär likstora.

I detta avseende anser Lindquist att en principiell skillnad mot mälardalens sockenindelning föreligger, på så sätt att den senare socknens yta bestäms av att ett fixt antal enheter skall ingå (d v s tolften) och att ytan följdaktligen varierar med gårdstätheten.

Lindquist har även sammanställt kyrkornas storlek med socknarnas gårdsantal och resultatet visar sig entydigt – kyrkans storlek blir proportionell mot församlingens ekonomiska bärkraft, uttryckt i antalet gårdar i socknen.

Synnerligen viktig är iakttagelsen att inom Lindquists undersökningsområde finns ett mindre antal kyrkor/socknar där mönstret bryts. Det gäller t ex Lärbro där kyrkan ligger i det typiskt centrala läget i ett territorium som omfattar både Lärbro och Gann socknar medan läget är perifert i förhållande till enbart Lärbro socken. Gann kyrka ligger däremot centralt i sin socken. Slutsatsen blir att Gann är en sekundär sockenavsöndring – en välmakskyrka med gutalagens term. Ett motsvarande förhållande gäller för Rute resp Fleringe.

Alla de anförda omständigheterna tolkar Lindquist som tecken på en snabbt genomförd sockenbildning, i allt väsentligt genomförd mot slutet av 1000-talet. Hade processen i stället varit utdragen över tiden borde inte exemplen Lärbro-Gann och Rute-Fleringe med sekundära avsöndringar vara undantag utan i stället legio.

5.2.2. Grundmodell för den sörmländska sockenbildningen

Lindquists betydelsefulla och när det gäller aspekter på den kyrkliga organisationen direkt nydanande arbete, innehåller alla väsentliga utgångspunkter för en motsvarande analys av den sörmländska sockenbildningen.

Det räcker därvid egentligen med endast ett flyktigt studium av Sörmlands socknar och kyrkor i relation till primärenheterna i resp socken (se kartserien VI-XIV) för att det skall framgå att det gotländska mönstret med optimalt centralt belägna kyrkor i socknarna alls inte återfinns i landskapet. Tvärt om är kyrkor med assymetriska lokaliseringar i förhållande till sockenbebyggelsen påfallande vanliga. Kartan VI över hundet A visar således Torshälla, Kloster, Fors, Husby-Byringe, Ekeby och Öja som exempel på sådana kyrkor (s 50).

De nämnda kyrkorna, liksom deras paralleller i de övriga delarna av landskapet, skulle nu kunna förklaras såsom gårdskyrkor, vars lokalisering bestämts av en stormansgård eller någon annan typ av överordnad bebyggelse i socknen. Såsom generell förklaringsgrund förefaller detta dock föga sannolikt, särskilt som den följande genomgången kommer att visa att uppemot hälften av medeltidskyrkorna då måste klassas som sådana gårdskyrkor. Däremot kan de assymetriskt belägna kyrkorna väl förklaras utifrån samma modell som de gotländska exemplen på ursprungskyrkor med sekundära avsöndringar, Lärbro – Gann och Rute -Fleringe.

Till skillnad mot förhållandena på Gotland är då sekundära sockenavsöndringar synnerli-

gen vanliga i Södermanland, ett konstaterande som ger en direkt möjlighet att ofta i detalj bestämma relationerna mellan vissa kyrkor och socknar. Detta som varje socken med assymetriskt belägen kyrka måste förutsättas ursprungligen ha omfattat en eller flera grannsocknar eller delar av sådana inom vilket område kyrkan ursprungligen legat central.

Av exemplen från kartbilden VI gäller således att Husby-Byringe kyrka ursprungligen måste ha motsvarat ett sockenterritorium norr om Eskilstunaån för att komma i det sökta centrala läget och Husbykyrkan är således äldre än åtminstone Gillberga kyrka som alltså svarar mot en sekundär avsöndring. Öja kyrka måste på motsvarande sätt sättas in i en ursprungssocken som omfattat såväl Öja som Lista och Västermo socknar. I ett sådant område ligger Öja kyrka påfallande centralt.

Slutsatser dragna på detta sätt kan sedan kontrolleras genom den avsöndrade sockenkyrkans läge i den yngre socknen och således ligger såväl Gillberga som Lista kyrkor mitt i resp socknar. Ett motsvarande resonemang äger dock inte samma giltighet för de socknar som huvudsakligen präglas av medeltida expansion. Ett sådant exempel är Västermo och här gäller uppenbarligen att enbart primärenheterna inte ger den adekvata bebyggelsebilden som kyrkan skall relateras till. Å andra sidan är det lika uppenbart rimligt att betrakta just sådana socknar som förhållandevis sena avsöndringar där först den medeltida kolonisationen givit underlag för en självständig sockenbildning.

Den sörmländska sockenbildningen kan alltså visas präglad av en successiv förtätning av antalet kyrkor och därmed ges en naturlig anknytningspunkt till Hafströms ''vertikala sockenbildningsmodell''. Församlingsbildningen skulle således i princip ha kunnat tillgå såsom Hafström tolkat de skriftliga källorna med en ursprunglig hundareskyrka, följd av en andra skeppslagskyrka och därefter tolftkyrkor men sedan även ytterligare sekundära avsöndringar. Denna grundtanke hos Hafström kan alltså vara riktig. Samtidigt har det ovan kunnat visas att normalhundaret som Hafström utgår ifrån bara finns registrerbart i form av de yttre gränserna för ett mindre antal av Sörmlands härader. Skall en motsvarighet till hundareskyrkor och skeppslagskyrkor finnas i Södermanland måste dessa i stället utgöras av ''hundkyrkor'' och ''tredings''- eller ''fjärdingskyrkor'' i hundets underavdelningar, utom möjligen i de fem häraderna i ''normalhundaressörmland''.

För att inta det erforderliga centrala läget i hunden resp hundens tredingar eller fjärdingar måste ''hundkyrkorna'' och hunddelskyrkorna (d v s för hundets tredingar eller fjärdingar), som dessa fortsättningsvis kallas, ha uppförts i anslutning till hundindelningens centralpunkter. Liksom de uppländska hundareskyrkorna bör hundkyrkorna och hunddelskyrkorna även vara de största medeltidskyrkorna.

Möjligheten att belägga en sockenbildning som utgår från hundindelningens centralpunkter och som innebär en process av successiv kyrkoförtätning utifrån dessa ger givetvis en utomordentlig möjlighet att åter igen bekräfta rekonstruktionen av hunden. I modellen för den sörmländska sockenbildningen antas således landskapets största medeltidskyrkor ligga i anslutning till centralpunkterna och lokaliserade i resp socken på ett sådant sätt att det framstår som sannolikt att kyrkan ursprungligen uppförts med avseende på ett större territorium. Detta skall också helst vara lika med hundet för en hundkyrka och hundets treding eller fjärding för en hunddelskyrka.

Emellertid kompliceras nu analysen av den administrativa omorganisationen med normalhundaren i en del av landskapet. Normalhundaret har ovan också antagits vara infört just med tanke på sockenbildningen och i de sörmländska normalhundarena borde alltså hundares- och skeppslagskyrkor kunna finnas. Huruvida dessa ansluter till de äldre hundens centralpunkter bör då ha avgjorts av om centralpunkterna även i de nya administrativa enheterna ligger centralt eller inte.

Det finns också en kronologisk aspekt på normalhundaresreformen på så sätt att eftersom bara en del av landskapet är omorganiserat måste normalhundaret ha införts etappvis och ett rimligt antagande är då att de nordliga normalhundarena Åker och Selebo är äldst varefter de östligare Öknebo och Hölebo och sist inlandshundaret Daga kommer till (se ovan 5.1). Eftersom (det äldsta) stenkyrkobyggandet och normalhundaret båda tillhör 1100-talet innebär detta att i de yngsta normalhundarena och då i synnerhet i Daga, skulle en äldsta sockenbildning mycket väl kunna ha kommit till stånd innan området görs om till ett normalhundare. Normalhundaret är då inte förutsättningen för sockenbildningen utan kanske endast ett sätt att reglera denna.

Dras konsekvensen av hypotesen om successivt bildade normalhundaren ut ytterligare leder detta dock fram till slutsatsen att ett antal mer eller mindre temporära bildningar av hundarestyp måste ha funnits mellan den ursprungliga hundindelningen och den historiskt kända indelningen. Om således det tidiga normalhundaret Åker bildas genom en sammanslagning av områden som motsvarar de äldre hunddelama B3 och delar av C 1 och C3 blir de resterande delarna av hundet B, d v s B 1 och B2, ''över''. Dessa kan knappast ha fortlevt som ett självständigt hundare utan måste ha sammanslagits med hundet A. Därvid bildas ett ''Storrekarne'', som sekundärt delas upp i Öster- och Västerrekarne efter flodgränsen Eskilstunaån.

På motsvarande sätt innebär bildandet av det andra tidiga normalhundaret, Selebo, att hunddelen C4, blir över när de övriga delarna av hundet C görs om till normalhundare. C4 måste då ha sammanslagits med hundet D till ett ”Storhund D”. Av skäl som redovisas nedan kan denna bildning ges namnet Täljehundet. Täljehundet bör dock ha varit en högst temporär bildning eftersom C4-delen tillsammans med hunddelen D1 sedan ingår i det något yngre normalhundaret Öknebo.

Ytterligare en dylik ”dominoeffekt” av ett

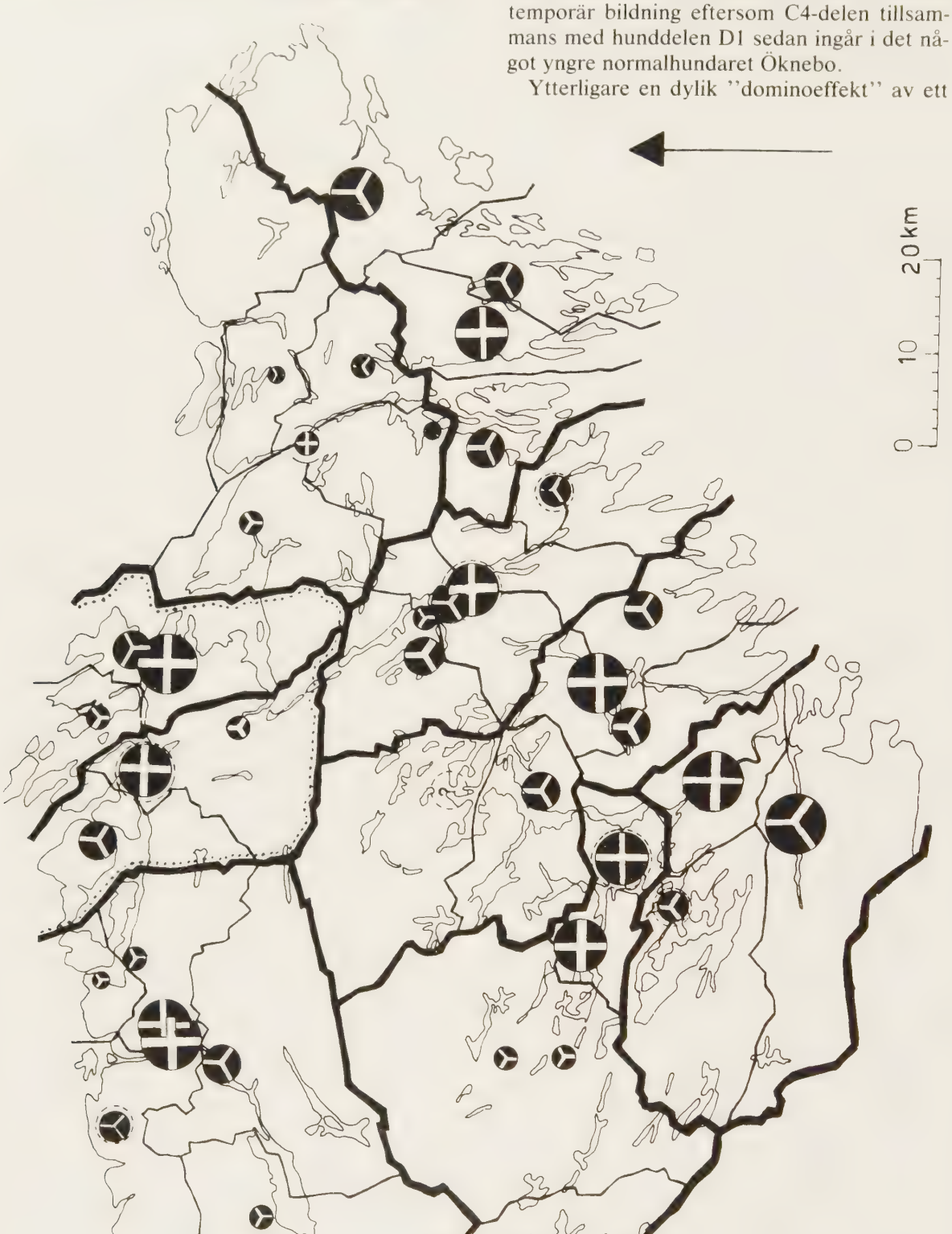

Karta XVIII. Simulerad framväxt av den sörmlä
socken- och häradsindelning, steg 1. 1100-talets n
potetiskt äldsta romanska stenkyrkor i sockentern
motsvarande hund eller hundare samt hunddel ell
”skeppslag”. Teckenförklaring, se sid 157. Skala
1: 670 000.

normalhundare uppkommer när Hölebo och Daga bildas. Därvid blir Torsåkers och Lästringe socknar över från det i övrigt normalhundaresindelade hundet F och måste följaktligen ha förts till hundet G. På så sätt kan två mellanliggande administrativa indelningsetapper mellan utgångsläget hund-indelning och slutetappen de historiska häraderna i detalj beskrivas. Förloppet redovisas å kartserien XVIII – XX, som också ger den kartmässiga sammanfattningen av den sockenbildningsanalys som skall genomföras nedan.

Karta XIX. Simulerad framväxt av den sörmländska socken- och häradsindelningen, steg 2. 1100-talets senare hälft. Yngre hundares- och hunddels- eller ”skeppslagskyrkor”, kyrkor i avsöndrade socknar av minst primärtolfts storlek. Teckenförklaring, se sid. 157. Skala 1: ca 670 000.

Karta XX. Simulerad framväxt av den sörmländska socken- och häradsindelningen, steg 3. 1200-talets mitt. Yngsta hundareskyrkor, kyrkor i avsöndrade socknar mindre än primärtolfter samt nytillkomna senromanska kyrkor. De administrativa gränserna, jämför karta II, sid. 12. Teckenförklaring, se sid. 157. Skala 1: ca 670 000.

I skedet närmast efter den ursprungliga hundindelningen, karta XVIII (jfr karta V), finns alltså följande hund/hundaren: normalhundarena Åker och Selebo, ”storhunden” Rekarne och ”Täljehundet” samt de intakta hunden E – I. Denna indelning bör motsvara 1100-talets förra hälft eller ca 1120.

I nästa etapp, karta XIX, antas normalhundarena Öknebo, Hölebo och Daga ha tillkommit samtidigt som Rekarne bör ha tudelats efter Eskilstunaån. Torsåker och Lästringe är förda till hundet G vilket samtidigt berövats Gryts socken som inkluderats i Daga.

Därvid finns alltså, vid ett skede som bör motsvara 1100-talets andra hälft eller ca 1170, alla de fem normalhundarena, Öster- och Västerrekarne, Övra Tör (som bildats när hunddelarna C4 och D 1 undantagits från ”Täljehundet”), Yttra Tör (som bildas när hunddelen E4 införlivas med Hölebo), det deformerade hundet G samt de hittills opåverkade hunden H och I. Julita socken har dock antagits vara fört till hundet I i samband med uppdelningen av Rekarne.

Med detta utgångsläge erhålls så den historiska hundares- eller häradsindelningen automatiskt om ett antal gränser dras upp längs Nyköpingsån, Nedre Långhalsen och Lidsjön -Båven i sydöstra Sörmland. Dessa gränser omvandlar således de kvarvarande hunden G, H och I till Rönö, Jönåkers och Oppunda härader, karta XX. Gränserna bör vara tillkomna vid 1200-talets mitt eller förra del och framstår såsom schematiska gränsregleringar från ett skede när kravet på likstora normalhundaren inte längre är aktuellt. Den sista regleringen utgörs sedan av att det nordöstra hörnet av Oppunda, d v s Villåttinge, avgränsas före 1275 (jfr s 105).

Även denna simulering av indelningsförloppet innebär nu givetvis i sig en bekräftelse på hundrekonstruktionens giltighet men än säkrare belägg för riktigt dragna slutsatser kan erhållas genom att simuleringen korreleras med en sockenbildningsanalys. Således bör hundkyrkor och hunddelskyrkor inte bara sökas i anslutning till hundindelningens centralpunkter utan om simuleringen är riktig bör även sådana ursprungskyrkor finnas på de platser som i de nya bildningarna övertagit de äldre centralpunkternas centrala läge. Frånvaron av ursprungskyrkor vid de gamla centralpunkterna förväntas alltså kunna förklaras utifrån förändringar i indelningen och nya eller sekundära hundareskyrkor bör kunna pekas ut i de yngsta bildningarna.

Sammanfattningsvis innebär den modell för sockenbildningen som prövas att man måste räkna med följande typer av kyrkor:

A. *Hund- eller hundareskyrkor*

Dessa kan dels vara primära, d v s tillkomna som den äldsta centralt belägna stenkyrkan i hundet/normalhundaret enligt indelningens första skede (ca 1120). Dels kan hund/ hundareskyrkor vara sekundära, d v s tillkomna inom ramen för organisationsförloppets andra eller tredje etapper ca 1170 eller ca 1250. Möjligen är det även rimligt att räkna med provisoriska hundareskyrkor i de temporära hundbildningarna. I anslutning till landskapets stiftsindelning bör vissa hundareskyrkor även ha haft karaktär av biskopskyrkor.

B. *Hunddels- eller skeppslagskyrkor*

Dessa bör vara tillkomna närmast efter de primära hund/hundareskyrkorna men regelmässigt före de sekundära motsvarigheterna. De förväntas ansluta till hunddelarnas centralpunkter men även ett skikt av sekundära skeppslagskyrkor bör kunna finnas i de yngre normalhundarena.

Rimligt måste också vara att räkna med hunddelskyrkor för icke fullständiga delar av hunddelarna, beroende på hundareskyrkans lokalisering och de förändrade indelningarna. Denna grupp förutsätts dock vara förhållandevis liten. Kyrkorna enligt kategorierna A och B kan samlat kallas för *ursprungskyrkor*.

C. *Kyrkor i avsöndrade socknar*

Denna grupp, d v s resterande kyrkor, antas enligt Hafström och Ekbom i princip utgöras av kyrkor i tolftsocknar. För att slutligt kunna bedöma de avsöndrade socknarna kan dessa preliminärt delas upp i fyra kategorier: a) socknar med ca 12 primärenheter (10- 13), d v s primärtolftsocknar, b) med fler än 13 primärenheter, kallade storsocknar, c) med färre än 10 primärenheter men med minst 12 bolbyar, d v s boltolftsocknar samt d) med färre än 12 bolbyar, kallade småsocknar. Antalen bolbyar uppskattas härvid huvudsakligen med ledning av Hyenstrands (1974 s 85 f) sammanställning av antalet byar i socknarna med ålderdomliga ortnamn, d v s ett tämligen grovt mått.

5.2.3. Hundkyrkor och hundareskyrkor

Analysen kan så inledas med en systematisering av sambandet mellan hundens centralpunkter och de medeltida kyrkorna, tabellen fig 30.

Typen av samband mellan centralpunkt och kyrka kan som sammanställningen visar variera. Ett starkt samband finns där den bebyggelse som representerar centralpunkten antingen är kyrkbyn, d v s på vars ägor kyrkan är

Centralpunkt för	*Kyrka*	*P.enh. i socknen*	*Anmärkning*
Kategori 1, centralpunkter för 3 hund:			
A+B+C, Ingjaldshögen	–		
D+E+F, Ene-Linga	Överjärna	7	kyrkan 300 m N om Enegravfältet
G+H+I, Husbygård	Husby-Oppunda	22	kyrkan på Husby ägor, vid storhögarna
Kategori 2, centralpunkter för hunden:			
A, Tumbogravfältet	Tumbo	14	gravfältet och kyrkan på Husby ägor
B, Kungshället	–		
C, Tuna-Selö	Ytterselö	25	Tuna är kyrkby
D, Uppinge-Husby	–		
E, Ullevi-Sorunda	Sorunda	44	Ullevi har varit prästgården
F, Sigtuna, Frustuna sn	ruin	22	ruin vid Kapelltorpet invid Sigtuna
G, Aspa löt-Ludgo	Ludgo	8	Ludgo är kyrkby
H, Tuna-Bärbo(?)	ruin	7	ruin vid Kapelltorp på Tunas ägor
I, Kung Blackes hög	Blacksta	9	kyrkan 400 m Ö om högen
Kategori 3, centralpunkter för halva hund och motsv.:			
B1+B2, Tidö m Ormkullen	–		
C1+C2, Östra Sjöhage	–		
C3+C4, Viggeby-Kärnbo	–		
D1+D2, Viad-Grödinge	–		
D3+D4, Hundhamra	Botkyrka	20	kyrkan 1 km S om Hundhamra
E1+E2, Setuna-Ösmo	–		
E3+E4, Fituna-Sorunda	–		
F3+F4, Tuna-Kattnäs	Kattnäs	6	kyrkan 0,7 km Ö om Tuna
G2+G2, Oppusa-Runtuna	–		
G4+G5, Tuna-Hyltinge	–		
H1+H2, Ullevi(?)-Nicolai	–		
H2+H3, Täckhammar(?)	–		
Kategori 4, centralpunkter för enskilda hunddelar:			
A1, Husby-Öja	Öja	8	kyrkan 1 km S om Husby
A2, Torslunda, Torsh. sn	–		
A3, Husby-Byringe	Husby-Rekarne	11	kyrkan på Husby ägor
B3, Sätuna-Fogdö	Fogdö	25	Sätuna trol. avhyst kyrkby
C1, Björkeby-Ö. Selö	(Överselö)	33	kyrkan grannbebyggelse till Björkeby
C2, Opptuna-Y. Selö	–		
C3, Tuna-Åker	Åker	15	Tuna prästgård invid kyrkan
C4, Tuna-Enhörna	Ytterenhörna	11	Tuna är kyrkby
D1, Tuna-Järna	–		
D4, Vårby(?)-Hudd.	–		
E1, Hesslingby	Österhaninge	28	Hesslingby är kyrkby
E2, Älby-Ösmo	–		
E4, Skälby-Hölö	Ytterhölö	(22)	kyrkan 1 km S om Skälby
F1, Sör-Husby	Trosa	12	kyrkan 1 km Ö om Husby
F2, Tuna-Torsåker	–		
F3, Frustuna by	Frustuna	22	Frustuna är prästgårdsby
F4, Närlunda-Gåsinge	–		
G2, Landshammar-Spelv.	–		
G3, Onsberga-Runtuna	–		
G4, Torslunda-Ripsa	Ripsa	6	kyrkan 1 km NÖ om Torslunda
H1, Tuna i Tuna sn	Tuna	9	Tuna är kyrkby och prästgård
H2, Tuna-Allhelgona	–		
H3, Senesta-Stigtomta	–		
I1, Tuna-Bettna	–		
I2, Krigarholmen(?)	–		
I3, Vidåker	Vingåker	8–20	Vidåker är prästgård vid kyrkan

Fig. 30. Sambanden mellan hundens centralpunkter och medeltida kyrkor.

belägen, eller är prästgården omedelbart intill kyrkan. Svagare är sambandet om kyrkan enbart utgör en grannbebyggelse till centralpunkten eller ligger inom en km avstånd från centralpunkten.

Av sammanställningen framgår emellertid att nio av de 12 viktigaste centralpunkterna (kategorierna 1 och 2) har tydlig anknytning till kyrka. Beträffande centralpunkterna för halva hund eller två tredingar (kategori 3) är sambandet totalt sett betydligt svagare med kyrkor vid tre av 13 centralpunkter. Av de 26 centralpunkterna för tredingar och fjärdingar markeras dock åter en högre andel, 13 st, av kyrkor.

Svackan beträffande de halva hundens centralpunkter är helt logisk såtillvida att några ''halvhunds kyrkor'' inte förväntas ha funnits. Kolumnen med antalen primärenheter i de aktuella socknarna visar att kyrkorna hittas i socknar av mycket växlande storlek. Utifrån sockenbildningsmodellen tolkas detta som att de ursprungligen ungefär jämnstora hunddelarna som äldsta sockenterritorier i olika grad reducerats genom sekundära avsöndringar. Av sammanlagt 110 medeltida socknar har dock 25 st enligt tabellen anknytning till centralpunkter, d v s 23%. Totalt finns 30 socknar med mer än 15 primärenheter i landskapet, varav 12, 40%, återfinns bland ''centralpunktskyrkorna''. De största socknarna är alltså klart överrepresenterade bland socknar med kyrka vid centralpunkt.

Ett kort resonemang kring det romanska kyrkobyggandet kan så föras. Kyrkorna är uppförda efter ett genomgående mycket enhetligt mönster med ett långhus vanligen med en proportion längd – bredd motsvarande 2:3. Det rektangulära långhuset avslutas med ett kvadratiskt rakslutet kor vars ytterväggar bildar en rak linje med långhusets innervägg. Fem kyrkor uppvisar halvrunda absider anbragta på korets östvägg men detta element kan givetvis ha funnits på många fler kyrkor före de gotiska ombyggnaderna. Dessa har i sin tur ofta tillgått så att långhuset förlängts antingen åt öster eller väster. Ofta bildar det romanska långhuset kor i den gotiska kyrkan.

Romanska torn finns belagda från ungefär hälften av drygt 60 rekonstruerbara romanska kyrkor. De är vanligtvis anbragta på långhuset västgavel på samma sätt som koren i öster. Två östtorn kan beläggas (Schnell 1966 s 23 f).

Kyrkornas enhetliga planlösning gör dem mycket tacksamma att jämföra beträffande inbördes storlek och härvid torde långhusets m^2-yta (inre mått) vara det bästa måttet. Drygt 60 romanska långhus kan således bestämmas till sin storiek, varvid dock gäller att gränsen mellan säkra och mer osäkra rekonstruktioner är flytande. Detta material har behandlats av Schnell (1965 s 24) varifrån huvuddelen av de måttsuppgifter som nedan utnyttjas är hämtade. Schnells uppgifter har kompletterats med publicerade uppmätningar i inventerieverket Sveriges kyrkor (Ösmo, Sorunda, Fors, Vantör, Botkyrka, Ekeby och Torshälla kyrkor (se litt.förteckningen under Bennett resp Tuulse)), i serien Sörmlands kyrkor (SK) samt av Redelius (1968, Björnlunda, Gåsinge, Lästringe, Kattnäs och Vårdinge kyrkor). Reservationer för måttens exakta riktighet görs alltså.

Redelius har fäst uppmärksamheten på att vissa kyrkor (de nämnda) kan ha koret som äldsta byggnadsdel och till denna lilla kyrka kan sedan långhuset ha tillbyggts sekundärt. Gemensamt för de kyrkor som kommer ifråga för en sådan möjlig byggnadshistoria är att de alla har osedvanligt långa kor – eljest vanligtvis tolkade som sekundärt förlängda – som därigenom avviker från den normala kvadratiska planen.

Avvikande från den romanska grundplanen är också kyrkorna i Lästringe, där det långa koret inte ansluter till långhusets ytterväggar, haningekyrkorna där åtminstone Västerhaninge synes anknyta till de gotländska kyrkor som har tornen uppförda på valvbågar innanför norr- och södermurarna samt Trosa, Vagnhärads och St Malms kyrkor som närmast är hybridformer mellan romanska kyrkor och gotiska salskyrkor. En särskild grupp bildar också korskyrkorna i Nyköping, Nicolai och Allhelgona, i Vingåker, Dunker, Björkvik och Mellösa. De tillhör 1200-talets senare hälft och åtminstone ifråga om Björkvik tycks delar av en äldre romansk kyrka ingå i korskyrkans murar.

Den egentliga gotiska byggenskapen inleds i landskapet med domkyrkan i Strängnäs, påbörjad ca 1270. Om dess föregångare är intet känt men en kyrka i Strängnäs måste givetvis ha funnits när Strängnäs var stiftscentrum under tidigt 1100-tal (Schnell 1965, även Walldén 1948 om kyrkoplanens utveckling).

I diagrammet fig 31 har antalet primärenheter i de socknar vars romanska kyrkor är rekonstruerbara korrelerats med de romanska långhusens storlekar. Jämförelsen är möjlig beträffande 63 kyrkor/socknar varvid dock de atypiska Trosa och Vagnhärads kyrkor uteslutits såsom ej jämförbara med de övriga. Ekeby kyrka (en ödekyrka) är vidare rekonstruerbar men här kan å andra sidan inte sockenterritoriet bestämmas.

Siffrorna inne i diagrammet anger kyrka vid hundorganisationens centralpunkter enligt tabellen fig 30 och t ex siffran 4 innebär att kyrkan i fråga finns vid en centralpunkt av tabellens kategori 4, d v s vid centralpunkten för en treding eller fjärding.

Sammanställningen visar totalt sett en mycket dålig korrelation mellan socknarnas antal primärenheter och kyrkans storlek, d v s ett rakt motsatt resultat till Lindquists (1981 s 59) iakttagelse rörande de gotländska förhållan-

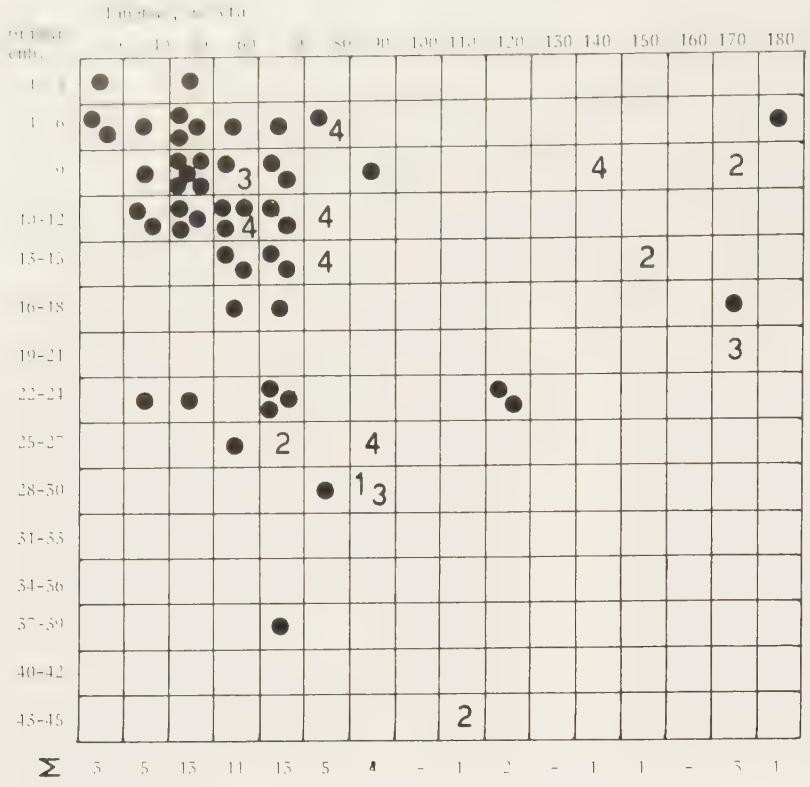

Fig. 31. Korrelationsdiagram avseende de rekonstruerade romanska kyrkornas ungefärliga långhusyta (inre mått) samt antalen primärenheter i resp. socken. Siffra i diagrammet anger kyrka vid centralpunkt enligt kategori 1–4 efter fig. 30.

dena. För vissa socknar kan detta förklaras utifrån förhållandet att kyrkorna är från 1100- eller 1200-talet medan primärenheterna anger 1000-talets bebyggelsebild. En tidig medeltida kolonisation som avgörande påverkar 1000-talets bebyggelsebild för hela landskapet är emellertid utesluten.

Bristen på korrelation måste i stället uppfattas som ett direkt stöd för hypotesen att många kyrkor uppförts med avseende på helt andra territorier än de historiska socknarna.

Huvuddelen av kyrkorna motsvarar dock närmast en normalfördelning kring ett underrepresenterat centralvärde om 50-60 m^2 inom intervallet 29-90 m^2. Från majoriteten inom detta intervall avgränsar sig klart ett litet antal mycket stora kyrkor, större än 130 m^2. Ytterligare ett fåtal återfinns i det mellanliggande intervallet.

Det ligger givetvis nära tillhands att se de största kyrkorna som hund- eller hundareskyrkor och här är det viktigt att kunna konstatera att fyra av de sex största kyrkorna också är centralpunktskyrkor, d v s finns vid hundindelningens centralpunkter.

Görs därvid en kort genomgång av landskapet visar det sig att tre storkyrkor härrör från Rekarneområdet. Klosters om ca 119 m^2, Fors om 165 m^2 och Tumbo om 144 m^2. Detta anger åtminstone en ”hundareskyrka för mycket” och det blir därvid av intresse att se om de tre kyrkorna kan korreleras med den skisserade utvecklingen för området; hundet A – ”Storrekarne” – Öster- och Västerrekarne.

I det tidiga normalhundaret Åker finns ingen storkyrka men detta förklaras av att en tidig sådan bör ha funnits i Strängnäs. I det andra tidiga normalhundaret, Selebo, finns Toresunds kyrka, 120 m^2, som sig bör ej belägen i anslutning till någon hundindelningens centralpunkt.

De yngre normalhundarena Öknebo, Hölebo och Daga saknar storkyrkor och detta förhållande skall alltså kunna korreleras med de specifika förhållanden som kan ha rått i områdena ifråga med en äldsta sockenbildning, före normalhundaresreformen. Särskilt intressant är därvid förekomsten av en kyrkoruin vid Sigtuna i Frustuna socken. Denna är väl belagd i äldre antikvariska uppteckningar (se Lundberg 1940 s 112, även Holmberg 1969 s 212 samt där angiven litt) men numera spolierad. Torpet Kapelltorp minner dock om den äldre kyrkans existens. Den har alltså legat vid centralpunkten för hundet F, det område som sedan splittras upp på de tre normalhundarena Öknebo, Hölebo och Daga. Möjligheten finns given att sätta kyrkans ruinering i samband med den administrativa omorganisationen.

I Övra Törs härad, d v s det område som bildas när tillkomsten av Öknebo undandrar fjärding D1 från hundet D, finns Botkyrka kyrka, 165 m^2. Kyrkan ligger med anknytning till den gamla centralpunkten för hundhalvan D3+D4, Hundhamra, vilken genom omstruktureringen erhållit ett läge som är centralt för hela det nya hundaret.

I Yttra Tör, det område som på motsatt sätt bildats när E4-fjärdingen övergår till normalhundaret Hölebo från hundet E, är Sorunda kyrka den största, ca 100 m^2. Den ligger i anslutning till hundets centralpunkt Ullevi och kan således motsvara en hundkyrka från tiden före bildandet av Hölebo.

I hundet G som alltså ungefär motsvarar Rönö och Villåttinge härader finns storkyrkan i Ludgo, 170 m^2, anknuten till hundets offerplats, Liutguthawi, invid hundets centralpunkt Aspa löt. Ludgo kyrka passar därmed in som hundkyrka.

Villåttingen saknar i analogi härmed storkyrka.

I hundet H, ungefär Jönåkers härad, finns Tuna kyrka, 140 m, vid centralpunkt för tredingen H1, Dessutom finns dock en direkt parallell till Sigtunaruinen genom en ruingrund vid Kapelltorpet på ägorna till Tuna i Bärbo (Schnell 1965 s 16). Tuna är möjligen hundet H:s centralpunkt och ruinen har måtten 10 x 16 m, d v s motsvarar en storkyrka om 160 m^2. Sett utifrån sockenbildningsmodellen borde den ha övergivits i samband med att Nyköpingsån blir hundares- eller häradsgräns och området öster om ån således avskiljs från hundet H. Härmed ligger Tuna i Bärbo, tidigare centralt i hundet, i periferien av Jönåkers härad.

I hundet I slutligen är tyvärr inget känt om den romanska kyrkan vid Husby-gård, den överordnade centralpunkten för hunden G, H och I. Blacksta kyrka, vid hundet I:s centralpunkt Kung Blackes hög, har däremot varit 8,5 m bred. Detta indikerar en storlek upp mot 100 m^2, såvida inte långhuset haft en onormalt kvadratisk form.

Den största romanska kyrkan i området är emellertid Stora Malms kyrka, 180 m^2. Som hundkyrka i hundet I kan den med sin plats i den vidsträckta utmarkssocknen absolut inte komma ifråga. Däremot ligger kyrkan centralt i Oppunda härad, särskilt när det beaktas att den ligger vid de naturliga färdlederna från det medeltidsexpansiva vingåkersområdet mot Oppundas centralbygder. St Malms kyrka bör således vara yngre än de sekundära flodgränserna mellan Jönåker och Oppunda och arkitekturhistoriskt tillhör den också otvetydigt övergången till gotiken (Schnell 1965 s 180). Kyrkans placering kan även korreleras med avskiljandet av Villåttingen från det ursprungliga Oppunda. Villåttingen, det nordöstra hörnet av området, är således den i förhållande till kyrkan mest perifiera delen av Oppunda. Kyrkans datering överensstämmer även mycket bra med dateringen av Villåttinge som självständig administrativ enhet strax före 1275 (Hellberg 1942 s 128).

Ett system med de största kyrkorna jämnt fördelade över landskapet kan alltså iakttas. Detta mönster framträder dock endast när kyrkorna relateras till den bakomliggande hundindelningen och den därmed sammanhängande övergången till en partiellt genomförd normalhundaresindelning. Någon systematik beträffande storkyrkorna enbart utifrån den medeltida häradsindelningen går däremot inte att iaktta. Storkyrkornas lokalisering i Södermanland bekräftar därmed såväl hundrekonstruktionen som modellen för den sörmländska sockenbildningen. En särskild aspekt är därvid att hundrekonstruktionen gör det möjligt att sätta in landskapets två märkliga kyrkoruiner i ett begripligt sammanhang. Dessa har eljest varit föremål för tämligen vidlyftiga spekulationer. Möjligen bör det antas att kyrkorna aldrig färdigställs innan de administrativa omregleringarna gjort dem ”inaktuella”. Detta skulle då ha bidragit till övergivandet.

Uppgifter om hundareskyrka saknas i Södermannalagen. Detta kan sättas i samband med att storkyrkorna såsom påvisats haft en synnerligen växlande tillkomsthistoria, något som ytterligare skall preciseras i den fortsatta analysen. Förekomsten av tredingskyrkor kan också ha inneburit att de sörmländska socknarna inte gått att passa in i Upplandslagens schema med hundareskyrkor och tolftkyrkor.

Återvänder man så till diagrammet fig 31 och där studerar kyrkorna i storleksintervallet 29-90 m^2 visar uppställningen att samtliga de nio med siffror markerade kyrkorna vid centralpunkter tillhör den övre halvan av detta intervall. Diagrammet visar också att av de totalt 54 kyrkorna utgörs tre av de fyra kyrkorna om 81-90 m^2, av centralpunktskyrkor. Motsvarande siffra för kyrkorna om 71-80 m^2 är tre av fem. Kyrkorna vid centralpunkterna är alltså entydigt överrepresenterade bland kyrkor i storleken närmast under hund-/hundareskyrkorna. Diagrammet visar också att centralpunktskyrkornas storlek är oberoende av sockenstorleken, uttryckt i antalet primärenheter, i högre grad än vad som gäller för den genomsnittliga kyrkan.

Det verkar alltså som om det fanns ett skikt av kyrkor med långhus i storleken ca 70 á 80 m^2 som tenderar att ansluta till centralpunkterna. Detta skikt bör då motsvara hunddelskyrkorna resp eventuella skeppslagskyrkors normalhundarena. En genomgång av landskapets socknar förväntas då visa att just dessa kyrkor ligger ocentralt i resp socknar, men med lokaliseringar som framstår som logiska när kyrkorna relateras till hundens tredingar och fjärdingar.

5.2.4. Sockenbildningsanalyser

Rekarne

Detaljanalysen av sockenbildningen inleds med Rekarne vilket område alltså utgörs av hundet A (kartan VI) sammanslaget med tredingarna B1 och B2 (kartan VII) i samband med att normalhundaresreformen inleds under 1100-talet med bildandet av Åkers hundare. I ett tredje steg antas därefter Rekarne schematiskt uppdelat längs med vattenleden Hjälmaren-Eskilstunaån i Öster- och Västerrekarne.

En fråga som måste kunna ges ett svar är givetvis varför gränsen för Åkers normalhundare skär just genom det gamla hundet B. Ett sådant finns att söka i uppdelningen av landskapet i två kyrkliga intressesfärer, Tuna- och Strängnässtiften. Mittlinjen mellan de båda stiftscentra Eskilstuna och Strängnäs motsvaras således just av gränsen mellan B1-B2 resp B3 och att den befintliga tredingsgränsen utnyttjats för en schematisk uppdelning av området mellan de båda kyrkliga huvudsätena är högst naturligt.

Eftersom stiftsindelningen tycks existera redan på 1120-talet erhålls här den främre tidsgränsen för normalhundaret i Åker.

Denna tidiga datering kan sammanställas med diskussionen om Rekarne-kyrkornas ålder och indicierna för att det redan vid 1000-talets slut funnits träkyrkor och kanske även några stenkyrkor i Rekarne. De senare bör då vara de äldsta, inte bara i

landskapet utan kanske även i hela mälarområdet (jfr Tuulse 1955 s 88 ff).

Särskilt intressant i dateringsfrågan är tidsställningen för områdets tre romanska storkyrkor, Fors, Eskilstuna-Kloster och Tumbo. Undersökningar av Fors kyrka har uppdagat en säkerligen mycket tidig romansk kyrka som varit uppförd på ett brandlager där även rester av en brunnen syll ingått – således möjligen resterna av en träkyrka. C14-dateringar från stenkyrkan uppvisar värden 900 ± 100 och 975±105 och detta tillåter den möjliga slutsatsen att kyrkan är identisk med den helige Eskils missions- och biskopskyrka i Rekarne (Bennett & Edenheim 1970). Enligt helgonlegenden – som i nedtecknat skick stammar från 1300-talet (jfr Schmidt 1931) – skall Eskil efter sin död ha förts mot kyrkan i Fors men till följd av ett mirakel på vägen i stället begravts på andra sidan ån vid Tuna, där en gravkyrka uppfördes. Denna senare motsvaras då av Tuna-Klosters romanska kyrka eller dess föregångare.

Eskils död brukar sättas i samband med den s k hedniska reaktionen och Blot-Svens kungaval, en händelse som anses ha inträffat ca 1080 (Lindqvist 1959 s 120, Kumlien 1962 not 89).

Från Tuna-kyrkan stammar det välbevarade typexemplaret för de s k eskilstunakistorna, vilka anses tillhöra 1000-talets slut. Kistan från Eskilstuna torde dock vara äldre än den romanska kyrkan som senast under 1100-talets förra hälft uppfördes på platsen. Kistan skulle alltså kunna minna om Eskils begravningskyrka. 1164 är Strängnäs ensamt biskopssäte i Sörmland och ca 1185 är Tuna-kyrkan överlåten åt Johanniterorden som klosterkyrka (Sundquist 1953 s 47 ff). Det är väl belagt att johanniterna ansågs vårda Eskils reliker (SRP nr 2886, Zachrisson 1963 s 51).

Det ligger således nära tillhand att sätta kyrkans överlåtelse i samband med att en biskopskyrka vid Eskilstuna ungefär vid denna tid blev överflödig och följaktligen kan en hypotetisk funktionsuppdelning mellan Fors och Tuna kyrkor göras. Vid slutet av 1000-talet eller början av 1100-talet uppförs den ena kyrkan som "normal" hundareskyrka eller hundkyrka för Rekarne, den andra som biskopskyrka (jfr Zachrisson 1963 s 41 ff).

Betraktas så kyrkornas lokalisering, kartorna VI och VII, är det uppenbart att varken Fors-kyrkan eller Tuna-kyrkan är uppförda på sådana platser att lokaliseringen tycks bestämd med hänsyn till den egna sockenbebyggelsen. Däremot är Eskilstunas läge påfallande centralt för hela Rekarneområdet, vilket alltså understöder de dragna slutsatserna.

Som administrativ enhet motsvarar dock Rekarne två dryga normalhundaren och detta bör vara skälet till en sekundär uppdelning i Öster- och Västerrekarne. Antas denna ha företagits ungefär samtidigt med att Tuna upphör vara biskopssäte kan den befintliga storkyrkan i Fors fortsättningsvis ha tjänat som hundareskyrka åt Österrekarne. Eskilstuna ligger således mer centralt i förhållande till det östra området än i förhållande till det västra och att kyrkan ligger omedelbart väster om hundaresgränsen/Eskilstunaån behöver därvid inte tillmätas någon mer avgörande betydelse. Den har således också senare tjänat som gemensam församlingskyrka för Fors och Klosters socknar (Tham 1852 s 192 f, 204).

En ny hundareskyrka erfordras dock för Västerrekarne och i detta sammanhang passar den tredje storkyrkan, i Tumbo, väl in. Den ligger vid den tidigare centralpunkten för hundet A, markerat av Tuna-namnet och storhögsgravfältet på Husby ägor. Denna plats erhåller således ånyo ett centralt läge genom hundaresindelningen. Här är senare också Västerrekarnes medeltida tingsplats (Styffe 1911 s 299) vilket belägger att platsen uppfattats som centralt belägen i Västerrekarne. Tumbo kyrka dateras till 1100-talets senare del (Schnell 1965 s 203) vilket alltså stämmer med tidsbestämningen för Rekarnes delning.

Dessförinnan bör emellertid ytterligare stenkyrkor ha uppförts och det bästa exemplet på en kyrka som uppenbarligen ursprungligen måste ha tillgodosett ett sockenterritorium både norr och söder om Eskilstunaån är Husby-Byringe kyrka. Denna ansluter direkt till centralpunkten för hunddelen A3 och ligger samtidigt i den norra utkanten av den egna sockenbebyggelsen. Med ett långhus om 80 m^2 tillhör den kategorin närmast under storkyrkorna och kan därför med fördel betraktas som en ursprunglig tredingskyrka för den gamla hunddelen. Sekundära avsöndringar måste sedan vara de små och i sina socknar centralt belägna kyrkorna i Stenkvista, Ärla, Näshulta, Gillberga och Råby (jfr Hellberg 1942 s 95 rörande Stenkvistas och Ärlas samband med Husby-Byringe).

Även Lista socken kan ursprungligen ha ingått i Husby-området men här synes det uppenbart att Öja kyrka måste relateras till ett ursprungsterriterium åtminstone omfattande Öja, Lista och Västermo socknar. Öja kyrka ligger således ocentralt i den egna socknen i motsats till de båda andra. Kyrkan ansluter också till centralpunkten för den gamla tredingen A1 men behöver inte ha varit ursprungskyrka för hela detta område. Den har också varit mindre än Husby-Byringe kyrka, ca 63 m^2. En äldsta kyrka i Tumbo kan således tänkas ha varit hunddelskyrka för de norra delarna av områdena A1 och A2.

För de norra och östra Rekarneområdena är förhållandena uppenbart komplicerade och en dateringsdiskussion måste också ta hänsyn till de bevarade fragmenten av "eskilstunakistor" som finns från Sundby, Tumbo, Kjula, Hammarby och Jäders kyrkor. Åtminstone Tumbo och Hammarby är sena 1100-tals kyrkor och kistorna kan då inte knytas till de romanska byggnadsverken.

En annan dateringsdiskussion gäller den grupp skulpturer i s k kristallinisk kalksten som påträffats i Torpa, Tumbo, Hammarby och Jäders kyrkor. Samma material har utnyttjats även i Eskilstuna-Klosters äldsta kyrka och Zachrisson (1963 s 50) ser här ett dateringsinstrument som understödjer kyrkans tidiga datering. Skulpturernas tidsställning är eljest omstridd. Holmqvist (1948) attributerar dem till den s k Mustaschmästaren vars verksamhet utifrån den stilistiska likheten mellan några av skulpturerna och Eskilstunakistorna förläggs till 1000-talets slut. Roosval (1950 s 189 f) kritiserar denna datering som ungefär 100 år för tidig medan Schnell (1965 s 31 f) ansluter sig till Holmqvists uppfattning. Schnell trycker därvid särskilt på att Hammarbyskulpturerna sitter i uppenbara sekundära lägen i den sena 1100- talskyrkan och således måste vittna om en äldre stenkyrka. Häremot måste invändas att Hammarby kyrka varit en av landskapets absolut minsta (29 m^2) och att en andra romansk kyrka i socknen rimligen borde ha gjorts större.

Också Tumboskulpturerna liksom de i Jäder är

sekundärt insatta men här framstår det som i hög grad rimligt att storkyrkan från sent 1100-tal haft en föregångare i en mindre stenkyrka, d v s en hunddelskyrka.

De flesta skulpturerna finns i Torpa kyrka, ''möjligen till dels i primärt läge'' (Schnell 1965 s 32). Denna kyrka är dock av typiskt 1100-talssnitt vilket därför skulle kunna motsäga en 1000-talsdatering av skulpturerna. Swärdström (1973) har tolkat runinskriften (Sö 337) på en av skulpturerna ''Öpir gjorde kyrka'', och ger denna en runologisk datering till 1100-talets senare del.

Sammanfattningsvis synes alltså övervägande skäl tala för den yngre dateringen men det kan också uppenbarligen vara så att skulpturerna har en längre kronologisk spännvidd än vad som hittills antagits. Att hammarbyhällen utförts av torpakyrkans Öpir är således långt ifrån säkert eller ens antagligt. Skulpturerna måste dock sägas ge mycket ringa vägledning när det gäller de enskilda kyrkornas datering.

När det gäller kyrkorna väster om Eskilstunaån ger heller inte lokaliseringsmönstret någon vägledning beträffande relationerna mellan en äldsta Tumbo-kyrka, Torpa, Säterbo och Torshälla kyrkor. Hypotetiskt skulle kunna antas att Tumbokyrkan är äldst medan Torpa och Torshälla är senare avsöndringar. Säterbo i en typisk medeltida kolonisationssocken är den yngsta avspjälkningen från Torpa.

Torshälla kyrka skulle möjligen kunna relateras till en tidig urbanisering vid Eskilstunaåns mynning men av en sådan finns dock inga belägg förrän under 1200-talet (Damell 1977 s 69, Schnell 1967 s 27 f). Med ett långhus om dryga 70 m^2 (Bennett 1981) är Torshälla kyrka något större än jämförbara kyrkor med motsvarande sockenterritorier. Det kan därför inte uteslutas att den varit en ursprungskyrka för ett större område kring norra delen av Eskilstunaån.

Synnerligen intressant är den lilla kyrkoruinen vid Ekeby i Torshälla socken. Ödeläggelsen kan här sättas i samband med att Torshälla fick stadsprivilegier och att stadens stora gotiska kyrka uppfördes vid 1300-talets början. Härvid kom Ekeby att inkorporeras med stadens landsförsamling (Norberg 1980). Den lilla kyrkan (ca 40 m^2) ligger dock invid sockengränsen mot Fors och måste därför ursprungligen ha betjänat åtminstone en del av bebyggelsen i denna socken. En möjlig tolkning är att se Ekeby som den tidigaste kyrkoförtätningen i området närmast efter storkyrkorna i Eskilstuna. Kyrkan skulle också teoretiskt kunna vara äldre än t ex Fors kyrka (jfr Gejvall 1953).

Också beträffande området kring Kafjärden är det tydligt att sekundära sockenavsöndringar har ägt rum. Förloppet är dock omöjligt att ge en entydig tolkning men är fullt rimligt att relatera till ett utgångsläge i den rekonstruerade hundindelningen. Således ligger varken Kjula eller Sundby kyrkor centralt i resp socken men kan dock ses som ursprungskyrkor för hunddelarna B1 resp B2. Beträffande Kjula gäller därvid att det ursprungliga territoriet kanske endast var den östra delen av B1-tredingen. Klosters socken har ju sin närmare relation till hundareskyrkan vid Eskilstuna. Kjula kyrka är jämstor med Öja (63 m^2) medan Sundby är mindre (ca 50 m^2).

Vallby kan sedan vara en avsöndring från den äldsta Sundbysocknen medan Hammarby med en sen 1100-talskyrka säkerligen är avsöndrad från Vallby. Vallby kyrka ligger således förskjuten mot sockengränsen till Hammarby.

Härvid kan en första jämförelse göras mellan påvisade avsöndringar och de medeltida annexförhållandena i Södermanland. Den s k Liber ecclesie Strengnensis innehåller (SD 3, nr 1947), en förteckning över sexårsgärderna (Viennetiondet) för Strängnäs stift från sannolikt ca 1314 (Ekbom 1969, jfr även Ljung 1965). Förteckningen upptar Hammarby som Vallbys annex.

Beträffande Sundby kyrka såsom den hypotetiskt äldsta i området kan det noteras att kyrkan endast ligger två km nordost om byn Ostra, d v s den gamla kungsgården Olustra som givit namn åt ett av Österrekarnes skeppslag (Hellberg 1942 s 131).

I B1-området bör Jäder och Barva socknar vara avsöndrade från Kjula och därvid observeras att södra delen av Jäder tillsammans med Barva i hundrekonstruktionen bildat en gemensam Berga-tolft. Barva kyrka är från sent 1100-tal (Schnell 1965 s 145 f) och ligger centralt i den lilla socknen. Jäders äldsta kyrka ligger däremot alltför långt söderut på ön för att det sentida sockenterritoriet skall kunna vara det ursprungliga. Den norra delen av Jäder som förts till B2-tredingen förefaller således vara sekundärt tillförd socknen, något som t ex kan ha skett i samband med att den stora gotiska kyrkan uppfördes.

Barva kan därmed också vara en sekundär avsöndring från den äldsta Jädersocknen och Barva är även Jäders annex enligt Viennetiondelistan.

Sammanfattningsvis kan analysen av sockenbildningen i Rekarneområdet illustreras såsom i fig 32, visande en successiv förtätning av antalet kyrkor, från de stora ursprungskyrkorna vid Eskilstuna och över ett antal kyrkor med karaktär av hunddelskyrkor, den stora Husby-Byringe kyrka och de mindre Öja, Kjula, Sundby och kanske även en äldsta Tumbokyrka. Bilden kompliceras av den sekundära klyvningen av Rekarne men det är viktigt att denna går att korrelera med storkyrkan i Tumbo. Med undantag för Husby-Byringe kyrka gäller vidare att hunddelskyrkorna är något mindre än vad som kan påvisas för landskapet i övrigt undantagandes östra Sörmland och detta kan möjligen sättas i samband med Eskilstunakistornas och eventuellt också kalkstensskulpturernas vittnesbörd om ett tidigare kyrkbyggande i Rekarne än i landskapet i övrigt.

En möjlighet att ytterligare testa slutsatserna kan så antydas. I schemat har således de rekonstruerbara långhusens längd-breddindex antecknats för resp kyrka, d v s ett ganska grovt typologiskt element. De noterade indextalen visar att sockenbildningsförloppet enligt analysen motsvaras av en utveckling av kyrkoplanen mot allt mera kvadratiska långhus. Även om tendens inte är helt entydig är det således klart att de kyrkor som genom sin lokalisering framstår som äldst uppvisar indextal kring eller under 0,60. Alla de högre indextalen, kring 0,80, gäller kyrkor som fått sin placering längre ned i schemat. Indextalen bör dock läsas med stor försiktighet eftersom det utifrån de anlitade litteraturuppgifterna om kyrkans mått ofta inte kan avgöras hur säker

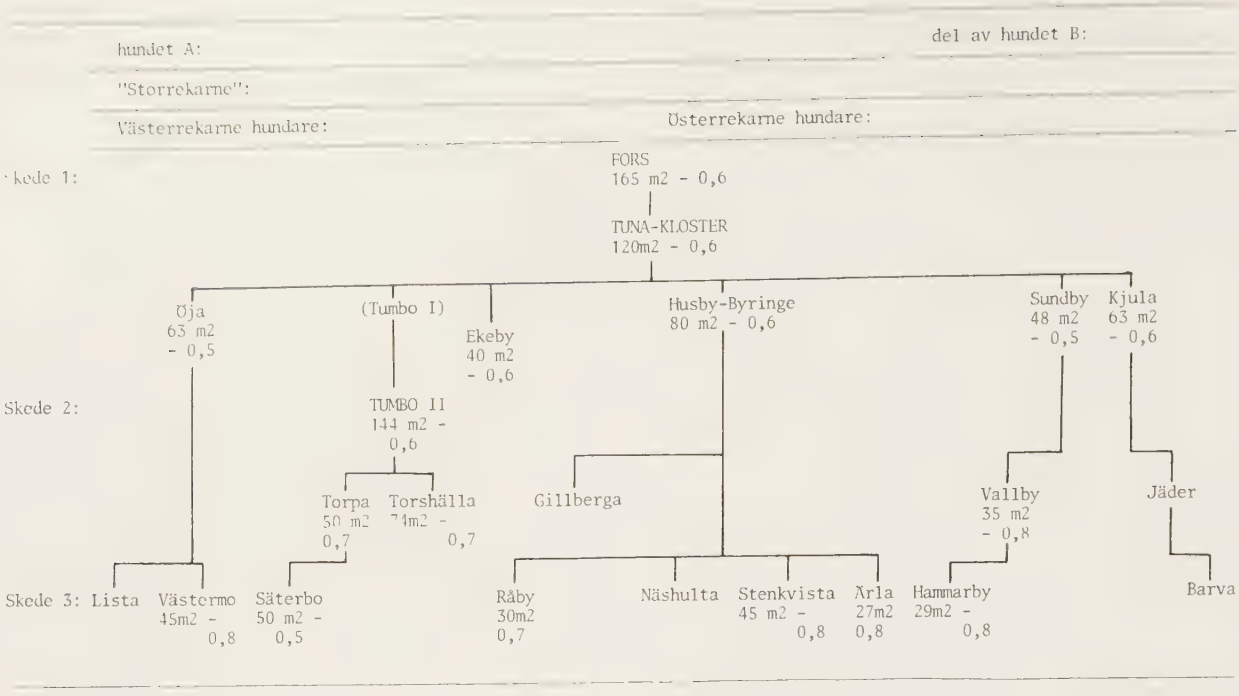

Fig. 32. Schematisk framställning av sockenbildningsförloppet i Rekarne.

den aktuella långhusrekonstruktionen är.

Vanligtvis gäller de osäkra bestämningarna långhusens ursprungliga längd, medan dess bredd ofta med större säkerhet kan fixeras. Detta sammanhänger med det vanliga schemat för gotikens kyrkor där det gamla romanska långhuset ofta fått bilda den nya kyrkans kor. Uppgifter om långhusbredden finns därför för flertalet romanska kyrkor och kan användas som ett alternativt mått på kyrkans storlek. Även detta har dock klara brister eftersom långhusens proportioner är växlande. T ex Vantörs kyrka med ett närmast kvadratiskt långhus om 8,5 x 8 m (68 m^2) framstår således utifrån enbart långhusbredden som större än Husby-Byringes kyrka om 80 m^2 (11,5 x 7 m).

På kartserien XVIII-XX har emellertid kyrkorna i enlighet med sockenbildningsanalysen och skedets tre etapper markerats med symboler vars storlek utgår från de romanska långhusens bredder. Till det första skedet har därvid förts de primära hund/hundareskyrkorna och de primära hunddelskyrkorna, d v s för Rekarnes del Eskilstuna-kyrkorna samt Husaby-Byringe, Öja, Sundby och Kjula kyrkor. Till det andra skedet, där Rekarne delas har förts sekundära hundareskyrkor (Tumbo) samt de sockenavsöndringar som motsvarar primärtolfter (Gillberga, Jäder, Ekeby (?), Torshälla (?) eller är ännu större bygder (Torpa, Vallby). Det sista skedet upptar de yngsta hundareskyrkorna samt ''boltolftsocknarna'' (i Rekarne Säterbo, Västermo, Näshulta, Ärla, Stenkvista, Barva) samt '' småsocknarna'' (Råby, Hammarby) (s 110–112).

Åker och Selebo

Åker och Selebo har tolkats som de äldsta sörmländska normalhundarena och det är beträffande dessa härader därför särskilt intressant att undersöka om några antydningar om en sockenbildning som närmare ansluter till Hafströms tes om schemat hundareskyrka – skeppslagskyrka – tolftkyrkor kan påvisas. Tyvärr tillåter dock inte det tillämpade analysförfarandet några entydiga slutsatser i detta avseende. Däremot torde det vara uppenbart att ett system med ursprungskyrkor och avsöndrade socknar kan påvisas även i Åker och Selebo.

Vad först gäller domkyrkan ligger Strängnäs påtagligt centralt för bägge häraderna och platsen kan såsom genomgången av centralpunktema visat mycket väl ha haft ett ursprung som överordnad centralpunkt i hundorganisationen. Om den sena 1200-talskyrkans föregångare är som nämnts ingenting känt men ett par av de sju runstenarna från Strängnäs är av intresse i sammanhanget (jfr Lindqvist 1959). Sö 279 har således av Wessén (SR) tolkats såsom rest över det bekanta Ingvarståget ledare av Emund. Enligt Ingvar Vidfares saga var Ingvar son till en Emund som i sin tur var frände till svearnas kungahus. Sö 280 är vidare en runsten som av allt att döma utförts som en kristen gravhäll, lagd över en grav. Tekniskt avviker den från de sedvanliga runstenarna genom att den är huggen i prickteknik, d v s i samma teknik som använts på gravkisthällen från Sundby kyrka ((Sö 117), se SR samt Lindqvist 1914 s 36).

Sö 280 skulle härigenom kunna tolkas som ett belägg för en mycket tidig kyrka i Strängnäs och det ligger nära till hands att jämföra en sådan med den äldsta Eskilstunakyrkan i Rekarne, med en motsvarande central belägenhet i detta område. Inskriften uppger att Underlög lät hugga hällen. Detta namn är i övrigt endast känt från Sö 328, Tynäs på Tosterön

som Underlög och Torulv låtit resa efter sin fader Gudver, Åsas make (jfr Lindqvist 1959 s 124 ff).

Av Åkers andra kyrkor hör Fogdö kyrka (kartan VII) med ett långhus om 90 m^2, till gruppen närmast under de största kyrkorna. Den ligger inte centralt i Fogdö socken. Precis som den tuna-by, Sätuna (centralpunkten för tredingen B3), som kyrkan sannolikt uppförts i anslutning till, måste platsen istället relateras till både öarna, Fogdön och Vansön, för att bli centralt belägen. Även Härads socken kan ha tillhört en sådan ursprunglig socken som då blir identisk med den gamla B3-tredingen. De avsöndrade socknarnas kyrkor, Vansö, Helgarö och Härad ligger påtagligt centralt i resp socknar. Härad är därvid att betrakta som en primärtolftsocken, Vansö är något större, medan Helgarö motsvarar en ''boltolft''. Helgarö kyrka dateras till 1200-talet (Schnell 1965 s 169). Enligt tiondelängden är Härad annex till Vansö.

Åkers kyrka, kartan VIII, med direkt anknytning till prästgården Tuna, centralpunkten i C3-fjärdingen, har givetvis ett centralt läge i förhållande till detta område. Det räcker dock med att relatera kyrkan till Åkersocknarna Åker, Ärja och Länna för att läget skall kunna bedömas som centralt. Enbart i perspektivet av hemsocknen ligger dock kyrkan assymetriskt. Med ett långhus om 72 m^2 anknyter Åkers kyrka storleksmässigt väl till gruppen hunddels- eller skeppslagskyrkor. Avsöndrade från Åker blir Länna och Ärja, bägge centralt i små socknar med få primärenheter. Ärja kyrka ruinerades på 1500-talet och socknen införlivades då (åter) med Åker. Enligt 1500-talets jordeböcker räknades byarna öster om Ärjaån till Ärja och ån har därmed säkerligen varit sockengränsen (se Engel 1936). Ljung (1968) har hävdat att Ärja tidigare varit en del av Kärnbo men denna tolkning förefaller vara tämligen löst grundad. Åker och Ärja kyrkor ligger mitt emot varandra på varsin sida av Ärjaån. Kyrkorna kommer därvid i hög grad att erinra om andra ''dubbelkyrkor'' i landskapet, Eskilstuna och Fors, Trosa och Vagnhärad samt Nicolai och Allhelgona. Som kan visas har dock dessa bildningar en tämligen skiftande tillkomsthistoria och företeelsen dubbelkyrkor bör därför tolkas med försiktighet (jfr Schück 1926 s 173 och Hyenstrand 1974 s 121).

I Selebo härad (kartan VIII) ligger tuna-kyrkan centralt både i förhållande till den egna dubbeltolften Ytterselö och till hela häradet. Den är likstor med Åkers kyrka (70 m^2). Centralt belägen i häradet, men däremot inte påfallande väl lokaliserad i förhållande till hemsocknen, är också Toresunds kyrka. Den tillhör gruppen storkyrkor med ett långhus om 120 m^2 och passar väl in som hundareskyrka i häradet. Det kan därvid inte avgöras om den är äldre eller yngre än Ytterselö kyrka. Noteras kan emellertid förekomsten av ett runstensfragment som troligen varit en gravhäll från Ytterselö kyrka (Sö 191).

Överselö kyrka ligger centralt först när den relateras även till öarna nordväst om Selaön. Aspö blir därmed en sockenavsöndring till Överselö med en kyrka intill husabyn, centralt i den lilla socknen.

Kärnbo kyrka slutligen ligger centralt i en något dryg tolftsocken till vilken även Taxinge ursprungligen kan ha hört. När Taxinge införlivades med Öknebo härad är således inte känt men den lilla socknen synes endast ha varit försedd med ett träkapell ännu in på 1600-talet (Schnell 1965 s 198). Clemedsson (1970) har pläderat för samhörigheten mellan Kärnbo och Taxinge från andra än de här anlagda utgångspunkterna (jfr även Ljung 1968 s 132 f).

Sockenbildningen i området kan sammanfattas som i schemat, fig 33.

Placeringen av hundareskyrkan Toresund ovanför Selaökyrkorna och Kärnbo är hypotetisk. Av de avsöndrade socknarna motsvarar Härad, Vansö och Kärnbo+ Taxinge närmast tolfter, därmed antydande att tolftsocknarna tillhör ett sekundärt, eller snarare tertiärt, skede i processen. Detta skede bör inte höra hemma i en alltför sen del av 1100-talet eftersom de mätbara långhusens längd: bredd-index anknyter till ca 0,6, det indextal som visade sig vara typiskt för de äldre kyrkorna i Rekarne. Hårddras indextalen som dateringselement framstår också Aspö som en relativt tidig avsöndring, vilket är av intresse genom kyrkans husabyanknytning. Ärja bör av motsvarande indextal att döma däremot vara en relativt sen avsöndring.

En intressant talserie kan erhållas om kyrkornas m^2-ytor jämförs med det antal tolfter som de enligt analysen ursprungligen omfattat (fig 34).

Uppställningen visar en mycket prydlig talserie där alltså kyrkans m^2-yta per primärenhet kontinuerligt växer ju senare i sockenbildningsschemat kyrkan placerats. Detta kan tolkas som att relativt sett allt större kyrkor byggs men rimligen är ökningen också ett uttryck för bebyggelseförtätningen, d v s

Fig. 33. Schematisk framställning av sockenbildningsförloppet i Åker och Selebo hundaren.

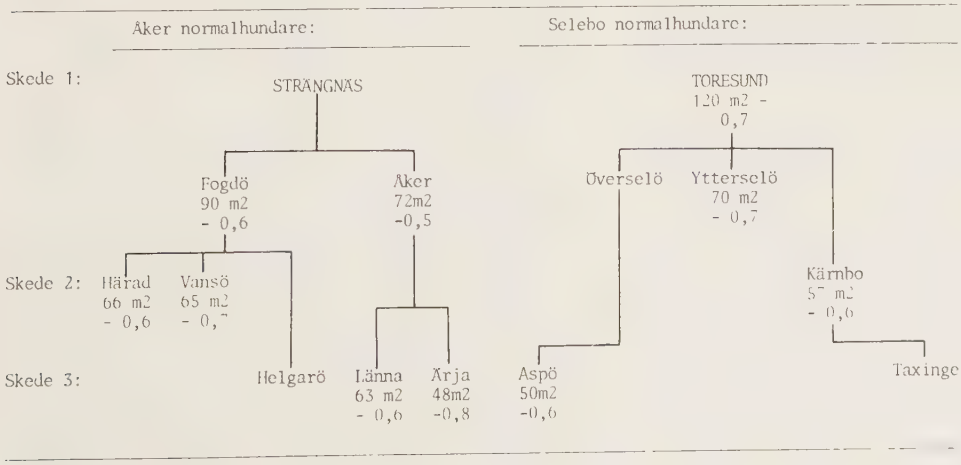

Kyrka	*m²-yta:*	*tolfter*	=
Toresund	120	8	15
Fogdö	90	4,5	20
Y. Selö	70	2	35
Åker	72	2	36
Kärnbo	57	1,5	38
Vansö	65	1	65
Härad	66	1	66
Aspö	48	0,5	100
Ärja	48	0,4	120
Länna	63	0,3	210

Fig. 34. Romanska kyrkor i Åker och Selebo med ungefärligt rekonstruerbara långhus. Långhusens m²-yta dividerad med det antal primärtolfter som kyrkan ursprungligen antas ha försörjt.

antalen primärenheter i socknen blir successivt ett allt mera irrelevant mått på socknens bebyggelse ju senare kyrkan byggs. Härvid kan noteras att 1200–talskyrkan Helgarö i en socken om nio primärenheter har haft en bredd av sju m vilket torde indikera en kyrka i klassen kring 80 m². Den tidiga Överselö kyrka däremot har endast varit sex m bred, d v s lika med t ex Åker.

Fogdö och Åkers kyrkor kan ses som skeppslagskyrkor för vardera halvan av Åkers hundare medan motsvarande regelbundenhet inte kan iakttas beträffande Selebo. Detta kan dock förklaras utifrån de topografiska förhållandena. Dock är det värt att notera att samtliga de äldre kyrkorna Fogdö, Åker, Ytter- och Överselö anknyter till centralpunkterna för hunddelarna B3, C1, C2 resp C3 och att det därför ingalunda kan uteslutas att dessa är äldre än normalhundaresindelningen. Denna skulle då närmast markeras av hundareskyrkorna i Strängnäs och Toresund, sekundära i förhållande till ursprungliga hunddelskyrkor.

Hundet F (Daga)

Öknebo, Hölebo och Daga härader har tolkats som i nämnd ordning något yngre normalhundaren än Åker och Selebo. Daga såsom omfattande ett mera perifiert inlandsområde bör vara yngst om indelningen utgått från kustbygderna. I Daga bör således de största möjligheterna finnas att hitta entydiga spår av en sockenbildning som är äldre än normalhundaret och i ett sådant mönster passar en äldsta hundkyrka vid Sigtuna (ruinen) in. Det kan också visas att flera av Dagas kyrkor påfallande väl ansluter till områdets äldre indelning i hundfjärdingarna F3 och F4 medan kyrkornas lokalisering utan denna relation som förklaringsgrund blir mycket svårbegriplig.

Frustuna kyrka (kartan XI) motsvarar således den något osäkra centralpunkten för fjärdingen F3 och ligger därmed centralt i detta område. Utifrån perspektivet Frustuna socken är dock kyrkplatsen svårmotiverad även om hänsyn tas till att en anknytning till Frösjön eftersträvats utifrån önskemålet att kunna utnyttja de anknytande sjöarna Storsjön och Sillen för kyrkfärder med båt (jfr Eskeröd 1973 s 113 ff). Den romanska kyrkan har haft en bredd om 7 m, därmed indikerande ett långhus om ca 80 à 90 m², d v s det typiska för en hunddelskyrka.

Gåsinge kyrka har ett långhus om 80 m² (koret som kan vara ursprungligt är 78 m², Redelius 1968 s 23 f). Kyrkan ligger i socknens sydöstra hörn i ett läge som är något svårbedömt med tanke på bebyggelsetopografin. Läget är dock, knappt tre km sydöst om F4-fjärdingens centralpunkt Närlunda, under alla omständigheter bättre centrerat i förhållande till fjärdingen än i förhållande till Gåsinge socken.

Björnlunda socken är en dubbeltolft som i hundrekonstruktionen uppfattats som delad i en sydöstlig tolft med ett Berga, tillhörande F3-fjärdingen, och en nordvästlig tillhörande F4-fjärdingen. Kyrkan ligger förskjuten mot norr från socknens centrum, i ett läge som är påtagligt mera centralt i relation till den nordvästra tolften än i förhållande till den historiska Björnlunda socken. Björnlunda tolkas därför med fördel som en ursprunglig primärtolftkyrka, avsöndrad från tredingskyrkan Gåsinge. Denna tolft har sedan utökats till det dubbla genom en gränsjustering mot Frustuna som tillgått så att en ny gräns dragits upp och som gjort socknarna ungefär likstora. Gränsomläggningen har därvid utgjort ett alternativ till uppförandet av en tolftkyrka för den nordvästra delen av det ”ursprungliga” Frustuna, vars byar haft en påtagligt lång kyrkväg. Eftersom den nya gränsen skär genom en storhundaresfjärding måste regleringen ha skett efter det att den äldre indelningen upphört att vara aktuell.

Denna tolkning går utomordentligt väl att korrelera med den tolkning Redelius (1968 s 25) givit Björnlunda kyrkas byggnadshistoria. 1100-talets romanska långhus är nämligen 70 m², vilket den hittillsvarande analysen visat är stort för att motsvara en avsöndrad tolftkyrka. Långhuset står emellertid skevt i förhållande till ett långt kor, 40 m², vilket Redelius uppfattar som ursprungligt. En ursprunglig 40 m²-kyrka i en tolftsocken har således fått ett nytt och större långhus, 70 m i samband med att socknen under sent 1100-tal(?) fördubblades till sin storiek.

Dillnäs kyrka ligger i det sydöstra hörnet i en liten halvtolftsocken. Läget blir centralt först sedan det antas att kyrkan byggts som avsöndring till Gåsinge i en tolft som förutom den nuvarande socknen även omfattat norra Kattnäs, d v s den del av denna socken som räknats till F4-fjärdingen. Både Dillnäs och Björnlunda tolkas alltså som sekundära tolftsocknar och Dillnäs långhus, 39 m², är slående nog likstort med Björnlundakoret.

Kattnäs kyrka är något förbryllande. Dels ligger den ocentralt i en liten halvtolftssocken, dels har den en rumslig anknytning till centralpunkten för det halva hundet F3+F4, Tuna i Kattnäs. Kyrkan skulle därmed kunna tolkas som en äldsta ”halvhundskyrka”i området. Långhuset är 60 m, men koret som kan vara ursprungligt (Redelius 1968 s 21 f) är endast 30 m² stort.

Denna lilla ”halvhundareskyrka” kan då relateras till den numera försvunna men eljest väl belagda kyrkoruinen vid centralpunkten för hela hundet F, Sigtuna (jfr Holmberg 1969 s 212 not 4 och där angiven litt.). Lokaliseringen av ruinen ter sig synnerligen märklig utom just i perspektivet av rekonstruktionen av hundet F, vars hundkyrka Sigtunaruinen då har varit. Den kan då antingen ha föregåtts av en liten missionskyrka i Kattnäs, alternativt kan halvhundskyrkan vara den andra etappen i kyrkobyggandet efter hundkyrkan och så har kyrkorna också placerats i schemat, fig 35. Möjligheten att se

Fig. 35. Schematisk framställning av sockenbildningsförloppet i hundet F (Daga samt delar av Öknebo och Hölebo hundaren).

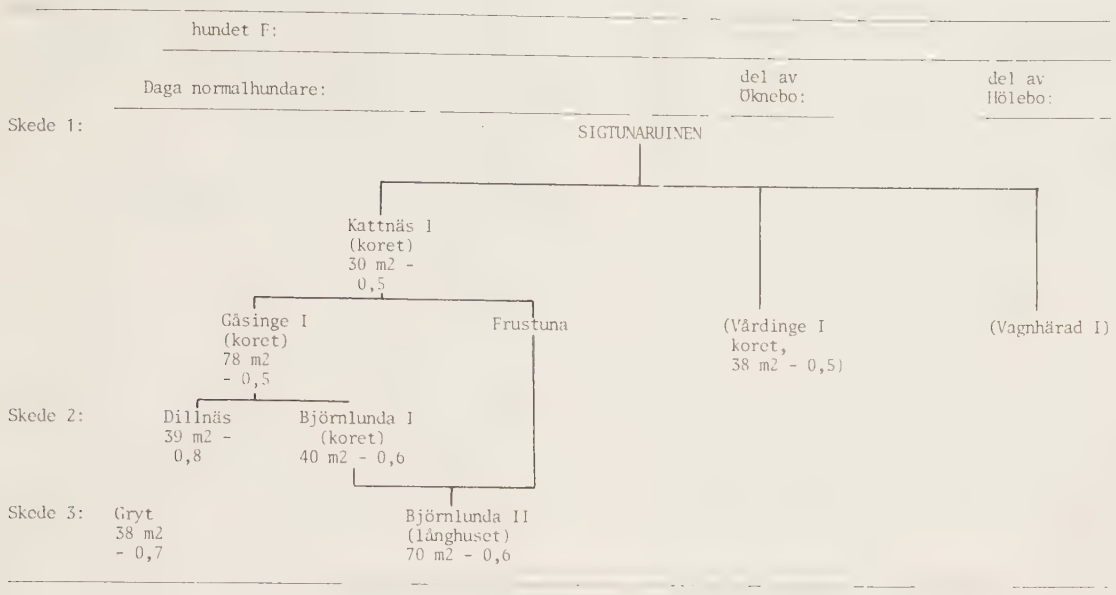

Kattnäs och hundkyrkan vid Sigtuna som en parallell till Ekeby-Fors i Rekarne finns alltså. Hundkyrkans ruinering får sedan sitt fullödiga motiv genom bildandet av normalhundarena Öknebo (som skiljer Vårdinge från hundaret) och Hölebo (som skiljer F1-fjärdingen ifrån detsamma). Efter dessa förändringar ligger kyrkan direkt ocentralt i det nya Daga hundare och överges (eller färdigställs aldrig?) följaktligen under 1100-talet.

Det nybildade Daga kompletteras sedan slutligen till jämt åtta tolfter med Gryts socken från G5-området. Gryt som närmast är en halv primärtolft har en centralt belägen liten (38 m^2)kyrka.

Sammantaget kan alltså av Dagakyrkorna åtminstone Sigtunaruinen, Kattnäs, Gåsinge, Frustuna och den äldsta Björnlundakyrkan sannolikt hänföras till en sockenbildning inom hundet F, innan normalhundaret Daga bildas. Detta kan då inte ha skett förrän under en senare del av 1100-talet.

Frustuna och Gåsinge måste ses som fjärdingskyrkor för hunddelarna F3 och F4 och intressant nog är det möjligt att inplacera även hölebokyrkan i Vagnhärad och Öknebokyrkan i Vårdinge som motsvarigheter för fjärdingarna Fl och resp F2. Vagnhärads kyrka ansluter således nära till Sör-Husby i Trosa (den är uppförd på Norr-Husby ägor i Vagnhärad) som är F l-fjärdingens centralpunkt. Kyrkan tillhör det senromanska skedet och kan därmed antas ha haft en äldre föregångare. Vagnhärads kyrka kan dock lika gärna (se nedan) ses som en ''skeppslagskyrka'' i den södra hälften av Hölebo normalhundare.

Vårdinge kyrka har på motsvarande sätt ett läge som både kan relateras till F2-fjärdingen och till den historiska Vårdingesocknen. Den tillhör gruppen av kyrkor som kan ha haft ett ursprungligt kor (35 m^2, Redelius 1968 s 27). Det eventuellt yngre långhuset har varit sex m brett.

I sockenbildningsschemat fig 35 har en äldsta Vagnhärads kyrka och en äldsta Vårdingekyrka således placerats inom parentes, angivande möjligheten att tolka kyrkorna som uppförda inom ramen för hundet F.

Hölebo

Normalhundaret Hölebo består i enlighet med rekonstruktionen av en sammanslagning av hundfjärdingarna E4 och F1 (kartorna X och XI). Hund- eller hundareskyrka saknas men i stället finns två kyrkor som ligger påtagligt centralt i resp fjärding eller normalhundareshalva. I den södra halvan, F1, är det Vagnhärads kyrka som behandlats ovan och i den norra, E4, är det Ytterhölö kyrka. Denna, där det romanska långhuset varit 7,5 m brett (d v s indikerande en sannolik yta om ca 80 m^2) ligger icke centralt i Hölösocknen, men strax söder om E4-fjärdingens centralpunkt Skälby. Mörkö och Överhölö socknar bör vara avsöndringar från ursprungskyrkan. Mörkö kyrka ligger mitt i mörköbygden och Överhölö återfinns i hölö-bygdens nordvästra hörn. Sockenterritoriet är inte utrett och kyrkan ruinerades på 1500-talet i samband med reformationen (Ståhle 1950 s 104). Kyrkan tillhör landskapets minsta, 33 m^2. Hölökyrkorna står i annexförhållande till varandra enligt tiondelängden.

I normalhundarets södra halva, F1, kan alltså en äldsta kyrka i Vagnhärad ses som en ursprungskyrka. Från denna har då sedan avsöndrats dels Trosa socken, dels Västerljung. Vagnhärads kyrka ligger på Norra Husbys ägor, i anslutning till F1-fjärdingens centralpunkt Sör-Husby och strax nordväst om det medeltida stadsområdet (Collmar 1954, se även Broberg 1979a s 6 ff). Trosakyrkan ligger inte centralt i sin socken och det förefaller därför rimligt att sätta dess lokalisering i samband med staden. Det är således tänkbart att den ursprungliga Vagnhäradskyrkan kompletterats med Trosa kyrka för stadens behov varefter en sekundär klyvning av sockenterritoriet gjorts. Enligt tiondelängden är Vagnhärad Trosas annex. Båda kyrkorna tillhör 1200-talet (Schnell 1965 s 201 f, 207 f) och är påfallande stora, 133 resp 144 m^2. Trosa finns omnämnt tidigast 1179 men platsens stadskaraktär kan via skriftliga källor inte beläggas förrän vid senare delen av 1200-talet.

Västerljungs kyrka slutligen, ligger väl centrerad i en socken omfattande 12 primärenheter.

För hölöbokyrkorna gäller sammanfattningsvis att de äldsta kyrkorna Vagnhärad och Ytterhölö kan vara uppförda inom ramen för de gamla hunden E och F såsom fjärdingskyrkor för E4 resp F1. Detta förklarar då avsaknaden av en hundareskyrka i normalhundaret. Alternativt kan en äldsta Vagnhäradskyrka och Ytterhölö kyrka antas vara uppförda som ''skeppslagskyrkor'', en för varje halva i normalhundaret. Även om Trosa och Vagnhärads kyrkor såsom salskyrkor inte är jämförbara med landskapets övriga romanska byggnadsverk kan möjligtvis en koppling då göras mellan de stora 1200-talskyrkorna och avsaknaden av hundareskyrka i Hölebo.

Yttra Tör

En prövning av vilket av de bägge alternativen beträffande ursprungskyrkorna i Hölebo, som skall anses rimligast kan så erhållas utifrån en analys av Yttra Tör, den enhet som antas ha bildats när fjärdingen E1 skiljs från hundet E till Hölebo normalhundare.

Vid hundets centralpunkt Ullevi/Torp (kartan X) finns Sorunda kyrka med en ursprunglig långhusyta om något drygt 100 m^2. Sorunda kyrka kan därmed ses som den minsta av landskapets storkyrkor (närmast följer Kloster och Toresund om 120 m^2) och som hundkyrka för hundet E. Kyrkans lokalisering måste dock anses vara idealisk även i den egna socknen Sorunda (fjärdingen E 3) och den kan därför även ses som en ursprunglig hunddelskyrka tillsammans med Ösmo och Haninge inom ramen för Yttra Tör.

Ösmo kyrka intar det motsvarande ideala läget i Ösmo socken (E2). Kyrkan torde ursprungligen inte varit större än drygt 60 m^2 och visserligen inkluderar Ösmo en halv tolft färre primärenheter än Sorunda men skillnaden mellan kyrkorna indikerar ändå att den större Sorundakyrkan verkligen bör ses som en ursprunglig hundkyrka. Den fortsatta genomgången kommer också att visa att de kyrkor som framstår som de äldsta i östra Södermanland genomgående tycks ha varit något mindre än sina motsvarigheter i de övriga delarna av landskapet, undantagandes Rekarne.

Beträffande Ösmo måste också frågan ställas varför kyrkan inte ligger i anslutning till fjärdingens centralpunkt med Älbyhögarna utan på en annan central plats längre norr ut. Givetvis skulle detta kunna motiveras utifrån 1100-talets bebyggelseutveckling men det kan också observeras att kyrkan ligger på en åsformation som bör ha erbjudit goda grundläggningsförhållanden. Jämförelsen kan här göras med Lindquists (1981) slutsatser om de gotländska kyrkorna, att det centrala läget först tillgodosågs vid kyrkans lokalisering, därnäst önskemålet om goda grundförhållanden.

Österhaninge kyrka, vid huvudbyn Hesslingby, ligger centralt i haningefjärdingen E 1. Kartan X visar dock att Västerhaninge kyrka intar ett än mer uttalat centralt läge som dessutom i motsats till den andra haningekyrkan är påtagligt ocentralt i den egna socknen. Sockengränsen som delar haningeområdet mitt itu vad gäller antalet primärenheter (27 i Västerhaninge, 28 i Österhaninge) måste därför vara sekundär i förhållande till Västerhaninge kyrka vars lokalisering eljest inte kan motiveras logiskt.

Följaktligen har en hunddelskyrka i området uppförts där önskemålet om ett så centralt läge som möjligt varit så avgörande för valet att den befintliga huvudenheten Hesslingby, trots att även denna har ett centralt läge, försmåtts som äldsta kyrkplats. När sedan nästa kyrka ändå uppförs vid Hesslingby ligger det nära tillhands att se detta som en effekt av att en husaby då även finns knuten till Hesslingby.

Båda haningekyrkorna avviker från den sedvanliga romanska planlösningen i Södermanland och närmare dateringar är därför svåra att göra. Båda kyrkorna tillhör emellertid 1100- eller 1200-talen (Schnell 1965 s 165).

Sammanfattningsvis kan sockenbildningen i Hölebo och Yttra Tör framställas såsom i schemat fig 36 där Sorunda kyrka placerats som den äldsta hundkyrkan i hundet E. Sannolikt innan normalhundaret Hölebo bildas finns kyrkor i hundets samtliga fjärdingar liksom sannolikt även en fjärdingskyrka i Vagnhärad (hunddelen F1). Vagnhäradskyrkan och Ytterhölö kyrkan bildar sedan ursprungskyrkor i det nya normalhundarets resp halvor, varefter ytterligare avsöndringar sker i detta område. I de kvarvarande delarna av hundet E, Yttra Tör, sker inga ytterligare avsöndringar utom i den största hunddelen, Haninge, som tudelas.

''Täljehundet'' (Öknebo och Övra Tör)

Den bildning som kallas Täljehundet antas ha tillkommit i samband med bildandet av det tidiga normalhundaret Selebo. Hunddelen C4 frigörs därvid från det i övrigt normalhundaresindelade hundet C och sammanslås med hundet D. I ett följande skede bildas så normalhundaret Öknebo av C4-delen tillsammans med hunddelen D 1. Även Vårdinge socken från hundet F ingår häri. Kvarvarande delar av hundet D bildar Övra Tör (jfr karta XVIII och XIX).

Precis som beträffande Yttra Tör och Hölebo där de äldsta kyrkorna synes kunna vara tillkomna inom ramen för hunden E och F gäller att Täljehundets kyrkor väl anknyter till hundindelningens centralpunkter och även här tycks därför en sockenbildning äldre än normalhundarena kunna påvisas.

I området C4 finns således Ytterenhörna, eller Tuna-Enhörna kyrka (det medeltida sockennamnet, Holmberg 1968 s 199) vid C4-fjärdingens centralpunkt Tuna. Kyrkan ligger inte centralt i den egna socknen utan måste ursprungligen ha motsvarat ett territorium åtminstone inkluderande norra delen av Västertälje (karta VIII). Den är dock mindre, 54 m^2, än de kyrkor i gemen som kunnat pekas ut som hundens tredings- eller fjärdingskyrkor (jfr ovan beträffande Sorunda kyrka och kyrkostorlekarna i östra Södermanland).

Överenhörna eller Husby-Enhörna kyrka är däremot storleksmässigt en typisk tredings- eller skeppslagskyrka, 80 m^2. Den är därmed klart överdimensionerad för sin lilla socken (ca sex primärenheter) och ligger också i bygdens norra ände. Läget är kommunikationsmässigt gynnsamt invid en tidigare mälarvik som vid 5 m-nivån trängt in norr ifrån i enhörnalandet. Det är dock svårt att se att detta skulle ha varit speciellt fördelaktigt för socknens egen bebyggelse. Kyrkan måste således relateras till ett ursprungligt större territorium och kan därför alternativt med Ytterenhörna kyrka ses som C4-områdets ursprungskyrka.

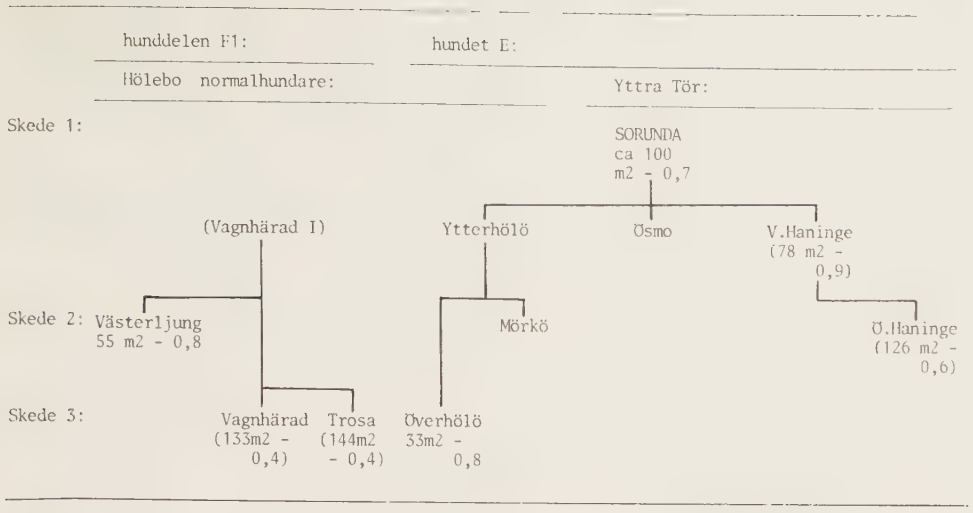

Fig. 36. Schematisk framställning av sockenbildningsförloppet i Hölebo och Yttra Tör hundaren.

Kvar står dock att tuna-kyrkan har det läge, vid en äldre centralpunkt, som i första hand bör ha valts för en sådan kyrka och slutsatsen skulle då bli att tuna-kyrkan är hunddelskyrka uppförd inom ramen för hundet C eller Täljehundet. Det kan så antas att kyrkan varit för liten för att kunna kvarstå i funktionen av en skeppslagskyrka för norra halvan av Öknebo.

I valet mellan att förstora kyrkan och att bygga en ny skeppslagskyrka väljs då det senare alternativet och så kommer Överenhörna kyrka till, visserligen inte på den idealiskt centrerade platsen (som ju är upptagen av Tuna kyrka) men ändå i ett kommunikationsmässigt gynnsamt läge. Lokaliseringen av Över-Enhörna kyrka kan därvid även sättas i samband med husabyn i socknen (jfr ovan ang Österhaninge kyrka),på vars mark den ursprungligen legat.

En yngre sockenavsöndring i området blir sedan Turinge med en kyrka centralt belägen i en primärtolftsocken.

Tälje kyrka motsvarar ett sockenterritorium vars nordvästra del ursprungligen måste ha inkluderats i Ytter-Enhörna kyrkas. Den sydvästra sockendelen utgörs av den bebyggelse vid sjön Måsnaren vilken anknyter till den glesa bygd som har sin fortsättning ned i Tveta och Överjärna socknar i D1-fjärdingen. Den östra sockendelen slutligen utgörs av Östertälje på Södertörn där de flesta primärenheterna ingår i en gemensam bygd med primärenheterna i norra Grödinge. Sockengränsen skär onaturligt rakt genom denna bygd.

Tälje är således en mycket atypisk sockenbildning som ger ett entydigt intryck av att vara sekundärt tillskapad runt en kyrka som uppförts utifrån andra motiv än sockenbebyggelsens. Kartan XVIII visar också att i det''temporära'' Täljehundet är det just Tälje som intar platsen av maximalt centrerad ''hundkyrka''. Således ger modellen för det administrativa organisationsförioppet en möjlighet att förklara även denna atypiskt belägna kyrka.

Själva byggnaden är en typisk 1100-talskyrka och som sådan klart äldre än det svagt urbaniserade samhälle som omnämns från slutet av 1200-talet och framåt (Olofsson 1968 s 127 f, Kellgren 1951 s 14, jfr även Broberg 1979b s 10). Notabelt är emellertid Adam av Bremens omnämnande från 1070-talet av att Tälje låg längs landvägen mellan Skåne och Sigtuna. Därvid noteras också att spår av en sannolikt vikingatida bebyggelse vid edet har kunnat konstateras (Nordström 1968 s 69).

Kyrkans långhus har dock endast varit sex m brett vilket anger en yta om 50 á 60 m^2. Storleksmässigt är den alltså klart mindre än de övriga hundareskyrkorna. Detta skulle då kunna sättas i samband med att kyrkan aldrig varit avsedd att fungera som sådan annat än under en övergångstid.

I fjärdingen D1 finns Över- och Ytterjärna kyrkor som båda kan ses som hunddelskyrkor. Av dessa ligger den lilla Ytterjärna (28 m^2) bäst centrerad i området. Överjärna kyrka (med ett sex m brett långhus, d v s lika med Tälje) anknyter till den överordnade centralpunkten Ene/Linga för hunden D+E+F och kan inte ses som påtagligt väl centrerad i den egna socknen. Däremot blir placeringen synnerligen väl motiverad om den relateras till den södra halvan av normalhundaret Öknebo som alltså inkluderar även Vårdinge socken. Kyrkan skulle därmed kunna betraktas såsom normalhundarets södra skeppslagskyrka samtidig med Överenhörna i hundarets norra halva.

Vårdinge kyrka kan vara en sekundär avsöndring eller (se ovan under Daga) en äldre fjärdingskyrka i hunddelen F2. Tveta socken uppvisar 12 primärenheter med en centralt belägen gotisk kyrka. Någon romansk föregångare kan inte beläggas men en äldre kyrka måste rimligen ha funnits.

Övra Tör

Bekräftelse på slutsatserna kring Öknebokyrkorna kan så sökas i en analys av Övra Tör, d v s det område som blir kvar av hundet D när D1 avskiljs till normalhundaret Öknebo. Hundareskyrka i Övra Tör är Botkyrka kyrka om 165 m^2 och denna ligger som nämnts (3.2.3.) centralt i Övra Tör men däremot inte i de bildningar som antagits ha föregått detta. Analysen av Öknebo kan därför bekräftas om det kan visas att hundareskyrkan är sekundär i för-

hållande till en äldre sockenstruktur inom hundindelningens ram.

Att en sådan föreligger torde också vara uppenbart. Salems kyrka ligger således vid vad som oundgängligen måste uppfattas som den givna centralpunkten i hundfjärdingen D3, Salems och Botkyrka socknar. Platsen vid en sydöstlig Bornsjövik är klart assymetrisk i förhållande till den egna socknen där byarna ligger utspridda på allt längre avstånd från kyrkan i riktning mot nordväst. Salems kyrka måste alltså ursprungligen ha uppförts med tanke på båda socknarna och Botkyrka vara en sekundär avsöndring.

Detta konstaterande ges en märklig relief i Botvidslegendens (Lundén 1946) uppgifter om att Botvid efter sin död ca 1120 begravdes i Säby kyrka, d v s rimligen Salems romanska kyrka eftersom kyrkbyn i Salem är avsöndrad från primärenheten Säby (Ambrosiani 1964 s 162, Ståhle 1950 s 101 f samt 1974s 11 f) och kyrkan av allt att döma bör ges en tidig romansk datering (Schnell 1974 s 4).

1129 flyttades så matyrkroppen till en träkyrka som Botvids broder Björn låtit uppföra på fädernegården Hammarby. Kyrkbyn i Botkyrka är avgärda till Hammarby (Ambrosiani 1964 s 174) och träkyrkan bör ha legat ungefär på samma plats där den stora stenkyrkan senare uppfördes. Bevarad i denna finns också det välbekanta Botkyrkamonumentet, Björns gravvård (se SR under Sö 286, Holmqvist 1948 s 76, Roosval 1950 s 192, Andersson 1973 samt senast Boëthius 1975).

Legendens träkyrka framstår i sockenbildningsanalysen som en avsöndring i från Salem, uppförd centralt i Botkyrka socken och motiverad dels av att Salems kyrka varit påfallande liten, 38 m^2, dels av önskemålet att minska Botkyrkabornas kyrkväg.

Den stora hundareskyrkan stenkyrkan invigs så 1176 och senast vid denna tidpunkt bör således normalhundaret Öknebo ha avskiljts från ''Täljehundet''.

Botkyrka kyrka blir därmed en hundareskyrka som passar mycket väl in i rekonstruktoinsförloppet vilket i sin tur passar ihop med legendens kronologiska uppgifter. Såsom Schmidt (1931 s 107 ff) framhållit innehåller legenden flera inslag som gör att den bör bedömas som en förhållandevis vederhäftig källa. Kyrkan framstår dock mindre som uppförd vid helgongraven utan fast mer som inordnad i ett planmässigt system för kyrkobyggandet. Det torde t o m vara befogat att åtminstone yppa tanken att Salemkyrkans ringa storlek kan hänga samman med ett medvetande om att området så småningom skulle förses med en storkyrka när den administrativa omregleringen fortskridit längre.

Grödinge kyrka har en lokalisering som är hundfjärdingen D2:s idealiska centralpunkt vid kyrkviken, omgiven av bygder i sydväst, nordost och öster. Kyrkans läge borde dock vara detsamma även om Östertälje socken skiljts från området innan den uppfördes. Den äldsta kyrkan har varit 60 m^2 stor, d v s ungefär som t ex Ösmos.

I fråga om kyrkorna i D4-området, Ekerö, Huddinge och Vantör, kan ingen hunddelskyrka pekas ut utan socknarna kan i stället antas vara sekundära till hundareskyrkan. Från förra delen av 1100-talet stammar dock Ekerö kyrka (Tuulse 1954 s 157) som är centralt belägen i tolften Ekerö. Vantörs kyrka har ett närmast kvadratiskt långhus (index 0,94) vilket kan tolkas som att den är förhållandevis sen. Möjligtvis kan den ses som en ursprungligen gemensam kyrka för Vantör och Huddinge. Huddinge kyrka slutligen brukar dateras till omkring år 1200 (Schnell 1965 s 167). Med hänsyn till Huddinges topografi och splittrade bebyggelsebild måste den anses ligga centralt i socknen.

Analysen av Öknebo och Övra Tör kan så sammanfattas i schemat fig 37, enligt vilket de äldsta kyrkorna utgörs av fjärdingskyrkor inom ramen för hundindelningen. Dessa kan vara äldre än Täljekyrkan som betraktas som en ''preliminär'' hundareskyrka i Täljehundet. Tälje kyrka kan alternativt vara den äldsta eftersom sockenbildningen Tälje mycket väl kan vara yngre än kyrkan.

Normalhundaresreformen markeras av hundareskyrkan Botkyrka samt ''skeppslagskyrkorna'' Överenhörna och Överjärna. Ett frågetecken sätts dock för den senare utifrån kyrkans ringa dimension. Sist följer så de yngre avsöndringarna, varav

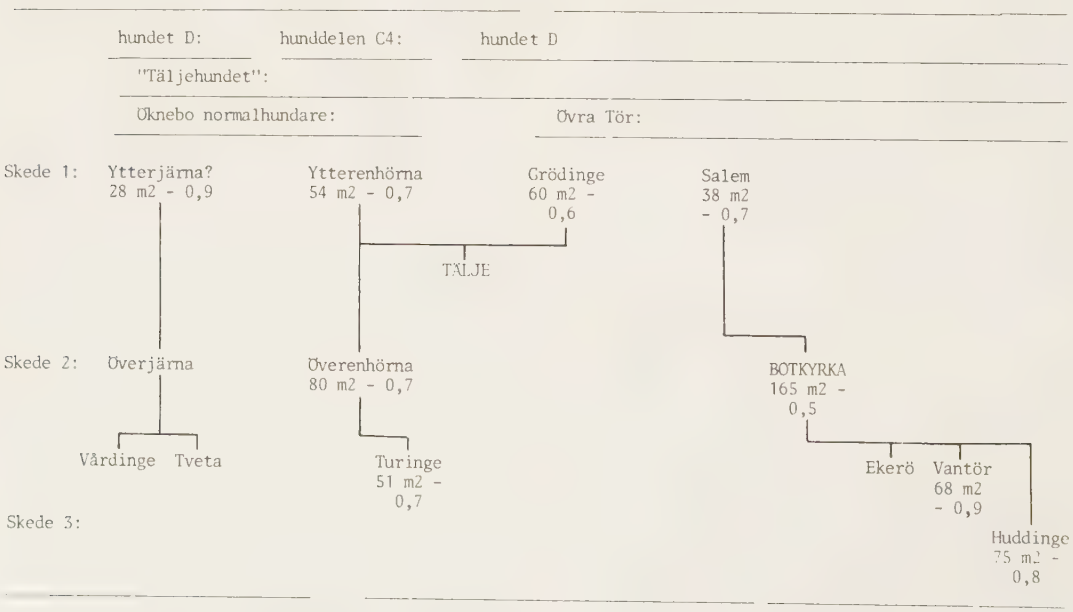

Fig. 37. Schematisk framställning av sockenbildningsförloppet i Öknebo och Övra Tör hundaren.

dock Vårdinge kyrka kan ha en äldre förhistoria inom ramen för hundet F.

Hundet G (Rönö och Villåttinge)

Hundet G, karta XII, har antagits vara opåverkat av normalhundaresreformen undantagandes att Torsåkers och Lästringe socknar tillförs området i samband med bildandet av normalhundaret Hölebo. I samband med bildandet av Daga skiljs också Gryts socken från hundet.

Genom bildandet av ''flodgränshundarena'' på 1200-talet separeras hundhalvan G1-G3 (+Torsåker och Lästringe) från halvan G4-G5 (exklusive Ripsa socken) och bildar det stora Rönö hundare, med Båven som gräns i norr. I och med att Nyköpingsån blir flodgräns i väster tillförs samtidigt Allhelgona och Råby socknar från hundet H.

Hundhalvan G4-G5 bildar stommen i vad som senare under medeltiden framträder som Villåttinge härad. Hellberg (1942 s 128 ff) påtalar att Oppunda härad utifrån belägg från 1386 och Gustav I registratur var indelat i fjärdingar; Floda, Lerbo, Bettna och Årdala fjärdingar finns således omnämnda. Villåttinge bör enligt Hellberg vara den norra halvan (d v s åttingen) av Årdala fjärding, som brutits loss beroende på svårigheten att hålla samman det stora området. Som påvisats ovan i samband med genomgången av landskapets storkyrkor (5.2.3.) passar denna hypotes ihop med uppförandet av en för Villåttingebygderna ocentralt belägen hundareskyrka i Stora Malms socken vid 1200-talets mitt.

Områdets historia dessförinnan skulle utifrån hundaresrekonstruktionen då vara att hunddelarna G4-G5 (exklusive Gryt) förs till hundet I eller häradet Oppunda i samband med att flodgränserna dras upp på 1200-talet. Härvid bildar området möjligen den omnämnda Årdalafjärdingen vars norra hälft senast 1275 (Hellberg 1942 s 128) avsöndras till ett eget härad. Villåttingen skiljer sig därvid från den gamla hundfjärdingen genom att Årdala och Forssa socknar kvarstannar i Oppunda medan Mellösa i gengäld tillkommer. Att Gryts socken i enlighet med hundanalysen ursprungligen hört samman med Villåttingebygderna väster om socknen stöds av förekommande ägoblandning (Hellberg 1942 s 127) mellan Gryt och Hyltinge. Gränsen mellan Villåttinge och Oppunda kan betecknas som en flodgräns då den följer Båvenviken mellan Årdala och Helgesta socknar med dess fortsättning i Harpsundssjön och Orrhammaren.

Analysen av sockenbildningen i området bör dock uppenbarligen påbörjas utifrån det gamla hundet G:s gränser (karta XII). Här finns storkyrkan i Ludgo, vid hundets kultplats ''Ludguthawi'' nära centralpunkten Aspa löt. Kyrkan ligger icke centralt i hemsocknen utan kan med fördel ses som en ursprunglig hundkyrka.

Runtuna kyrka är lokaliserad till centralpunkten för hunddelarna G2+G3 och tillhör storleksklassen närmast under hund/hundares-kyrkorna (87 m^2). Läget är uppenbart assymetriskt i Runtuna socken men centralt i de två hunddelarna. Kyrkan är således en tredings- (eller rättare en 2/5-) kyrka i hundet. Från ursprungssocknen G2+G3 avsöndras sedan en separat sockenbildning kring hundkyrkan, Ludgo och Spelviks socknar, varifrån Spelvik sedan kan vara en ytterligare förhållandvis sen avsöndring. Socknen saknar belagd romansk kyrka och är annex till Ludgo enligt tiondelängden.

En annan avsöndring är primärtolftsocknen Lid med en romansk kyrka (50 m^2) perfekt centrerad i en tolftsocken. Lid är enligt tiondelängden dock annex till Ripsa.

Den tredje avsöndringen från Runtana är Svärta där kyrkan ligger på Husby ägor, väl centrerad i en socken av dryg tolftstorlek.

I hunddelen G 1 inklusive Torsåker och Lästunge måste Tystberga kyrka, 67, m^2, ses som ursprungskyrka. Placeringen nära sockengränsen till Sättersta förblir eljest oförklarad samtidigt som kyrkan ligger centralt för hela G 1-området. Sättersta kyrka, 63 m^2 uppförd i anslutning till centralnamnsenheten Odensberga, är likaså dåligt centrerad i sin socken. I stället blir lokaliseringen central i relation till de fyra nordliga socknarna Bogsta, Sättersta, Lästringe och Torsåker sammantagna. Förhållandet till Tystberga får sin förklaring om det antas att Tystberga kyrka uppförts som äldsta hunddelskyrka innan Torsåker och Lästringe förs till området (d v s innan hundet F normalhundaresindelas). Tillskottet av socknarna kort därefter motiverar sedan uppförandet av den andra kyrkan i området, Sättersta.

Bogsta, 60 m^2, Bälinge, 50 m^2, Torsåker, 45 m^2 och Lästringe, 90 m^2 (dock med kor som kan vara det ursprungliga kyrkorummet om 27 m^2, Redelius 1968 s 27) är allesammans är allesammans centralt belägna kyrkor i resp socken. Ingen av dessa socknar utom Bälinge motsvarar en tolft. Bogsta är enligt tiondelängden Sätterstas annex, Tystberga är Bälinges men det omvända förhållandet kan troligast ha rått tidigare liksom det gjorde 1344 och framåt (Lundberg 1976 s 59). Lästringe är annex till Torsåker.

I den norra hunddelen G4+G5 ''borde'' en ursprungskyrka stå att söka i anslutning till centralpunkten Tuna i Hyltinge. Som centralpunkt blir dock detta Tuna inaktuellt i och med att Gryts socken skiljs från området och förs till Daga. Däremot passar Hyltinge gotiska kyrka (romansk föregångare ej belagd) väl in som ursprungskyrka för den kvarvarande delen av G5. Den ligger centralt i detta område men norr om platsen för en central lokalisering i förhållande till Hyltinges primärenheter

Kyrkorna i L:a Malma (fem á sex primärenheter, kyrkan 54 m^2) och Dunker (ca 12 primärenheter, korskyrka från 1200-talet) passar in i modellen som sekundärt avsöndrade kyrkor.

I hundaresdelen G4 utgör Torslunda i Ripsa centralpunkten och invid grannbyn Lundby ligger också den lilla Ripsa sockens (sex primärenheter) stora kyrka. Denna är utomordentligt belysande för sockenbildningsmodellens giltighet såsom en 1100-talskyrka i en socken av halv tolfts storlek men med ett långhus om hela 80 m^2, d v s ungefär jämstor med storsocknen Runtunas kyrka. Kyrkan är alltså ursprungskyrka för G4. Årdala, Helgesta och Forssa kyrkor blir därefter sekundära avsöndnngar. Årdala och Helgesta är knappa tolfter (10 resp 11 primärenheter) där de romanska kyrkornas proportioner dock tyvärr är okända. Forssa (sju primärenheter) saknar belagd romansk kyrka. Socknen är annexförsamling till Årdala enligt tiondelängden.

Sockenbildningsprocessen för hundet G finns sammanfattad i schemat fig 38.

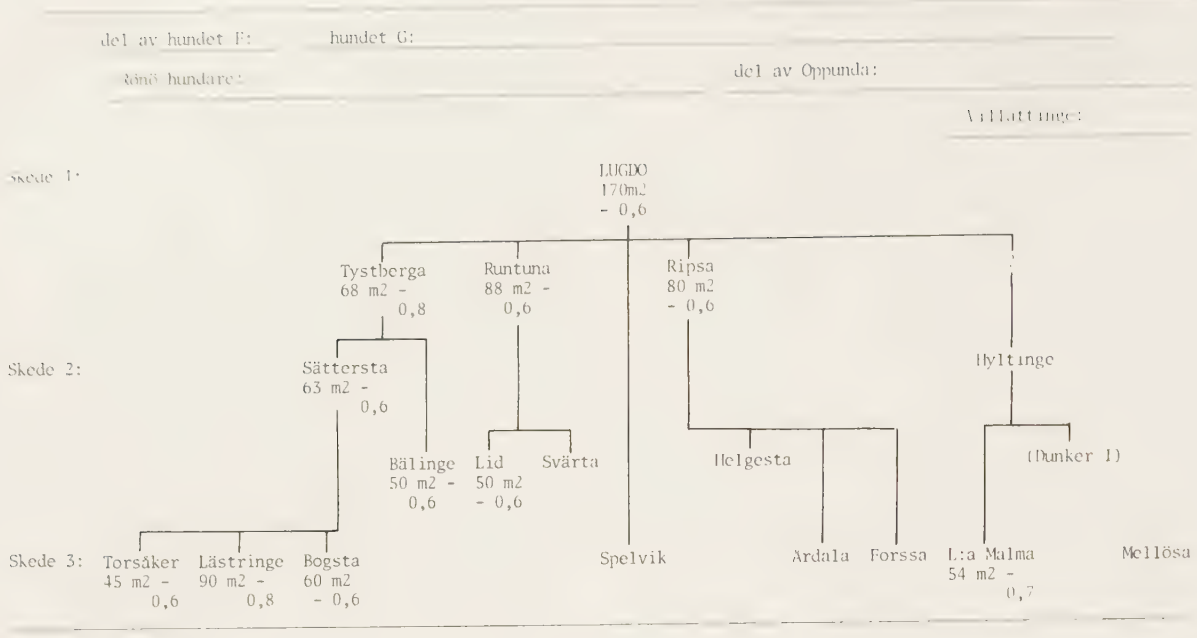

Fig. 38. Schematisk framställning av sockenbildningsförloppet i Rönö samt delar av Oppunda och Villåttinge hundaren (hundet G).

Hundet H (Jönåkers härad)

Hundet H har antagits varit helt opåverkat av normalhundaresreformen. När flodgränserna dras upp och Nyköpingsån blir gräns mot Rönö skiljs dock Allhelgona och Råby (södra delen) från tredingen H2. Vrena och södra delen av Bettna skiljs från tredingen H3 när Södra Långhalsen – Yngaren ungefär samtidigt blir gräns mot Oppunda. Kvar finns då det medeltida Jönåkers härad.

I hundet, se karta XIII, finns den stora Bärboruinen vid Tuna som passar in i modellen såsom hundkyrka. Det centrala läget i tredingen H2 låter ruinen dock närmast framstå som en tredingskyrka, därvid ersättande en idealiskt centrerad hundkyrka. Kyrkans ruinering kan sedan sättas i samband med att Nyköpingsån blir häradsgräns och att den dittills kvarlevande tredingsindelning därmed blir inaktuell. Möjligen hann kyrkan aldrig byggas färdigt.

Bärboruinen omges också mycket riktigt av idel 1200-tals kyrkor (Schnell 1965 s 153, 189) där Bärbo och Råby ligger centralt i resp socknar. De bör alltså ha uppförts efter gränsregleringen.

De andra kyrkorna är Nyköpingskyrkorna Nicolai och Allhelgona, varav Nicolai är en korskyrka som torde ha påbörjats vid mitten av 1200-talet för att bli färdig under dess senare hälft. Allhelgona är en mindre kopia av Nicolai som bör ha påbörjats något senare (Schnell 1965 s 184).

Kyrkornas lokalisering måste otvetydigt knytas till centralorten Nyköping och som sådan framträder Nyköping också under just 1200-talet (Öhman 1973, se även Broberg 1979 s 10). Bland annat finns indikationer för myntprägling under Knut den Långes regeringstid 1229-34 (Rasmusson 1962 s 163 f). Därmed finns också ett samband mellan stadens uppkomst och Nyköpingsån som häradsgräns. Denna gräns kan sedan i sin tur ha genererat de andra flodgränserna i området på den stora sjöplatån. På motsvarande sätt skulle Eskilstunaån som häradsgräns i Rekarne kunna kopplas till uppkomsten av centralorten Torshälla (se ovan s 119, jfr Hyenstrand 1974 s 121 f).

I tredingen H2 finns en storkyrka vid centralpunkten Tuna, Tuna socken, 144 m^2. Förekomsten av tegel i de övre delarna av murverken synes dock indikera att åtminstone delar av den bevarade romanska kyrkan tillhör 1200-talet (Schnell 1965 s 203). Tunakyrkan skulle därmed kunna vara en sekundär hundareskyrka för Jönåkers härad som förstorats sedan Tuna-kyrkan i Bärbo övergivits. Detta stämmer med att kyrkan under 1500-talet stundom benämns Jönåkers kyrka (Schnell 1965 s 16).

Avsöndrade socknar från Tuna är Kila och Lunda, båda socknarna med centralt belägna 1100-talskyrkor. Detta gäller i synnerhet om sockengränserna justeras så att Tuna och Kila (nio primärenheter. vardera) kompletteras till tolfter med enheter från den mellanliggande Lunda (ca 18 primärenhet Enligt tiondelängden är Kila Lundas annex.

Tunas annex är enligt samma källa Bergshammar med en rent gotisk kyrkobyggnad, centralt belägen i den östra delen av tredingen H1. Socknen kan ha bildats efter det att en del av H1-området, söder om Stadsfjärden förts till Nicolai.

I tredingen H3 finns ingen storkyrka motsvarande Tuna-kyrkorna i H1 och H2. Däremot har Vrena kyrka ett läge, invid det smala sundet till Nykyrka, som svårligen kan motiveras utifrån den historiska socknens bebyggelse. Vrena kyrka framstår därmed som en möjlig tredingskyrka där ursprungsområdet inkluderat även Nykyrka som något osäkert i hundrekonstruktionen förts till tredingen H2. Den äldsta kända kyrkan är rent gotisk men indikationer på en äldre föregångare utgörs av ett kistfragment av ''Eskilstunatyp'' (Sö 361).

De äldsta avsöndrade kyrkorna bör vara Björkvik och Nykyrka, 1100-talskyrkor, centralt belägna i

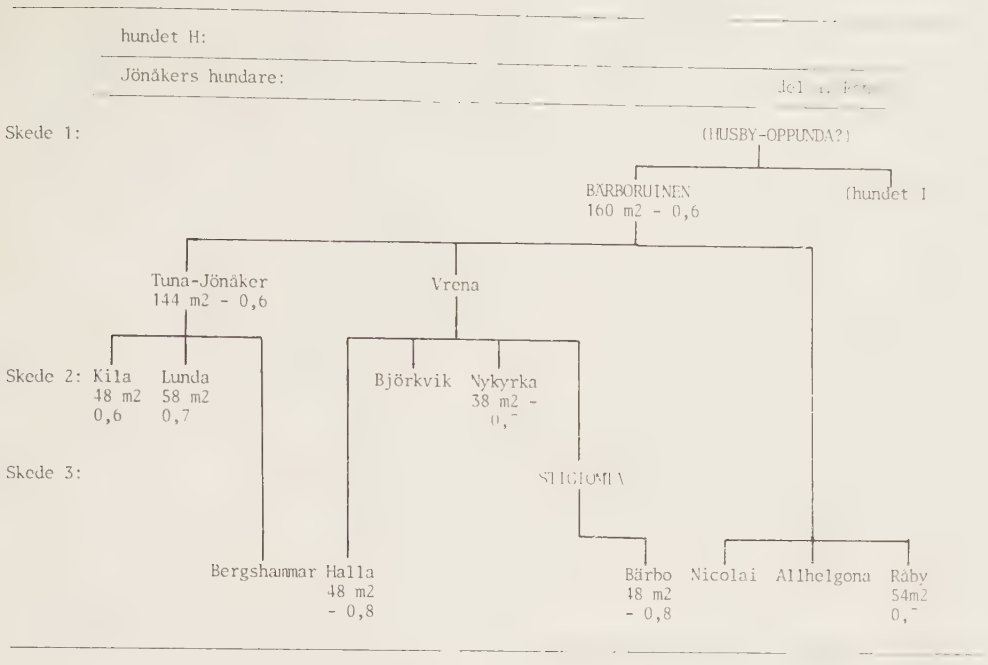

Fig. 39. Schematisk framställning av sockenbildningsförloppet i Jönåkers hundare.

tolftsocknar. Sockennamnet Nykyrka är därvid intressant.

Sannolikt yngre är sedan Halla och Stigtomta kyrkor, varav åtminstone Stigtomtas äldsta delar torde tillhöra 1200-talet (Schnell 1965 s 194). Halla ligger centralt i en socken som är mindre än en tolft. Enligt tiondelängden är Vrena (i Oppunda) intressant nog annex till Halla (i Jönåker). Stigtomta är en stor sockenbildning som omfattar delar av bygderna öster och nordväst om kyrkan. Den ligger i anslutning till Jönåkers medeltida tingsplats, Stigtomta malm, (Styffe 1911 s 280) och den topografiskt mycket löst sammanhållna bebyggelsen ger intryck av en sekundär sockenbildning i förhållande till kyrkan. Denna har således uppförts på en central plats i 1200-talshäradet och från bygderna runt kyrkan har sedan enheter avskiljts till en sockenbildning (jfr ovan ang Tälje kyrka). Kyrkan har varit ca 7,5 m bred, därmed indikerande en kyrka av tredings- eller skeppslagsstoriek.

Tre större kyrkor, Nicolai, Tuna och Stigtomta har därmed funnits i 1200- talshäradet Jönåker. Nicolai är stadskyrkan medan Tuna-kyrkan är den största, centralt belägen i häradets södra halva. Stigtomta representerar den norra halvan samtidigt belägen vid hela häradets tingsplats. Exakt vilken relationen Tuna-Stigtomta varit kan inte avgöras genom analysen.

Områdets sockenbildning sammanfattas i schemat fig 39 där en hypotetisk inplacering av även Husby-Oppunda kyrka motiveras i analysen av hundet I.

Hundet I (Oppunda härad)

Hundet I har liksom hundet H antagits ha förblivit opåverkat av normalhundaresreformen. Julita förs till området från Rekarne när Hjälmaren-Eskilstunaån blir hundaresgräns i norr och del av Bettna och Vrena tillkommer när 1200-talets gränser upprättas i sjöplatålandet. Så även hunddelarna G4-G5 av vilka delar tillsammans med Mellösa avsöndras till det medeltida Villåttinge strax efter 1200-talets mitt (se ovan s 127). Så framträder det historiskt kända Oppunda härad.

Sårskild uppmärksamhet bör ägnas Husby-Oppunda kyrka, kartan XIV, belägen i direkt anslutning till den överordnade centralpunkten för hunden G+H+I, Husby-gård. Kyrkan ligger centralt i en stor socken (22 primärenheter) men möjligheten finns att hypotetiskt betrakta den som en motsvarighet i sydvästra Sörmland, till de tidiga domkyrkorna i Eskilstuna och Strängnäs. Kyrkan är rent gotisk, men ett kistfragment från ett närbeläget grustag vittnar om en föregångare (Sö 368). Denna kyrka skulle kunna vara den äldsta kyrkan i t ex hunden H och I.

Äldst i hundet I, bör eljest enligt sockenbildningsmodellen vara Blacksta kyrka, i anslutning till hundets centralpunkt. Den ligger centralt i en liten socken (nio primäreneter) men den romanska kyrkan har varit åtta m bred, vilket indikerar ett kyrkorum ungefär av Sorunda kyrkas storlek. Den framstår därmed som överdimensionerad i förhållande till sockenstorleken.

Avsöndrade kyrkor i I1-tredingen blir sedan Bettna, Flen och Mellösa. Flen är enligt tiondelängden Mellösas annex men Flen kan uppfattas som en ursprunglig moderkyrka till Mellösa där 1200-talets korskyrka inte nödvändigtvis behöver ha haft en föregångare.

Vadsbro kyrka är enligt samma källa Blackstas moderkyrka. Socknen omfattar bygder på båda si-

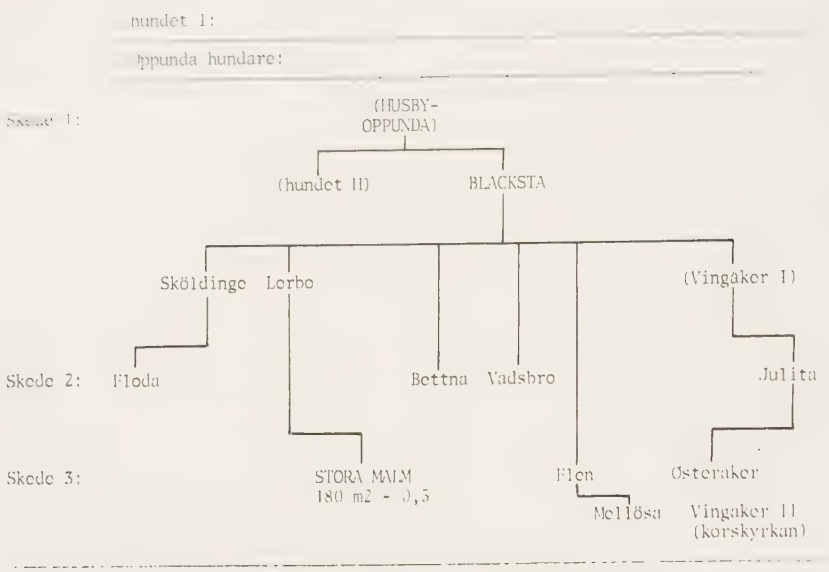

Fig. 40. Schematisk framställning av sockenbildningsförloppet i hundet I (Oppunda hundare).

dor om tredingsgränsen I1-I2 och bör därför tillhöra relativt sent 1100-tal. I I2-tredingen kan utifrån den splittrade bebyggelsebilden eljest ingen tredingskyrka utpekas men Sköldinge och Lerbo bör vara äldst. Från Sköldinge bör tolften Floda med en centralt belägen kyrka ha avsöndrats och från Lerbo på motsvarande sätt Stora Malm. Här finns storkyrkan som uppfattats (se sid 117) som en sekundär hundareskyrka, uppförd inom ramen för det nya Oppunda härad. Stora Malms kyrka (180 m^2, 1200-talet), ligger således i utkanten av Oppundas centrala bebyggelseområde, orienterad mot medeltidens bebyggelseexpansiva Vingåkersområde och mellan två åsar som ger naturliga färdleder mot Vingåker resp Julita.

I I3-tredingen slutligen kan en föregångare till 1200-talets korskyrka i Vingåker antas ha varit tredingskyrka, efterhand kompletterad med romanska kyrkor i Österåker och Julita.

Sockenbildningen i I-hundet sammanfattas i schemat fig 40.

5.3. Sockenbildningen, sammanfattande konklusioner

Analysen av sockenbildningsprocessen är därmed slutförd och kan sammanfattas i kartserien XVIII-XX motsvarande tre stadier i det skeende som ungefär täcker perioden 1100 - ca 1275. Analysen har visat att kyrkornas lokalisering i landskapet och socknarna blir begriplig först mot bakgrund av dels hundrekonstruktionen med dess centralpunkter, dels en successivt genomförd men avbruten normalhundaresreform, dels en uppfattning om att de flodmarkerade häradsgränserna är en i huvudsak sen 1200-talsföreteelse.

Sockenbildningsanalysen bekräftar således hundrekonstruktionen och genom slutsatserna om normalhundaret i Södermanland tillsammans med hypotesen om de sena flodgränserna har en simulering av de administrativa organisationsförloppen kunnat utföras. Denna leder, med stöd av kyrkornas lokalisering, från hundrekonstruktionen till den medeltida häradsindelningen. Därvid har samtliga administrativa gränser kunnat motiveras logiskt och korreleras med tillgängliga historiska källuppgifter.

Självfallet gäller att analysförfarandet inte tillåtit exakta slutsatser rörande varje sockenbildning, lika litet som analysen kan antas ha resulterat i rätt slutsats i varje enskilt fall. Det är också antagligt att vissa av de 1800-talets sockengränser som analyserats (i vissa fall dock reviderade utifrån tillgängliga litteraturuppgifter) inte överensstämmer med medeltidens. De korrigeringar som en bearbetning av de medeltida källorna – liksom de äldre jordeböckernas uppgifter – om Södermanlands socknar kommer att innebära, torde dock inte kunna påverka underlaget för slutsatserna mer än i detalj. På motsvarande sätt torde med säkerhet fördjupande analyser av de romanska kyrkorna, deras utförande och dateringar, komma att resultera i korrigeringar. Såsom kyrkorna nu framstår i befintliga publikationer har analysen med ett enda undantag – Vagnhärads kyrka – kommit att placera samtliga senromanska kyrkor i sockenbildningens senare led. En korrelation har också kunnat ges mellan kyrkostorlek och de kyrkor som enligt analysen framstår som ursprungskyrkor samt de sekundära avsöndringarnas kyrkor.

Analysen har visat att de äldsta normalhundarena, Åker och Selebo är ungefär samtida med det äldsta stenkyrkobyggandet. Möjligen

kan normalhundaresindelningen i detta område även vara något yngre och så tycks vara fallet i normalhundarena Öknebo och Hölebo. I Daga är normalhundaresindelningen med tämlig säkerhet yngre än de äldsta stenkyrkorna. Flodgränserna i sydvästra Södermanland kan med hjälp av kyrkornas dateringar tidfästas till 1200-talet eller dess mitt medan Rekarnes flodgräns tycks tillhöra 1100-talets andra hälft. Södertörn och sydvästra Södermanland har uppenbarligen aldrig varit indelade i normalhundaren. Normalhundaret kan därmed avgränsas såsom i huvudsak en 1100-talsföreteelse.

Detta innebär att normalhundaresreformen är samtida med det huvudsakliga romanska stenkyrkobyggandet och den period under vilken sockenstrukturen i sina väsentliga drag läggs fast. Utgångspunkten för analysen av sockenbildningen i relation till hundaresindelningen var också en hypotes om att syftet med normalhundarena varit just att reglera denna.

Det erhållna resultatet kan dock inte sägas bekräfta denna hypotes på ett entydigt sätt eftersom det kunnat visas att de äldsta kyrkorna över i princip hela landskapet byggs inom ramen för hundindelningen enligt systemet hundkyrka-hunddelskyrkor. När ett område normalhundaresindelas sker dock den fortsatta sockenbildningen i form av avsöndringar inom ramen för den nya enheten. Skeppslagskyrkor som uppförs inom normalhundaren för dessas halvor kan vara Fogdö, Åker, Överenhörna, Överjärna, Ytterhölö och Vagnhärads kyrkor samt de båda Selaö-kyrkorna som dock inte motsvarar jämna halva normalhundaren. Av de nämnda kyrkorna är det dock endast Överenhörna och Överjärna som inte lika väl eller mera sannolikt kan vara ursprungliga hunddelskyrkor äldre än normalhundarena.

Den samtida dateringen för normalhundare och stenkyrkobyggande gör att uppfattningen om att sockenbildningen såsom anpassad efter en befintlig normalhundaresindelning (Hafström 1949b, Ekbom 1979, även Lundberg 1972 m fl) inte kan accepteras för Sörmlands del. Däremot är det uppenbart så att den äldsta sockenbildningen är anpassad efter den befintliga hundindelningen i enlighet med rekonstruktionen av denna. Denna indelning löses sedan upp under perioden ca 1100-1250 samtidigt som normalhundaret införs och sockenbildningen fortskrider.

Det torde vara helt uppenbart att normalhundarena måste svara mot ett nytt inslag i den tidiga medeltidens samhällsadministration. Det kan nämligen inte vara rimligt att den gamla hundindelningen bröts upp enbart utifrån önskemålet om att skapa nya administrativa enheter utan något specifikt syfte. Precis som hunden ursprungligen kan vara tillkommen som regelbundna storhundaren vid vikingatidens början som ram för en ny rättslig och skatteteknisk organisation måste normalhundarena svara mot ett nytt behov vid 1100-talets början.

Söker man därvid utveckla tanken på att stenkyrkobyggandet och sockenbildningen ändå varit normalhundaresindelningens bakomliggande motiv måste slutsatsen dras utifrån de sörmländska förhållandena att en bättre korrelation mellan normalhundare och sockenbildning borde stå att finna i Attundaland. I detta område skulle således äldre normalhundaren än de sörmländska kunna finnas. Utvecklingen från tidiga normalhundaren i Attundaland skulle då ha varit att den successiva normalhundaresreformen går långsammare än initieringen av kyrkobyggandet. Idén bakom normalhundaret är sedan vid 1100-talets slut i princip överspelad av en redan genomförd sockenbildning i områdena utanför normalhundarets kärnområde.

En sådan tolkning framställer normalhundaret som en i hög grad byråkratiserad och till mälardalens förhållanden dåligt anpassad reform. Att se normalhundaret på detta sätt är emellertid inte orimligt om det samtidigt antas att indelningsmönstret är en importerad idé som regelmässigt tillämpats i de nord- och nordvästeuropeiska områden vilka införlivats med kristenheten. Att de danska och engelska motsvarigheterna till normalhundaret bör vara äldre än det uppsvenska synes således vara en allmän uppfattning och kristnandet sker på motsvarande sätt tidigare i dessa länder. Det är också snarast ett allmängods att se danska och engelska förebilder för den svenska hundaresindelningen och att ett anglo-saxiskt inflytande kan spåras i den tidiga romanska byggnadskonsten i mälardalen (Lundberg 1940 s 355 ff) talar ytterligare för ett samband. Likaså är det sannolikt engelsmän som möter i 1000-talets biskopsgestalter, den helige Eskil, Sigfrid och Osmund (Westman 1918 s 349).

Ett immateriellt motiv för att i samband med kristnandet bryta upp de äldre administrativa enheterna kan ha funnits i det faktum att hundindelningen också gav ramen för den hedniska kultgemenskapen (jfr ovan 4.4.l). Mer handgripliga bör dock de ekonomiska motiven ha varit. Här finns dels finansieringen av kyrkbyggande och prästerskap, dels den påvliga beskattning en som väsentliga faktorer. Beträffande den sistnämnda gäller att Peterspenningen utgick åtminstone redan senast 1153 och då med visst belopp per hundare (Brilioth 1915, Palme 1958 s 27, Ekbom 1974 s 245 f, 1981 s 83). Normalhundaret skulle alltså ha kunnat tjäna som ett katolskt beskattningsinstrument.

Det skulle också kunna vara finansieringsramen för kyrkbyggandet på så vis att de åtta gårdstolfterna var de beskattningsenheter som hade att bekosta uppförandet av ursprungs-

kyrka. Förutom ersättningen till de professionella byggnadshyttorna måste dessa projekt ha fordrat arbetskraft, vilken alltså tillhandahölls av tolfternas gårdar.

Av allt att döma synes normalhundaret liksom den äldre hundindelningen vara baserad på den kollektiva tolfttaxeringen. Den sena dateringen gör dock att man måste räkna med framväxten av andra parallella beskattningssystem under normalhundaresskedet. Det skulle då kunna vara så att tolften var beskattningsenheten för de kyrkliga ändamålen medan mantalstaxeringar och kanske även jordskatter utvecklades för andra pålagor. Mantalskatten kan här synas frestande att härleda ur tolfttaxeringen emedan den ursprungligen måste antas bygga på samma grundprincip, skatt oavsett besuttenhet medan jordskatten just är en besuttenhetsskatt. Förekomsten av flera paralella beskattningssystem jävas dock ingalunda av den brokiga bilden av medeltidens skatter (jfr ovan 4.4.3.).

Resonemanget implicerar emellertid att när normalhundaret spelat ut sin roll under 1200-talet och strävandet efter en regelbunden hundaresindelning inte längre finns kvar bör också tolfttaxeringen som distriktsskatt vara inaktuell. Detta svarar då mot tolftens allmänt dunkla framtoning i de skriftliga källorna (Lundberg 1972 s 91) och att (de olikstora) socknarna i stället framträder som grundläggande skattedistrikt (Lundberg 1972 s 86). Det skattetekniska syftet med normalhundaret – kyrkobyggandet – framstår helt i linje med resonemanget som i tiden avgränsat. När ursprungskyrkorna är uppförda har normalhundaret spelat ut sin roll.

Jämsides med normalhundaret och tolften som skattedisktrikt måste tolften dock även analyseras såsom självständig sockenbildning. Enbart sockenbildningen i dess slutliga form kan knappast anses bekräfta de långtgående hypoteserna om regelmässigt uppförda tolftkyrkor vare sig i Uppland eller Södermanland (Hafström 1949b, Ekbom 1979 s 142 ff). Klarläggandet av vilka territorier kyrkorna ursprungligen betjänat ger dock ett annat perspektiv. Tabellen fig 41 redovisar således de romanska kyrkorna fördelade efter storlek, uttryckt i det grova måttet långhusbredd i meter samt fördelade på kyrkokategori. Uppställningen visar att av de 111 kyrkorna tillhör 46 st eller 44% kategorierna hund-/hundareskyrkor och hunddels-/skeppslagskyrkor (jämte motsvarigheterna i något mindre territorier).

Av dessa motsvarar högst ett dussin sådana socknar som efter samtliga avsöndringar framstår som tolfter, antingen primärtolfter eller boltolfter. De senare är då socknar där tolvtalet kan vara uppfyllt vid ett bestämt skede under tidig medeltid när primärtolfterna kompletterats med ett antal nyetableringar. De övriga kyrkorna ligger i större socknar. Ursprungskyrkorna i hunden och hunddelarna har alltså uppenbarligen "hållit kvar" flera bebyggelser i den egna socknen än vad som normalt ingått i en sekundär avsöndring. Detta förhållande har givetvis påverkat antalet tolftsocknar i negativ riktning.

Tabellen visar också att av de övriga socknarna är det endast ett förhållandevis litet antal som inte kan ha varit tolftsocknar. De s k småsocknarna där inte vare sig antalen primärenheter eller antalen bolbyar uppgår till 12 är således endast fem, medan "storsocknarna" med mer än 12 primärenheter är 15 st. I denna summa ingår ett antal som endast med ett par bebyggelser överskrider den satta gränsen för en primärtolfts socken (Vansö, Kärnbo) medan andra är atypiska bildningar med specifika tillkomsthistorier (se sockenbildningsanalysen ovan); Nyköpingskyrkorna Nicolai och Allhelgona, Björnlunda och Vårdinge, den topografiskt fixerade Mörkön samt de stora och för landskapet speciella södertörnssocknarna Österhaninge, Vantör och Huddinge.

Sedan dessa atypiska socknar räknats bort återstår de 23 primärtolftsocknarna samt de 22

Fig. 41. De romanska kyrkorna fördelade på kategori enligt sockenbildningsmodellen samt kyrkornas rekonstruerbara långhusbredder. Kategorin "övriga" omfattar kyrkor utan rekonstruerbar bredd samt korskyrkor. Siffrorna inom parentes anger den procentuella fördelningen inom resp. kategori samt beträffande totalantalen, kategorins antal av samtliga kyrkor.

Kategori	*9–10 m*	*8–8,5 m*	*7–7,5 m*	*5,5–6,5 m*	*4–5 m*	*övriga*	*totalt*
Hund-/hundareskyrkor	6(40)	4(27)	1[1](6)	1[1](6)	–	3(20)	15(14)
Hunddelskyrkor o. motsvarande	–	1(4)	10(32)	10(32)	4(15)	6(19)	31(26)
Kyrkor i primärtolfter	–	–	1(4)	14(61)	4(17)	4(17)	23(19)
Kyrkor i boltolfter	–	–	2(9)	12(54)	3(13)	5(22)	22(20)
Kyrkor i storsocknar	1(6)	1(6)	4(26)	7(46)	–	2(12)	15(13)
Kyrkor i småsocknar	–	–	–	1(20)	2(60)	1(20)	5(8)
Summa	7	6	18	45	13	21	110(100)

[1] Tälje resp. Stigtomta kyrkor, ej hundareskyrkor i egentlig mening (se texten).

boltolftsocknarna och dessa sammantagna kan sägas utgöra det maximala antal socknar som över huvud taget skulle ha kunnat bildas som tolftsocknar. D v s sedan först ursprungskyrkorna räknats bort och därefter de socknar där specifika omständigheter inte tillåtit bildandet av tolftsocknar (''storsocknarna'' och ''småsocknarna''). Beträffande kategorin boltolftsocknar gäller att dessa ingalunda har påvisats vara tolftsocknar i någon mening. Kategorin är endast utskiljd genom att socknarna ifråga uppvisar så många sannolika tidigmedeltida bebyggelseetableringar att ett gårdsantal om 12 teoretiskt kan ha uppnåtts under 1100- eller tidigt 1200-tal.

En hypotes om tolftsocknarna skulle därvid kunna utformas så att de tolv gårdarna (eller byarna) var de som normalt ansågs kunna bära upp ett eget kyrkbygge och att avsöndringen av en separat tolftsocken i princip kunde äga rum när detta gårdsantal uppnåtts.

För en jämförelse mellan de olika kyrkokategoriernas storlekar visar tabellen att hund-/hundareskyrkorna och därnäst hunddelskyrkorna är de klart största. Kyrkorna i småsocknarna är som sig bör entydigt minst medan primärtolfternas och boltolfternas kyrkor bildar en homogen mellangrupp. En viss tendens kan dock förmärkas till att boltolftkyrkorna är något större än motsvarigheterna i primärtolfterna. Detta skulle kunna tolkas som att de förra är genomsnittligt något yngre, något som alltså kan uppfattas som ett stöd för hypotesen om successiva avsöndringar i takt med att gårdstolvtalet uppnåtts.

Sedan detta skrivits har författaren fått tillgång till Sigurd Ramqvists uppsats ''härad och socken – världslig och kyrklig indelning i Uppland'', vilken publicerats i Bebyggelsehistorisk Tidskrift (nr 82:4). Ramqvist kommer vad avser sockenbildningen till ett resultat som nära ansluter till den hypotes som har presenteras; ''Tolften är inte någon förkristen territoriell enhet, utan en beräkningsnorm för antalet byar (eller motsvarande) ingående i sekundärt bildade socknar. Den är inte identisk med åttingen'' (1983 s 95). Gentemot denna sammanfattning måste endast invändas att förhållandet att beräkningsförfarandet med tolfter utnyttjats under tidig medeltid givetvis inte utesluter att principen har ett äldre ursprung såsom ovan hävdats. Att identitet mellan tolft och åtting inte kan påvisas under medeltiden hindrar heller inte att normalhundaret ursprungligen storleksmässigt beräknats till åtta tolfter. Det bör dock vara så att först den sekundärt avsöndrade sockentolften, förekommer under benämningen tolft i de medeltida texterna. Innan en sådan tolft avsöndrats är den helt enkelt en hundaresåtting, eller oftare en del av en ursprunglig hundaresåtting. Detta då alltså territoriell identitet inte behöver föreligga. Hundaresåttingen är således territoriet om tolv bebyggelseenheter när hundaret tillskapas. (Socken-)tolften är tolv bebyggelseenheter som, inkl eventuella nyetableringar, sekundärt avsöndras till en egen sockenbildning från en ursprungskyrka. Möjligheterna att ytterligare kommentera Ramqvists intressanta uppsats begränsas givetvis av att Ramqvist utgår från ett annat undersökningsområde än det här aktuella.

Den samlade konklusionen om tolften blir att en tolft inte skall uppfattas som en given och över tiden fixerad enhet. Att räkna samman bebyggelsen i tolfter är i stället ett taxeringssystem som utnyttjats för olika ändamål både i den äldre hundindelningen och i det yngre normalhundaret. En bebyggelse kan ha ingått i en Berga-tolft under 1000-talet och i en annan sockentolft under 1100-talet.

I sammanhanget kan det så vara av intresse att något ytterligare studera indextalet längd: bredd rörande de rekonstruerbara romanska långhusen. Trots att de framräknade talen måste betecknas som många gånger osäkra har en tendens tyckts kunna iakttas innebärande att de äldre kyrkorna oftare samlar sig kring indextalet 0,6 medan de yngre oftare har en planlösning som mer närmar sig kvadratiska långhus. Denna tendens kan bekräftas genom sammanställningen fig 42 där de rekonstruerbara långhusen redovisas dels utifrån vilket skede i sockenbildningsprocessen de placerats i (d v s motsvarande kartserien XVIII-XX), dels med avseende på indextal. Siffrorna är omräknade i procent för resp skede och även om underlaget är svagt (61 kyrkor) visar tabellen en utveckling från idealproportionen 0,6 mot mer kvadratiska långhus.

Tendensen kan jämföras med uppgifterna om annex-kyrkoförhållanden under tidigt 1300-tal enligt Liber ecclesie Strengnensis. Beträffande dessa har sockenbildningsanalyserna visat att överensstämmelser ofta tycks finnas mellan Liber ecclesies moder – annexkyrkor och sockenanalysernas iakttagelser om sekundära avsöndringar. Av 1300-talsförteckningens 20 uppgifter om annexförhållanden gäller således att sju eller åtta annexkyrkor uppfattas som avsöndringar från förteckningens moderkyrkor. Det motsatta förhållandet gäller lika många socknar, d v s förteckningens moderkyrka har uppfattats som avsöndrad från förteckningens annex. Detta skulle då kunna tolkas som att den sekundära kyrkan gjorts större än den äldre och således fått överta dennas ursprungliga roll av moderkyrka.

Beträffande förteckningens kvarvarande fem annexuppgifter gäller att fyra av dessa gäller moder- och annexkyrkor som analysen utpekat som ungefär samtida avsöndringar från en gemensam ursprungskyrka.

I tabellen fig 42 har så även en jämförelse gjorts mellan å ena sidan förteckningens moder- och annexkyrkor med rekonstruerbara

Kyrkor	*0,4*	*0,5*	*0,6*	*0,7*	*0,8*	*0,9*	*tot.*
Kyrkor skede I	1(4)	6(23)	14(53)	4(15)	1(4)	–	26
Kyrkor skede II	1(4)	4(18)	8(36)	7(18)	1(4)	1(4)	22
Kyrkor skede III	1(7)	2(15)	3(23)	6(46)	1(7)	–	13
Moder-annexkyrkor	1(5)	5(27)	4(22)	4(22)	3(16)	1(5)	18
Övriga kyrkor	2(4)	9(20)	21(48)	13(30)	–(–)	–(–)	45

Fig. 42. Kyrkor med ungefärligt rekonstruerbara romanska långhus fördelade på hypotetiskt sockenbildningsskede och med avseende på långhusens längd: bredd-index. Under: motsvarande fördelning där kyrkor i moder-annexförhållanden enligt Liber ecclesie Strengnensis (SD 3, nr 1947) jämförs med övriga rekonstruerbara kyrkor.

långhus (18 st) och å andra sidan de övriga kyrkorna. Jämförelsen visar att den förra gruppen, där antalet kyrkor utgör knappt hälften av den senare, är överrepresenterade bland de mest långsmala kyrkorna likaväl som bland de mest kvadratiska i jämförelse med de övriga kyrkorna. Om detta förhållande kan anses påfordra en förklaring leder den iakttagna tendens beträffande långhusens planutveckling till slutsatsen att Liber ecclesies moder- och annexkyrkor innehåller en över representation av yngre kyrkor.

Även om det statistiska underlaget för denna konklusion är svagt tycks alltså fenomenet med sekundärt avsöndrade socknar slå igenom i det tidiga 1300-talets annexförhållanden. En ytterligare bekräftelse på sockenbildningsanalysernas giltighet erhålls alltså.

Återvänder man så till frågan om förhållandet mellan normalhundaret och sockenbildningen är det ganska enkelt att utveckla en argumentation för ett intimt samband mellan bägge fenomenen. Detta innebär dock inte att den kyrkliga organisationen har visats vara den avgörande faktorn bakom den administrativa omorganisationen. Såsom argumentationen utformats bör kravet kunna ställas att en bättre överensstämmelse mellan normalhundare och äldsta sockenterritorier än den sörmländska måste kunna påvisas i Attundaland innan mera entydiga slutsatser kan dras. I nuvarande forskningsläge bör den här gjorda pläderingen uppfattas som ett försök att formulera ett alternativ till den hävdvunna men under senare år oftare ifrågasatta synen på ledungens avgörande betydelse för normalhundaret.

Att de här vunna resultaten emellertid får klara konsekvenser för uppfattningen om medeltidens ledung torde vara helt klart. Detta skall något utredas i avsnittet 6, men dessförinnan kan några aspekter på sambanden hundaresgränser – mälarstäder – dubbelkyrkor behandlas.

Hyenstrands (1974 s 121 f, jfr även Schück 1926 s 181 ff) hypotes om att dubbelkyrkorna primärt uppförts vid flodgränser som också är hundaresgränser och att dessa platser sedan utvecklats till städer, torde således inte kunna uppehållas ograverad. Detta när flodgränserna påvisats som de yngsta hundaresgränserna, utan samband med normalhundaret. Den sena dateringen av flodgränserna ger dock en bättre korrelation mellan urbaniseringarna som i huvudsak tycks vara 1200-talsföreteelser och dessa gränser. Faktum är också att av Södermanlands två system av sena flodgränser kan det ena, i sydvästra delen av landskapet, i sin helhet härledas från en gränslinje längs Nyköpingsån där också 1200-talsorten Nyköping återfinns. Den andra gränsen, längs Eskilstunaån-Hjälmaren, kan på motsvarande sätt korreleras med Torshälla vid åmynningen. Här stämmer dock beläggen för urbaniseringen sämre med flodgränsens datering till senare delen av 1100-talet (se Järpe 1982 s 7 ff, s 43 samt angiven litt). Faktum är emellertid att Torshällas romanska kyrka är oproportionerligt stor i förhållande till socknen och detta skulle kunna tala för en tidig urbanisering vid den forna kultplats, Torsharg, som namnet indikerar. Även Nyköping kan intressant nog sammankopplas med ett harg, Harg i Allhelgona socken, ett par km längre uppför ån (Schnell 1963).

Fenomenet dubbelkyrkor svarar dock uppenbarligen mot kyrkobyggnader med högst skiftande tillkomsthistorier och ett direkt samband dubbelkyrka – stad finns endast beträffande Nyköping med dess korskyrkor från 1200-talet. Torshälla, Strängnäs och Södertälje saknar dubbelkyrkor medan paret Trosa-Vagnhärads kyrkor snarast tycks passa in i en modell med en ursprunglig hunddelskyrka (Vagnhärad) och en sekundär stadskyrka (Trosa). Slutsatserna rörande de övriga kyrkor som kan uppfattas som dubbelkyrkor, Åker – Ärja, Fors – Tuna-Kloster, Överjärna - Ytterjärna och kanske Kattnäs – Frustuna är att de tillkommit under olikartade former. Den gemensamma nämnaren är emellertid att den ena – eller båda kyrkorna – är en hund- eller hunddels kyrka, d v s de hittas i anslutning till de centra utifrån vilka den successiva kyrkoförtätningen inom ett område sker. Sannolikheten talar därmed för att den tätaste koncentrationen av kyrkor bör hittas just i dessa områden.

5.4. Husabyarna

Landskapets husabyar har noterats i samband med genomgången av hundens centralpunkter (avsnitt 4.3.2.) men en diskussion om dessa bebyggelsers ställning i det administrativa systemet har hittills i princip undvikits. Möjligheten finns emellertid nu att relatera husabyarna till dels hundorganisationen, dels till normalhundaret och sockenbildningen. Härigenom tycks tämligen goda förutsättningar erbjudas för att ringa in husabyarna kronologiskt.

I tabellen fig 43 har de kända sörmländska husabyarna sammanställts varvid för varje husaby angivits anknytningen till gravfält, till hundorganisationens huvudenheter, till runstenar och till kyrkor.

Av enbart fornlämningstalen att döma finns uppenbarligen både tidiga och sena husabyar i landskapet. Höga fornlämningstal som skulle kunna tyda på rötter i en tidig del av yngre järnålder uppvisar således Husby-Tumbo med det stora Tumbogravfältet, Husby-Selö, Husaby-Hanesta i Västertälje, Husby-Haninge, Norr- Husby i Vagnhärad, Husby-Svärta och Husby-Vansö.

Lägre fornlämningstal uppvisar Husby-Byringe, Husby-Jäder, Husby-Aspö, Husby-Trosa samt Husby-gård i Oppunda. Beträffande de två sistnämnda kan detta mycket väl vara följden av bortodling. Husby-Öja, Husby-Enhörna och Husby-Floda saknar fornlämningar medan ett oklart gravfältssamband finns beträffande Husby-Grödinge.

Vill man dock inte acceptera tanken att husabyinstitutionen utvecklats successivt under loppet av yngre järnålder och att husabyarna således inte är lika gamla som fornlämningstalen indikerar finns det all anledning att ta fasta på att det rumsliga sambandet mellan byplats och gravfält genomgående är mycket svagt beträffande husabyarna.

Närmaste gravfält på mer än 500 m avstånd från den äldsta kända bebyggelsplatsen uppvisar således Husby-Tumbo, Husby-Öja, Husby-Vansö, Husby-Selö, Husby-Hanesta, Husby-Grödinge, Husby-Svärta, Husby-gård och Husby-Aspö vartill kommer att Husby-Jäders gravfält inte med någon större säkerhet kan hänföras till yngre järnålder. Denna trend kan sammankopplas med att tre husabyar över huvudtaget inte kan förbindas med fornlämningar. Endast husabyarna i Byringe, Haninge och Trosa-Vagnhärad är bebyggelser i direktkontakt med gravfälten, d v s gravfälten ligger inom 100 m radie från bytomterna.

Husabyarna skulle således vara en yngre företeelse, från tiden efter gravfältsbyggandet. De skulle därvid antingen vara nyanlagda eller vara resultatet av att äldre bebyggelser avhysts för, eller gjorts om till husabyar. Nästa

Fig. 43. De sörmländska husabyarnas samband med gravfält (fornlämningstal enligt Hyenstrand 1974 s. 177), huvudenheter, runstenar och kyrkor).

Gravfältsrelationen A anger att närmaste gravfält återfinns mindre än 100 m från den äldsta kända bebyggelseplatsen, C anger att gravfältet finns mer än 500 m bortom denna. Markering av huvudenhet inom parentes anger att husabyn inte är identisk med huvudenhet men nära ansluter till denna (grannbebyggelse).

Runsten för husaby är markerad när stenen är påträffad inom husabyns gränser. Markering inom parentes anger att runstenen är funnen i kyrka som (sannolikt) är uppförd på husabyns ägor.

Markering för kyrka inom parentes anger att husabyn är grannbebyggelse till kyrkan/kyrkbyn.

Husaby	*grf rel*	*fornl. tal*	*huvud-enhet*	*runsten*	*kyrka*
Tumbo	C	(400)	A	(×)	×
Öja	C	25	A1	–	×?
Byringe	A	15	A3	(×)	×
Jäder	A	15	–	–	–
Vansö	C	100	A+B+C	×	–
Aspö	C	15	–	×	×
Y. Selö	C	240	(C1–2)	–	–
Ö. Enhörna	–	–	–	–	×
Hanesta	C	100	–	–	–
Trosa	A	8	F1	×	(×)
Vagnhärad	A	72	(F1)	–	×
Svärta	C	125	–	–	×
Oppusa	A	1	G1–G3	×	–
Husby-gård	C	30	G+H+I	–	×
Floda	–	–	–	–	–
Grödinge	C	(30)	(D)	–	–
Ö. Haninge	A	200	(E1)	–	(×)

konnektion ger sig automatiskt; husabyarna har ett uppenbart samband med de bebyggelser som utpekats som huvudenheter i hundorganisationen, via framträdande storhögar. Husabyar som representerar centralpunkter eller är direkt anknutna till sådana är således Husby-Öja, Husby-Byringe, Tumbogravfältet med Husby, Ingjaldshögen med Husby-Vansö, Östa sjöhage med Husby-Selö, Uppingehögarna som egentligen ligger på en Husby-äga, Hesslingby med grannenheten Husby i Haninge, Sör-Husby i Trosa med det anknytande Norr-Husby i Vagnhärad samt Husby-gård i Oppunda.

Huvudenheterna behöver dock inte vara husabyar och på motsvarande sätt finns husabyar som inte är huvudenheter. Husabyarna framträder därmed som ett skikt av bebyggelser med administrativa funktioner som i stor utsträckning bygger på systemet av huvudenheter men som delvis är lokaliserade till andra platser. Detta bör innebära att husabyarna är yngre än hundorganisationen. Huvudenhet och husaby kan alltså sammanfalla när huvudenheten har en lokalisering som är lämplig även i det nya administrativa systemet. Annars förläggs husabyn till annan plats.

Av de husabyar som anknyter till huvudenheter finns en motsvarande anknytning även till kyrkor beträffande Husby-Öja, Husby-Byringe, Husby- Tumbo, Husby-Haninge, husabyarna i Trosa-Vagnhärad samt Husby–gård i Oppunda. Av de husabyar som inte anknyter till huvudenheter hyser Husby-Aspö, Husby-Enhörna och Husby-Svärta kyrkor inom sina gränser. Endast Husby-Jäder, Husby-Floda och Husaby-Hanesta har varken anknytning till huvudenhet eller kyrka. Ett anmärkningsvärt förhållande är att sex av de 10 kyrkorna är sådana som i analysen utpekats som ”hunddels-” eller ”skeppslagskyrkor”.

Runstenar som kan sammankopplas med husabyar finns beträffande Husby-Tumbo, Husby-Byringe, Husby-Vansö, Husby-Trosa samt Husby-Aspö. Samliga dessa representerar också huvudenheter utom den sistnämnda. De övriga sju husabyarna kan inte kopplas ihop med runstenar. Det synes därför berättigat att se runstenarna vid husabyarna som, ej sammanhörande med dessa, utan med de huvudenheterna som varit deras föregångare.

Husabyarna har alltså ett starkt samband med kyrkorna men ett svagt samband med runstenarna.

Kronologiskt måste husabyinstitutionen därför höra hemma i samma skede som sockenbildningsprocessen, d v s 1100-talet. Senast från 1200-talets slut befinner sig institutionen i upplösning, eftersom belägg finns från denna tid för att privatpersoner disponerar husabyar. Kan en intim konnektion mellan Uppsala öd och husabyarna uppehållas tycks upplösningen snarast påbörjas ännu tidigare eftersom forna Uppsala öd är i privata händer redan vid 1100-talets slut (Ståhle 1948 s 129).

Denna tolkning står delvis i motsättning till Hyenstrands (senast 1980 s 35) redovisade uppfattning om husabyarna. Hyenstrand betonar att i hela mälardalen uppvisar 13 av totalt 46 husabyar rumsligt samband med storhögar (om minst 25 m i diameter) samt att ca 1/4 uppvisar gravfält med 100 eller flera synliga anläggningar, en siffra som bör jämföras med att genomsnittssiffran för ett gravfält är ca 25 anläggningar: ”Husbyarnas fördelning förefaller medveten utifrån två kriterier: tidigare centra, markerade av storhögarna, och en territoriell indelning i hundaren”. Hyenstrand ser möjligheten av att knyta vissa husabyar till tidiga centralorter medan de återkommande höga fornlämningstalen indikerar en motsvarande tendens beträffande många andra.

Dessa hypoteser bortser dock från förhållandet att det rumsliga sambandet mellan husabyar och gravfält på lokalplanet alltså genomgående är svagt. Endast en husaby i Södermanland ligger i direkt anslutning till gravfält med sammanlagt fornlämningstal om mer än 100 anläggningar (Husby i Österhaninge, anknytande till huvudenheten Hesslingby med en storhög). Lika lite som fornlämningstalen kan användas för husabyarnas datering kan således de höga fornlämningstalen tas till intäkt för att husabyarna utgör 1000-talsbebyggelser av centralortskaraktär. Däremot gäller att vissa huvudenheter (till vilka husabyar knutits t ex under 1100-tal) kan ha varit bebyggelser med tidig centralortskaraktär. Detta inte bara i den meningen att huvudenheterna varit administrativa centralorter utan också att urbana näringar kan ha varit knutna hit, resulterande i extrema populationssiffror. Ett sådant resonemang bör vara giltigt i första hand för huvudenheterna vid Tumbogravfältet, vid Ingjaldshögen, vid Sör-Husby i Trosa och vid Kolsundet på Selaön, samtliga platser där också (sekundära) husabyar finns.

De erhållna hållpunkterna för dateringen innebär att husabyarnas ”aktiva” period tycks vara närmast identisk med den tid under vilken normalhundaren bildas. Ungefär samtidigt som ”flodgränshundaret” kring mitten av 1200-talet uppträder tycks husabyarna inte längre inta någon särställning bland kronogodsen.

Husabyarna kan därmed ges en mycket kort kronologisk spännvidd och liksom normalhundaret kan de därmed också antas vara ett inslag i den administrativa organisation som aldrig kommer till ett konsekvent genomförande. Detta överensstämmer med att de sörmländska husabyarnas förhållandevis jämna spridning över landskapet. När husabyarna markeras inom ramen för det äldsta skedet i sockenbildningsprocessen, kartan XXI, finns

Karta XXI. De sörmländska husabyarna, redovisade mot bakgrund av indelningen i hypotetiskt äldsta sockenterritorier (enligt karta XVIII). a: husaby med anknytning till huvudenhet, b: med anknytning till kyrka, c: annan husaby, d: husa-bebyggelse, Oppusa i Runtuna sn, e: tidigmedeltida kastal, vid Norsborg-Hundhamra, vid Fituna i Sorunda samt vid Kungsladugården i Nicolai sn. Skala 1: 1 milj.

således en klart tendens till att en husaby återfinns i varje halva (skeppslag?) i normalhundarena resp i hundens tredingar eller fjärdingar. 14 av kartans 33 områden uppvisar således en husaby. Detta är dock inte fler än hälften av områdena. I två områdena finns två husabyar men den ena – invid en gräns – kan då tänkas hänförbar till ett angränsande husabylöst område.

Säkrare slutsatser om hur husabyarna skall relateras till den administrativa indelningen hindras nu av att det är svårt att avgöra hur många av de husabyar som en gång funnits som är historiskt belagda. Som ortnamn är Husby således relativt ungt och har på administrativ väg åsatts bebyggelser som dessförinnan måste ha haft andra namn. Husby-namnens aktiva period är därefter också mycket kort. Det bör därför finnas en stor sannolikhet för att flera bebyggelser varit husabyar men att namnet i flera fall aldrig kommit att vinna en fastare hävd, utan trängts undan av bebyggelsens tidigare namn (jfr Lindqvist 1936 s 5 f).

Husaby-Hanesta i Västertälje är således belysande. Här måste Hanesta uppfattas som primärenhetens ursprungliga namn. Fram till 1300-talet förekommer således belägg med båda skrivningarna Hanesta och Husaby-Hanesta (Ståhle 1948 s 112), men därefter endast Hanesta eller Hansta (numera Hanstavik).

Fler husabyar bör alltså ha funnits eller varit planerade. På kartan XXI har också landskapets kända tidigmedeltida kastaler markerats. Dessa kan ses som ett exempel på en bebyggelsekategori som kan tänkas komplettera bilden av husabyarna. Alla tre återfinns således i områden utan husabyar.

Rörande husabyarnas funktioner ger enbart de påvisade dateringsmöjligheterna inga säkrare utgångspunkter för tolkningar. Bäst stöd i de historiska källorna tycks emellertid uppfattningen om husabyarna som kungliga ”visthusbodar” och förvaltningsgårdar ha (Palme 1958). Detta pekar mot funktioner som i princip motsvarar hundens huvudenheter när dessa tolkats som bebyggelser dit uppbörden samordnades. Husabyarna kan därmed enklast ses som 1100-talets (och normalhundarets) motsvarigheter till huvudenheterna. Härför talar också den uppenbara kontinuiteten mellan huvudenheter och många husabyar.

Exemplet från hundet F med skillnaden mellan hundets centralpunkt/tingsplats Sigtuna och den stora huvudenheten ”uppbördscentra-

len'' Sör-Husby (se sid 93) kan också vara viktigt i sammanhanget. Sör-Husbys läge vid Trosaåns mynning, varifrån hela det vidare övre vattensystemet Sillen-Klemmingen kunde kontrolleras är således typiskt även för husabyar, som inte är huvudenheter. Husby-Svärta intar ett exakt motsvarande läge vid Svärtaån varifrån den fortsatta vattenvägen upp i Runnviken kontrollerades och över huvud finns husabyarna i anslutning till de naturliga färdlederna i landskapet, åsar och vattenvägar. För husabyarna gäller då att där tings- och uppbördsfunktionen som regel var samordnad till huvudenheter i hunden, tycks husabyarna i princip vara frikopplad från tingsplatsen. Husabyarna ligger bara slumpvis på platser som framstår som centralpunkter i 1100-talets administrativa enheter. Att ett äldsta skikt av enstaka husabyar funnits som markerat de viktigaste uppbördscentralerna i hundorganisationen kan dock inte uteslutas (jfr ovan).

Husabyarna skulle med detta resonemang huvudsakligen vara att uppfatta som de bebyggelser dit skatteuppbörden var knuten i den yngre hundaresindelningen. Denna skatt måste då ha utgått i form av naturaprodukter.

Däremot kan husabyarna svårligen relateras till ledungen t ex som samlingsplatser för flottenheterna. Något hävdande av en sådan uppfattning har inte heller veterligen presenterats, naturligt nog eftersom det finns husabyar som saknar kontakt med vattenvägarna, t ex Husby-Öja och Husby-Floda. Här finns istället en klar relation till viktiga åsvägar och att husabyarnas lokaliseringar i hög grad styrts av kommunikationsförhållandena torde vara oomtvistligt.

Denna omständighet pekar mot att den traditionella uppfattningen om att husabyarna ursprungligen fungerat i konungens gästning är riktig.

Med denna slutsats faller husabyarna in på ''rätt plats'' i tolkningen av utvecklingen från vikingatidens beskattningssystem mot medeltidens. Prestationsuttaget för gästningen har således uppfattats som grundläggande under det äldre skedet men landskapslagarna kan knappast tolkas som att motsvarande gällde ännu vid övergången till 1300-talet. Ännu under normalhundaresskedet bör dock gästningen av husabyarna att döma ha varit av stor vikt. Utbyggnaden av institutionen avbryts dock under 1200-talet, därmed markerande gästningens deklination till förmån för andra beskattningsformer. Husabyarna mister sin särställning i det kungliga godsinnehavet och funktionskopplingen husaby – gästning är inte längre absolut.

6. 1200-talshundaret och jordskatten

Den genomförda analysen av Södermanlands äldre administrativa indelningar kan så avslutas med att slutsatserna kring hund- och normalhundaresindelningarna utnyttjas för en diskussion om förhållandena bakom 1200-talets administrativa indelning. Utgångsläget för en sådan är alltså att 1000-talets hundindelning, med rötter i ett tidigare skede av vendel/vikingatid bryts upp under tidig medeltid. Den ersätts då av en partiellt genomförd normalhundaresindelning (1100-talet) och av en indelning efter de stora flodgränserna där kravet på likstora hundaren tycks ha bortfallit (1200-talet, snarast kring dess mitt).

Hundindelningen är baserad på den kollektiva tolfttaxeringen där beskattningen bör ha varit kopplad till gästningstillskottet och den ''statsfinansiella'' organisation som hörde samman med tinget, d v s vissa kollektiva skyldigheter för tolfterna och bötessystemet. En krigsorganisation eller ledung kan väl ha funnits i detta system men bör inte ha gällt som indelningens vare sig enda eller yttersta syfte.

När normalhundarena organiseras under 1100-talet kan detta ses som en strävan att ersätta den oregelbundna hundindelningen med en regelbunden motsvarighet där hundarena besatt samma skattekraft. Normalhundaret måste därför svara mot en nyordning eller förändring i beskattningsväsendet och hypotesen har prövats om syftet bakom reformen kan ha varit att ge en ram för kristendomens införande och kyrkobyggandet. Härvid skulle tolfterna ha utnyttjats för uttaxering av de prestationer som möjliggjorde byggenskapen men detta hindrar inte att andra skatter uttogs efter alternativa system och efter andra distrikt än tolften.

Emellertid visar analysen att sockenbildningens tidigare skeden är genomförd när hundindelningen ännu var gällande i landskapet, möjligen dock undantagandes de områden som tidigast normalhundaresindelades. Detta synes förutsätta att kopplingen normalhundare – sockenbildning måste kunna beläggas mera entydigt framför allt i Attundaland för att hypotesen skall kunna anses bekräftas. Då kan det nämligen antas att Södermanland sekundärt kommit att inrangeras i ett sockenbildningssystem efter det att processen redan tagit sin början i landskapet. Innan detta har kunnat visas måste man dock räkna med att syftet bakom normalhundaresreformen varit ett annat.

Alternativet till att koppla ihop normalhundaret med sockenbildningen synes i nuvarande forskningsläge främst vara att se ledungen som faktorn bakom det nya systemet. Tanken har förts fram (4.4.3) att ledungen organiserades vid medeltidens ingång som en kungamaktens motvikt till stormännens militära styrka. Normalhundaret skulle alltså ha tillkommit som ram för en krigsorganisation som ny- eller omorganiseras under 1100-talet och det skulle vara denna ledung som omnämns i landskapslagarna. Denna uppfattning har sitt främsta stöd i att de av Upplandslagens och Västmannalagens skatter som företrädesvis kan kopplas till ledungen, skeppsvist och ledungslame, är sådana som utgick per hundare.

Detta kan sammankopplas med den tanke som tidigare framförts i analysen (4.1.1 och 4.4.3) att en distriktsskatt på hundaret förutsätter en indelning i hundaren med samma bärkraft för att vara effektiv, d v s ett normalhundare. När normalhundaresreformen således avbryts under 1200-talet och ersätts av att olikstora hundaren, måste detta då svara mot att hundaresskatterna antingen måste förlora i effektivitet eller också måste de skärpas. Det förra alternativet anger att ledungen och ledungs skatterna redan under 1200-talet kommit att förlora i betydelse och att statsmakten redan vid tiden för lagarnas kodifiering börjat ta ut skatter i form av gärder, ett system som eljest brukar hänföras till tiden från 1300-talet och framåt. Denna datering synes dock främst avhängig att beläggen för gärdskatter, förutom gengärden i Götaland, är mycket fåtaliga i 1200-talets spröda källmaterial, kombinerat med förhållandet att ledungsskatterna ännu under detta århundrade antas svara för de största intäkterna. 1300-talets gärder brukar också kopplas till slottslänen och förvaltningen av 1300-talets fasta hus (Lönnroth 1940 s 139 ff, Fritz 1967 och senast 1981). Rent kronologiskt kan det dock synas logiskt att sammanföra de tre faktorerna deklinerande ledungsskatter, införandet av den tunga ryteriorganisationen med Alsnö möte 1279 samt

Upplandslagens kodifiering eller eventuellt dess stadfästelse av Birger Magnusson vid sekelskiftet 1300 varvid lagens uppgifter gäller skatteledungen, inte krigs- eller örlogsledungen. Dessa tre företeelser skulle då jämte den avbrutna normalhundaresreformen vara uttryck för örlogsledungens minskade betydelse eller upphörande under 1200-talets andra hälft.

Det andra alternativet, skärpta ledungsskatter under 1200-talet, kan diskuteras utifrån skillnaderna i Västmannalagen och Upplandslagen där den förra stadgar att två skepp skulle utgå från varje hundare men den senare fyra. Införandet av det fjärde uppländska skeppet och skatteledungen brukar här kopplas till en extra pålaga som ålades upplandsbönderna efter Sparrsätraslaget 1247 (Hafström 1949 s 156) men även det tredje skeppet uppfattas t ex av Lönnroth (1940 s 91 ff) som en sekundär pålaga i förhållande till en ursprungligare tvåskeppsplikt.

De tredje och fjärde uppländska skeppen skulle alltså kunna motsvara den efterfrågade skärpningen av beskattningen men denna utgörs i så fall inte av en förväntad differentiering av prestationsskyldigheten efter hundarets bärkraft, utan av en förändring av mer primitivt slag. Intressanta belägg för en differentierad hundaresskatt finns emellertid i Upplandslagens konungabalk X:3 enligt vilken varje hundare skulle erlägga fyra nöt men där dessutom sex bönder skulle erlägga ett får samt varje bonde dessutom fyra fång hö eller fyra penningar och ett höns (Lönnroth 1940 s 63, Hafström 1949 s 169f). Vad gäller själva skeppsvisterna utgick alltså de tre första visterna enligt kgb X:1 lika för varje hundare fördelade efter markland medan den fjärde visten fördelades efter mantal. Denna skillnad synes ge utrymme för tolkningen att det fjärde skeppets mantalsskatt inte oundvikligen måste uppfattas som kopplat till hundaret utan att man även här skulle kunna ha att göra med en differentierad ledungsskatt.

Ytterligare belägg för denna typ av skatter finns beträffande ättargälden vilken på 1360-talet i Södermanland och Västmanland utgick med två örtugar per bonde, ett förhållande som Lönnroth (1940 s 121) anser ursprungligare än Upplandslagens regel om 30 mark/hundare. Även spannskatten var mantalsbaserad i de två förra landskapen medan uppgift om formen för spannskattens uttaxering saknas i Upplandslagen. Ättargäld och spannskatt kan nu, såsom t ex av Lönnroth, uppfattas såsom äldre skatter än ledungsskatterna (jfr dock Hafström 1949 145 ff) och de kan alltså i denna tolkning inte användas som stöd för hypotesen om samband mellan avbruten normalhundaresreform och distrikts- eller hundaresskatter som differentieras. Däremot passar den tidiga dateringen av dessa skatter väl samman med uppfattningen om parallella taxeringssystem jämte en tolfttaxering (för kyrkobyggande?) under 1100-talet.

Vad gäller diskussionen om ledungen måste uppmärksamheten slutligen fästas på skillnaderna mellan Upplandslagens och Södermannalagens ledungsregler, huvudsakligen bestående i att den senare, trots en stadfästelse som är senare än Upplandslagens, endast räknar med en örlogsledung. Att regler om skatteledung här saknas talar återigen för det förra av diskussionsalternativen, d v s att ledungsskatterna redan vid tiden för landskapslagarna var mindre betydelsefulla. Viktigt ifråga om Södermannalagen är dock även att kopplingen ledungsplikt – hundare saknas. Plikten var i stället kopplad till jordvärderingen i attungar (där Upplandslagen räknar med markland) och till hamnan medan skeppslaget nämns som det överordnade distriktet. Härvid räknar t ex Lönnroth (1940 s 120) med identitet hundare – skeppslag medan Hafström (1949 s 60f) räknar med två skeppslag per hundare. Dessa slutsatser är emellertid endast resultaten av analogier med de uppländska förhållandena och faktum är alltså att belägg för en ledungsplikt lika fördelad över Södermanlands 1200-talshundaren saknas. Ingen källa jävar således att hundarena i landskapet hade olika ledungsplikt och var indelade i olika antal skeppslag alltefter dess varierande storlek. Tvärt om styrks denna uppfattning av de s k Barnekowska räkenskaperna för Nyköpings län från 1365-66 (Lönnroth 1940 s 111 ff, Hafström 1949 s 111) enligt vilka hamnetalen växlade mellan 17 (Daga Jönåker) och 32 (Västerrek) eller 45 (Oppunda). De olika hamnetalen (som ingendera gäller ett område som i analysen uppfattats som normalhundare) styrker således resultaten om att en genomförd normalhundaresindelning aldrig funnits i landskapet.

Dock är det inte troligt att den genomförda normalhundaresreformen hittas i Uppland lika lite som i Södermanland. Ändå finns kopplingen ledung – hundare för detta landskap. Samtidigt anger de sörmländska förhållandena att normalhundaret ingalunda var förutsättningen för landskapslagarnas ledung. Man kan här fästa sig vid de grundläggande skillnaderna mellan lagarna där Södermannalagen alltså räknar med örlogsledung, jordvärdering i attungar samt saknar kopplingen till hundaret medan Upplandslagen har skatteledung, marklandsräkning och koppling till hundaret. Denna motsatsställning skulle kunna tolkas som att bestämmelserna om det fixa antalet skepp per hundare i själva verket är sekundära och införda i Upplandslagen såsom en administrationsteknisk fiktion i samband med införandet av skatteledungen och den därmed sammanhängande marklandstaxeringen.

Att söka leda en sådan tanke i bevis faller helt utanför ramen för detta arbete men hela resonemanget kring lagarnas skillnader för lika

fullt tillbaka till utgångspunkten för diskussionen om normalhundare och ledung. Är det så att ledungen inte i sin ursprungliga form förutsätter normalhundaresindelningen så måste fältet vara fritt att diskutera normalhundaresindelningen utifrån helt andra faktorer, t ex sockenbildningen såsom skett i kapitlet 5.

Allra sist i behandlingen av 1200-talets hundaren måste frågan om jordvärderingen något ytterligare beröras. Ovan (4.4.3) har det anförts att lokal jordmätning, kanske i attungar, ägt rum inom ramen för hundens tolfttaxering för att fördela skyldigheterna inom tolften i förhållande till bebyggelseenheternas bärkraft. Ett motsvarande system kan även ha funnits inom normalhundarets tolfter men det är rimligt att räkna även med andra taxeringsuttag än via tolften under 1100-talet, kanske främst mantalsskatter och även gärder som inte var distriktsskatter.

Den avbrutna normalhundaresreformen antas enklast svara mot distriktsskatternas definitiva deklination till förmån för de andra skatteformerna. Väl framme i 1200-talet måste man jämte mantalsskatter och gärder även kunna diskutera jordskatten, utifrån förekomsten av ett enhetligt jordetal, kanske ett attungsmått eller den utbyggda marklandstaxering som finns under 1300-talet.

I detta sammanhang bör så Ekboms (1974 s 64 ff) rekonstruktionsförsök av den äldsta administrativa indelningen i Södermanland något kommenteras. Jämte Hyenstrand (1974) är Ekbom således den ende som utförligare behandlat detta landskap med avseende på hundaresproblematiken. Där de i detta arbete redovisade resultaten kan ses som en modifiering och en vidareutveckling av Hyenstrands slutsatser kring normalhundaret i Södermanland, gäller dock att Ekboms resultat icke är förenliga med de slutsatser som här har dragits.

Ekboms hypotes är alltså att Viennetiondelängden från ca 1314 (beträffande Strängnäs stift, Liber ecclesie Strengnensis kompletterad under 1400-talet) med dess örestaxering av socknarna avspeglar en äldsta hundindelning. Ett hund skulle enligt Ekbom taxera 120 öre och eftersom Södermanland (exkl Torpa och Säterbo som antas vara sent införlivade med området) taxerar till 837,3 öre bör här ha funnits sju hund à 119,6 ören. Närke (exkl Nora som Ekbom räknar bort) taxerar till 357 öre, d v s tre hypotetiska hund à 119 öre och tillsammans har landskapen bildat ett ”tihundaland”.

För Ekbom gäller då i första hand att rekonstruera dessa hund och för Södermanlands del sker detta genom en sammanslagning av de medeltida häraderna, oftast parvis. Någon källmässig grund för att häraderna någonsin varit förenade på detta sätt presenteras därvid inte. Resultatet blir emellertid:

1-2. Västerrekarne 91 ören + Österrekarne med Villåttinge 124 öre = 215 öre, 2 hund.
3. Selebo, 72 öre + Åker, 65 öre = 137 öre
4. Övra Tör, 54 öre + Yttra Tör, 64 öre = 118 öre
5. Öknebo, 56,3 öre + Hölebo, 46 öre = 102,3 öre
6. Daga, 45 öre + Rönö, 64 öre = 113 öre
7. Oppunda, 93 öre + Jönåker, 59 öre = 152 öre.

Enligt författarens uppfattning visar denna uppställning att häradena och hundarena, precis som att vänta och helt i enlighet med den gjorda analysen av normalhundare och sockenbildning, har högst varierande taxeringsvärden. Enligt Ekbom (s 67) visar siffrorna dock att en indelning i sju likstora hund klart kan urskiljas i längdens siffermaterial. Således företar Ekbom följande omföringar av socknar mellan häradena:

- Näshulta förs från Österrekarne till Västerrekarne.
- Julita, Österåker och Vingåker förs från Oppunda till Västerrekarne.
- Kärnbo förs från Selebo till Öknebo.
- Torsåker förs från Rönö till Hölebo.
- Länna förs från Åker till Daga.
- Årdala förs från Oppunda till Rönö.

För vissa av dessa omdispositioner företer Ekbom en topografiskt samhörighet. Andra görs dock i uppenbar motsättning till topografiska förhållanden. Resultatet blir emellertid sju hund om ll7-122 taxerade ören men denna slutsats måste sägas bära en omisskännlig prägel av cirkelbevisning. D v s förekomsten av de sju sörmländska hunden, indikerad av den totala örestaxeringen för landskapet bekräftas genom möjligheten att dela in landskapet i sju likstora taxeringsenheter. Indelningen görs med stöd av häradsgränserna när detta passar syftet och utan detta stöd (sammanslagningarna, överföringar av socknar) när taxeringen inte stämmer.

Ekbom anför vidare att antalet sockenenheter per hund är 12 varför sockenindelningen skulle återspegla en äldre underindelning av hundet i 12 tidingar. Detta bekräftas genom att medelvärdet per taxerad socken är 10 öre (där den faktiska spännvidden är mellan 20 och 1 1/3 öre). 12 tidingar à 10 öre gör således hundets 120 öre.

Härvid är det givetvis nödvändigt att fråga sig vilken relevans genomsnittssiffran socknar i de hypotetiska hunden kan ha i sammanhanget. Dels finns inget hund med 12 faktiska socknar, dels kan socknarna inte utifrån de skiftande örestaxeringarna vara de eftersökta tidingarna. I själva verket finns endast 11 sörmländska socknar med 10-örestaxeringen. Ek-

boms antagande om tidingar kvarstår därför obekräftat, utan något som helst belägg.

Att grunden för Ekboms rekonstruktion av sju sörmländska hund kan påvisas vara synnerligen bräcklig innebär dock självfallet inte att Viennetiondelängden är ointressant för diskussionen om hundaresindelningen. Taxeringen kan mycket vän återgå på eller innehålla reminiscenser av en tidigmedeltida jordvärdering och det kan därför vara befogat att söka en konnektion mellan Viennetionde och basen för 1000-talets admistrativa indelning – primärenheten.

Intressanta är härvid Ekboms beräkningar av en äldsta attungstaxering i Södermanland (1974 s 174). Ekbom har alltså enkelt uttryckt genomfört en hypotetisk omräkning av det tidiga 1300-talets taxering i mark och ören till attungar och kommit fram till totalsumman 5.600 (se ovan avsnitt 2.1.). Ekbom kan dock inte anses ha belagt denna attungstaxering under vikingatid men siffran måste ändå sägas vara anmärkningsvärd.

Sammanställs den således med de enstämmiga resultaten av ungefär 1.400 primärenheter i landskapet (ovan 3.2.) blir relationen fyra attungar per primärenhet.

Samma relation erhålls när Ekboms beräkningar av marklandstalen för Folklanden sammanställs med Ambrosianis, Lidéns och Gustafssons (Ambrosiani 1980 tabellen fig 128) beräkningar av primärenheterna i dessa. För Attundaland blir relationen den exakta 1:4, för Tiundaland 1: ca 4,3 (obs att Ekbom räknar in Gästrikland och norra Roden i Tiundaland) men för Fjärdrundaland dock 1:7,5 d v s närmast det dubbla värdet.

Siffran för Attundaland indikerar att antalet primärenheterna har ett samband med den uppländska ”idealbyn” om jämnt fyra markland (jfr ovan avsnitt 2.1. och 2.4.)

Vidare anmärkningsvärda omständigheter är att Ekbom jämställt marklandet med vigermannamantalet för Folklanden men i anslutning till Södermannalagens direkta uppgift angivit attungen som det sörmländska ledungsmantalet. Arealmässigt antas marklandet motsvara två attungar. Även om Ekbom är något oklar på denna punkt måste dessa siffror uppfattas som att ledungsplikten skulle ha varit dubbel i Södermanland jämfört med Folklanden.

Varken de 5.600 teoretiska sörmländska attungsgårdarna eller de 7.500 uppländska marklandsgårdarna kan nu svara mot ensamgårdar utan måste vara delar av byar. Samtidigt kan den normala primärenheten (se ovan 3. 1.) inte vara en by utan bör utifrån gravantalen per gårdsgravfält åtminstone oftare ha varit ensamgårdar än en by. Slutsatsen skulle då bli att det slutliga genomslaget för bybildningen sker samtidigt med taxeringen, huvudsakligen under 1100-talet (jfr Ambrosiani 1983).

Nu torde det dock inte vara rimligt att räkna med att någon fyra-gårdsby (fyra attungar) någonsin funnits som normalbebyggelse i Södermanland. En utredning (Enequist 1968) anger således det vanligaste gårdsantalet per by ca år 1700 till 1-4, d v s ungefär genomsnittligt 2 gårdar per by. Räknar man så tvärtemot Ekboms med lika skattebörda för folklandsgården som för sörmlandsgården, d v s en marklandsgård svarar för samma prestation som två attungsgårdar, blir relationen mellan sörmländska dubbla attungsgårdar och primärenheterna just 2:1, d v s två gårdar per primärenhet – bystrukturen ca år 1700.

För större delarna av Uppland är gårdsantalet per by ca år 1700 1-9 gårdar, d v s dubbelt mot Södermanland. Ungefärligt genomsnitt är således 4 per by. Detta svarar alltså direkt mot en omvärdering av Ekboms ledungsmantal till att en 4-marklandsby i Uppland i skattekraft motsvarade två sörmlandsbyar à fyra attungar.

Huvudsyftet med att påtala dessa talvärden är att visa att ett samband mellan den tidiga jordvärderingen och primärenheternas antal verkligen skulle kunna finnas. Ett stöd erhålls för hypotesen att jordvärderingen görs på 1100- talet när 1000-talets bebyggelsebild fortfarande i hög grad är aktuell. Resonemanget bör uppfattas som skissartat och är inte grundat på en önskvärd kritisk genomlysning av Ekboms beräkningar. Att närmare tränga bakom förhållandena bakom jordtaxeringen ligger också utanför avhandlingsuppgiften men förhållandet primärenhet – taxerad jord – bybildning kan skisseras i en arbetshypotes.

Primärenheten är alltså en gård som under 1100-talet jordvärderas. Jordvärderingen kan ha utgått från den genomsnittliga gårdens bärkraft, vilken sätts till fyra attungar (eller två markland) i Södermanland. I Uppland (eller åtminstone i Tiundaland och Attundaland) är bebyggelseenheten oftast större och värderas till det dubbla, d v s åtta attungar eller fyra markland. Gårdar som varit mindre eller större än genomsnittet bör ha erhållit lägre resp högre taxeringar.

Taxeringen anger sedan ramen för en bybildning, d v s i 4-marklands-gården får eller skall finnas fyra bönder och i 4-attungsgården två st.

Taxeringen måste ses som ett effektiviserat d v s skärpt skatteuttag och bybildningen blir i detta perspektiv en centralstyrd process där det för centralmakten var önskvärt att den enskilda enheten uppvisade så många enskilda skattedragare/bönder som möjligt. Centralmakten kan således ha uppnått det önskade antalet bönder genom att åsätta den ursprungliga gården en skattesats som för den enskilda enheten enklast kunde presteras genom uppsplittringen av gården på flera enheter. Så bildas byn.

En sådan centralstyrning behöver dock inte

stå i full motsatsställning till böndernas egna intressen. Det kan således tänkas att övergången till 1100-talet motsvarades av ett befolkningstryck som gjorde en ''hemmansklyvning'' naturlig. Det kan samtidigt vara så att odlingstekniken (ett genomslag för tvåsädet?) krävde en högre arbetsinsats per brukningsenhet. Därtill kan komma ett relativt mättnadsläge ifråga om bebyggelseetableringar så att intensifierad odling inom bygden tedde sig fördelaktigare än nyodling inom marginalområden.

Detta kan svara mot en tidigare ''spontan'' bybildning redan under yngre järnålder bl a uttryckt i högre fornlämningstal/gravfält under 1000-talet än för föregående århundraden. Den spontana processen övergår i en reglerad motsvarighet under 1100-talet. Tilläggas kan att för centralmakten måste intensifierad odling i ett kort perspektiv ha tett sig fördelaktigare än nyodling utanför bygden, på så sätt att kolonisationsenheten först måste arbetas upp ett antal år innan den kunde skattläggas.

Sammanfattningsvis beträffande diskussionen om övergången till 1200-talets hundaresindelning och orsakerna bakom denna gäller att framställningen här inte är fotad i ett bearbetat källmaterial på samma sätt som gäller för de tidigare skedena. Syftet har i stället i första hand att visa att slutsatserna kring hund- och normalhundares indelning inte jävas av forskningsläget beträffande den tidiga medeltidens administrativa förhållanden, d v s när de arkeologiska källorna konfronteras med de skriftliga.

Även om de entydiga slutsatserna kring 1200-talet har måst begränsas till deskriptiva iakttagelser om hundarenas kronologi och tillkomst ger ändå detta möjligheten att renodla några modeller för de styrande faktorerna bakom det administrativa förloppet. Enligt en sådan modell 1 skall normalhundarena relateras till sockenbildningen och kanske framförallt beskattning för kyrkliga ändamål. Enligt en modell 2a svarar normalhundaret mot en ny ledungsorganisation där dock ledungsskatterna snabbt förlorar i betydelse under 1200-talet, med bl a den avbrutna normalhundaresreformen som uttryck. Enligt ett alternativ 2b vidmakt hålls ledungsskatterna i effektiv form 1200-talet igenom via kompletteringar och differentieringar av skatteuttaget.

Alla tre alternativen måste förenas med 1300-talets komplicerade beskattningssystem; i sig antydande en succesiv framväxt. Här har tonvikten lagts vid uppkomsten av jordskatten i en löst skisserad modell som utan att särskilt ha testats dock ändå kan ligga till rund för fortsatta studier i ämnet. Modellen bör inte uppfattas som byggd på förutsättningen att jordbeskattningen är fullt utbyggt eller ens dominerande under 1200-talet. Däremot kan det vara så att av de olika skatteformerna var jordskatten den som statsmakten i första hand strävade mot och att det administrativa systemet därför omformades efter vad jordbeskattningen krävde.

7. Sammanfattning

Kapitel 1.

Avhandlingen kan kort karakteriseras som en undersökning av de administrativa förhållandena i landskapet Södermanland kring 1000-talet. Tonvikten är lagd på rekonstruktioner av tidsskiktade indelningssystem vilka kan iakttas genom tester av simulerade hypotetiska administrativa förlopp.

Det utnyttjade källmaterialet är i första hand fornlämningsbeståndet jämte ortnamnen. Målet är att finna en modell som gör att landskapets största gravhögar och vissa ortnamn – Tuna, Berga, Lundby m fl – kan iakttas i ett regelbundet rumsligt mönster. Ett sådant mönster bör vara relevant för det äldre administrativa systemet. Utifrån dess karaktär kan slutsatser dras om det administrativa systemets uppbyggnad och syften.

Kapitel 2.

De senaste årtiondenas forskning kring mälardalens tidiga administrativa organisation är både omfattande och mångfacetterad. Den visar också att ett flertal källgrupper och olika infallsvinklar kan utnyttjas i sammanhanget. Dessa förhållanden står i direkt relation till att frågorna kring hundaresindelningen är intimt förknippade med snart sagt varje aspekt på vikingatidens och den tidiga medeltidens samhälle.

Centrala frågor rörande hundaresindelningens bakgrund och ändamål gäller de kronologiska skiktningarna och omstruktureringar av organisationen, möjligheterna att påvisa en regelbunden indelning med en strikt koppling till talet hundra samt sambandet mellan hundaret och ledungsväsendet. Jämsides med frågan om ledungens betydelse kan alternativa former av skatteuttag liksom tingets roll studeras. Tunabyarna och husabyarna är två bebyggelsekategorier som bör kunna relateras till hundaresindelningen.

Åke Hyenstrands (1974) påvisande av att *primärtolften,* den sammanräknade gruppen av tolv gravfältsförsedda bebyggelseenheter, med all sannolikhet är en underenhet i hundaret, innebär ett genombrott för möjligheterna att angripa hundaresproblematiken utifrån de arkeologiska källorna.

Kapitel 3

En kartering av de bebyggelser i Södermanland som utifrån förekomsten av gravfält kan antas vara etablerade senast under 1000-talet, illustrerar bebyggelsens naturliga samband med de bästa produktionsmarkerna i anslutning till sjöar och vattendrag (karta III).En regionindelning av landskapet kan därför också med fördel göras utifrån landskapets indelning i flod- eller vatten-områden. De överordnade vattendelarna ger en zonering av bebyggelsen där vattendelaren markerar utmarksområden som avgränsar sammanhållen bebyggelse. Inom flodområdet grupperar sig rumsligt och topografiskt sammanhållna bygder längs huvudvattendraget och dess biflöden. Huvudvattendraget bör därför med säkerhet ha varit av grundläggande betydelse för områdets inre samfärdsel och kommunikation.

Med vattendelarna som grund kan Södermanland delas in i ett antal *basområden.* Det är rimligt att anta att denna indelning påminner om en uppdelning som existerat under en tidigare del av (yngre) järnålder med relevans för landskapets sociala struktur och politiska geografi. Basområdena antas hypotetiskt svara mot enheter med karaktär av ''hövdningadömen'', äldre än den tidigaste hundaresindelningen.

En viss bekräftelse på hypotesen om hövdingadömen erhålls när landskapets största högar, om minst 40 m i diameter, relateras till basomradena. Högarna visar sig ha en påfallande jämn fördelning över de topografiska zonerna och kan antas ha markerat överordnade kultplatser med centrala lokaliseringar i hövdingadömena.

Kapitel 4.

Indelningen i basområden tänkes utgöra utgångsläget för landskapets indelning i hundaren. Som ett uttryck för en politisk samordning antas indelningen syfta till likvärdiga enheter med ett ungefärligt återkommande antal bebyggelser i varje. Indelningen tänkes också ha bevarat så mycket som möjligt av basområdenas administrationstekniska fördelar, d v s hundarena bör påminna om basområdena i det att varje hundare är grupperat kring en sam-

manhållande vattenaxel. Detta innebär att en sådan hundaresindelning markant måste ha avvikit från den historiskt kända häradsindelningen där de stora vattendragen tvärt om ofta anger häradenas/hundarenas gränser. En hypotetiskt äldsta hundaresindelning simuleras utifrån principen att den perifera delen av det större basområdet förs över till det angränsande mindre. Praktiskt utförs simuleringen så att basområdena bryts ned med den rumsligt sammanhållna bygden eller gruppen av bygder som enhet. Dessa definieras till sitt innehåll vad avser antalen primärenheter, vilka sedan räknas om till tolfter. Den hypotetiska indelning som bäst svarar mot målet för simuleringen visar sig vara en indelning av Södermanland i nio områden som sammanfogas av tre eller fyra (i ett fall fem) bygdeområden om ca tre à fyra primärtolfter (karta IV och V).

De nio områdena, A – I, kallas hund, varmed anges att indelningens anknytning till det jämna hundratalet ej är påfallande. Hundens storlek varierar i stället mellan 11,5 och 15,5 tolfter och dessa är i sin tur fördelade på tredingar eller fjärdingar i enlighet med simuleringens ”byggstenar”.

Antas hundens växande storlek vara resultatet av en bebyggelsetillväxt från det att indelningen genomfördes som ursprungligen regelbunden fram till 1000-talet, kan uppskattningen göras att hunden är tillkomna som storhundaren om tio tolfter, kanske vid övergången från vendeltid till vikingatid. Denna datering erhålls när Ambrosianis (1980) beräkningar av mälardalens bebyggelsetillväxt appliceras på hundrekonstruktionen.

Med utgångspunkt från ett kvantifierande analysförfarande som anvisats av Hyenstrand (1974) kan det visas att bebyggelserna med tuna-namn tillsammans med de bebyggelser som har namn med förleder av teoform typ kombinerade med efterlederna -berga eller -lunda har en påfallande jämn fördelning över de hypotetiska hunden. Minst en bebyggelse av denna typ finns i varje treding eller fjärding. Samtidigt kan ett statistiskt samband påvisas mellan å ena sidan socknar som svarar mot jämna primärtolfter och ortnamnet Berga samt å den andra halva primärtolfter (socknar motsvarande 1,5, 2,5 eller 3,5 tolfter) och ortnamnet Lundby. Dessa iakttagelser ligger till grund för en modell rörande förekomsten av centralnamn i hunden (fig 5). För varje hunddel (tredingen eller fjärdingen) förväntas enligt denna finnas ett Tuna eller ett teoformt -berga/-lunda som centralnamn. Två av hunddelens tolfter är vanligtvis direktrelaterade till denna centralnamnsbebyggelse men för de övriga tolfterna skall finnas ett Berga vardera. För varje överskjutande halv tolft skall finnas ett Lundby. Alternativt kan Berga finnas för samtliga hunddelens tolfter, jämsides med det överordnade centralnamnet.

Modellen testas genom iakttagelsen att Berga och Lundby i princip alltid uppträder i enlighet med modellen men aldrig utöver vad antalen urskiljda tolfter indikerar. Ett fåtal förekommande avvikelser kan förklaras utifrån brister i ortnamnsexerperingen eller med brister i bebyggelserekonstruktionen.

Modellen byggs ut i ett andra steg där Tuna och -berga/-lunda testas som centralpunkter i hunden och dess delar. En centralpunkt är den plats som definitionsmässigt svarar bäst mot den mest centralt – rumsligt och kommunikationsmässigt – belägna platsen inom hundet, sett från dess sammanlagda bebyggelse.

Centralpunkter söks för de enskilda hunddelarna, för halva hund i fjärdingsdelade hund, för förekommande sammanhängande tredingar, för det hela hundet samt för hunden grupperade tre och tre. Tuna eller -berga/-lunda kan, men behöver inte, markera sådana centralpunkter och genomgången resulterar alltså i ett fragmentariskt system av centralpunkter. Därvid visar det sig att endast om det finns två eller flera Tuna eller -berga/- lunda i en hunddel, kan endera av dessa identifieras som centralpunkt för större område än den enskilda hunddelen. Ett ensamt Tuna eller -berga/ -lunda kan enbart ses som centralpunkt för sin egen hunddel. Av de totalt 52 aktuella bebyggelserna ryms endast tre eller fyra ej i modellen som centralnamnsenheter eller som centralnamnsenheter och centralpunkter.

Nästa analysetapp innebär att de bebyggelser som kallas huvudenheter också testas som centralpunkter i ett motsvarande förfarande. Huvudenheten är den bebyggelse i hunddelen som markeras av den absolut och relativt sett mest framträdande storhögen enligt en särskild definition. Det visas sig därvid att av 55 högar eller komplex av högar om minst 20 m i diameter kan 23 st identifieras som huvudenheter och dessa passar även in i systemet av centralpunkter på så sätt att de fyller ut de luckor där ingen centralnamnsenhet kunnat placeras som centralpunkt. Sammantaget har på detta sätt erhållits ett komplett hierarkiskt uppbyggt system av centralpunkter i den hypotetiska hundindelningen som därmed anses bekräftad i sina huvuddrag. Hundindelningen har således möjliggjort ett iakttagande av storhögar och de aktuella ortnamnen i ett regelbundet mönster som rimligen faller utanför möjligheten av en slumpmässig korrelation. Indelningen bör ha varit reellt existerande under 1000-talet.

Till yttermera visso kan en korrelation påvisas mellan storleken av den hög som markerar huvudenheten och huvudenhetens placering i centralpunktshierarkin. De större högarna hör således regelmässigt ihop med huvudenheter för tre hund eller hunden medan de mindre oftare måste kopplas till enskilda hunddelar. De storhögar som markerar huvudenheter

skiljer sig också från landskapets övriga storhögar på så sätt att runstenar regelmässigt uppträder vid de förra men däremot sällan vid de senare.

Slutligen visar det sig också att de runstenar som knyter sig till huvudenheter skiljer sig från ett slumpurval av samtliga sörmlandska runstenar. Huvudenheternas runstenar kännetecknas därvid av oftare återkommande personnamn, genom att de oftare är försedda med runristarsignatur samt genom att de oftare är resta av broder över broder.

Med de gjorda iakttagelserna som grund kan en tolkning av den administrativa organisationen göras. Därvid poängteras att det iakttagna systemet i och för sig ger utrymme för alternativa tolkningar men att diskussionen av praktiska skäl måste begränsas.

1. Utgångsläget är vendeltidens Södermanland indelat i basområdenas ''hövdingadömen'', lämpliga att relatera till det stabila ättesamhället. Sannolikt inom ramen för en process av ekonomisk utveckling med nya marknader och överskott börjar ätternas övre skikt att utkristallisera sig från den bredare befolkningsbasen och framträda som en överklass. En ökad ekonomisk integration mellan mälardalens självständiga politiska enheter resulterar i en federativ process och en upplösning av fundamentala inslag i ättesamhället. Det äldre hövdingaskiktet framstår som bärande i den nya politiska enheten. Den framväxande centralmakten manifesteras i uppslutningen kring de uppländska folklandens gemensamma kungaval
2. Utan att försök görs till en mera detaljerad konturteckning av förloppet under vendeltiden kan det konstateras att en hundindelning finns genomförd vid vikingatidens slut. Den framstår då som fullt utbyggd och fast organiserad vilket gör att vikingatidens början kan ses som en sannolik tillkomsttid. Detta stämmer med att 1000-talets olikstora hundaren utifrån beräkningar av bebyggelsetillväxten mycket väl kan ha tillkommit som likstora storhundaren t ex vid 800-talet. Indelningen måste svara mot att landskapet då utgör en politisk enhet men huruvida Sörmland därvid ingår i en mälargemenskap eller en än större bildning av statskaraktär kan inte avgöras utifrån det avgränsande studiet av landskapet.

   Hundindelningen har sannolikt tillkommit genom att de äldre hövdingadömenas territorier justerats mot likvärdiga enheter med avseende på bebyggelsernas antal. Grundprincipen har varit att det större områdets perifera del förts över till det angränsande mindre. Hundens delar, tredingar eller fjärdingar, utgörs av naturligt avgränsade bygder eller grupper av bygder inom hunden.

   Bebyggelsen taxeras i tolfter, vilket är en kollektiv beskattningsform där ingen hänsyn tas till den enskilda bebyggelsens bärkraft. Tolften är gemensamt ålagd en bestämd skatteprestation och denna beskattning kan motsvara en ny syn där produktionsmarken uppfattades i privata ägandetermer som var främmande för ättesamhället.

   Skatteuttaget kan diskuteras utifrån plikten att delta i ledungen men samtidigt som krigsföretagens roll inte negligeras finns det starkt fog för att fokusera intresset mot ett skatteuttag i form av naturaprodukter till centralmaktens gästning. Centralnamnsenheterna kan således med fördel tolkas som ett system av bebyggelser som direkt definierade taxeringsenheternas antal, d v s tolfterna. De bör dock även ha varit bebyggelser dit uppgifter i den praktiska uppbörden var knutna. Berga och Lundby tänkes därvid ombesörja leveransen av tolftens skatt till Tuna eller -berga/-lunda, den bebyggelse som i sin tur redovisar skatten för den överordnade huvudenheten i hundet. Viss bekräftelse på att ett sådant system existerat erhålls genom en analys av centralnamnsenheternas lokaliseringsmönster.
3. Jämsides med gästningstillskottet bör tingsorganisationen ha varit fundamental för hundens organisation och särskilt centralmaktens (konungens) andel i böterna bör ha varit en väsentlig faktor. Centralpunkterna tolkas med fördel som ett system av tingsplatser vilka täckt in hundindelningens olika nivåer. Systemets hierarkiska uppbyggnad bör ha svarat mot en detaljerad kontroll över rättsväsendet. Ting har således hållits för hunden tre och tre, för de enskilda hunden samt för de enskilda hunddelarna. Ibland ersätter en centralpunkt/tingsplats på halvhundsnivån tredingens eller fjärdingens eget ting.

   Med all sannolikhet har tinget även varit platsen för kulthandlingar och detta överensstämmer med att ortnamnselementet ''vi'' förekommer bland huvudenheterna. Andra huvudenheter har ett ''vi'' till grannbebyggelse medan ett ''vi'' i ytterligare några fall ersätter huvudenhet som saknas. Bebyggelser med ortnamnet ''åker'' uppträder i motsvarande situationer.

   Centralpunkterna/tingsplatserna är av olika karaktär. Huvudenheterna tolkas som mötesplatser lokaliserade till centralmaktens eller stormännens huvudgårdar. Storhögen markerar där centralmaktens närvaro och överhöghet. Vissa huvudenheter bör tillika ha varit ''uppbördscentraler'' i beskattningssystemet. De av centralnamnsenheter markerade centralpunkterna är däremot inte sådana socialt framträdande bebyggelser; storhögar liksom runstenar är

här således sällsynta. Centralnamnsenheterna uppfattas i stället som sedvanliga bebyggelser som involverats i systemet av centralpunkter, antingen i följd av ålderdomlig hävd eller i följd av att lämpligt belägen stormansgård saknats.Till vissa centralnamnsenheter är därvid knutna tings- och kultfunktionen och ibland även uppbördsfunktionen. Andra åter har enbart transiteringsfunktioner i uppbördssystemet och framträder inte som centralpunkter. Dessa senare är oftare -berga/-lunda-bebyggelser medan de förra så gott som uteslutande är tuna-byar. Tuna bör därför ha haft en språklig betydelse av ungefär ''gård med administrativ uppgift''. Sambandet mellan de teoforma ortnamnselementen och uppbördssystemet kan på motsvarande sätt tänkas bestå i att beskattningen legitimerades genom en anknytning till de religiösa föreställningarna. Gränsen mellan skatt och offer behöver inte ursprungligen ha varit skarp.

Huvudenheterna behärskades av ett trängre befolkningsskikt som var förbundna med varandra genom släktskap och andra relationer. Ett kvasifeodalt system kan ha funnits där enskilda stormän/hövdingar erhållit höghetsrätter i hunden eller dess delar t ex i utbyte mot deltagandet i krigstågen.

Kapitel 5

Rekonstruktionen av hunden leder fram till frågan om denna indelnings upplösning och den medeltida häradsindelningens tillkomst. Arbetets andra huvuddel ägnas därför detta problem. Den modell som prövas är om medeltidens gränsförhållanden kan härledas från en tidigmedeltida omorganisation där en normalhundaresindelning partiellt genomförs som ram för sockenbildningen.

Det kan således visas att det regelbundna normalhundarets åtta tolfter kan spåras i ett bälte genom mellersta Sörmland – Åker, Selebo, Öknebo, Hölebo och Daga härader – men inte i landskapets övriga delar. I de aktuella häraderna kommer de åtta tolfterna dessutom till synes först när de rekonstrueras utifrån avrundade tolftberäkningar av socknarna. Tillsammans med andra påvisade förhållanden kring den medeltida tolften tycks det uppenbart att normalhundarets tolft konstitueras av såväl primärenheter som tidigmedeltida bebyggelseetableringar. Normalhundaret måste också vara yngre än de rekonstruerade hunden vilka genom huvudenheternas runstenar kan ges en otvetydig 1000-talsdatering.

Det kan vidare visas att gränserna för de härader som motsvarar normalhundaren skiljer sig från övriga häradsgränser. Gemensamt för häradsgränserna är således att de anknyter till landskapets största vattendrag men normalhundarets gräns avviker konsekvent från vattengränsen till förmån för just de jämt åtta tolfterna. Där inget normalhundare kan iakttas följer gränsen i stället vattendraget direkt.

Förhållandet tolkas som att en eftersträvad omorganisation av hunden till normalhundaren inte kunnat genomföras med mindre än att den gamla indelningen helt har måst brytas upp. Hundens utmarker har inte kunnat tjäna som gränslinjer i landskapet och i stället har de stora floderna utnyttjats. ''Normalhundaresreformen'' inleds i norr med Åker och Selebo där överensstämmelsen tolft – primärtolft är bäst och genomförs sedan successivt med Öknebo, Hölebo och sist Daga härad innan den avbryts. Resten av Sörmland omorganiseras aldrig på detta sätt utan i stället dras regelrätta flodgränser upp som en sekundärt pålagd justering. Den avbrutna normalhundaresreformen har således haft ''dominoeffekter'' på de angränsande hunden vilka ömsom berövats delar som kommit att ingå i normalhundaren, ömsom tillförts delar av hund som i övrigt kommit att ingå i normalhundaren. På så vis har ohanterliga sekundära hund kommit att bildas och dessa klyvs sedan sekundärt genom nya flodgränser. Denna reglering måste motsvara ett skede när önskemålet om likstora hundaren inte längre existerar. Flodgränserna uppfattas därför i huvudsak som en 1200-talsföreteelse.

Mot denna bild av den administrativa omorganisationen kan så sockenbildningen analyseras. Denna analys tar sin utgångspunkt i Lindquists (1981) påvisande av hur en snabbt och enhetligt genomförd sockenbildning på Gotland resulterar i välarronderade socknar, ytmässig likstora och med kyrkan uppförd på den plats som intar det optimala kommunikationsläget sett från socknens samtliga gårdar. Denna bild överensstämmer inte med den sörmländska sockenindelningen där istället påfallande många kyrkor ligger ocentralt i förhållande till sockenbebyggelsen. För att dessa kyrkors lokalisering skall bli begriplig måste det förutsättas att de skall relateras till sockenterritorier som ursprungligen varit större. Härvid visar det sig att de aktuella kyrkorna passar påtagligt väl in i ett mönster av kyrkor som uppförts med de gamla hundens tredingar eller fjärdingar som sockenterritorium. I dessa ligger kyrkorna påtagligt centralt, naturligt nog eftersom de aktuella kyrkorna påfallande ofta hittas vid hundindelningens centralpunkter.

En koppling kan så göras till Hafströms (1949b) hypotes om att Upplands sockenbildning genomförts med ursprungliga hundareskyrkor och skeppslagskyrkor samt först därefter sedvanliga sockenkyrkor i form av tolftkyrkor. Modellen modifieras dock så att ett sy-

stem av "hundkyrkor" och "hunddelskyrkor" eftersöks. Från denna äldsta sockenindelning som mer eller mindre direkt antas ha övertagit hundindelningens gränser antas sedan sekundära sockenavsöndringar ha skett. Kyrkorna i dessa socknar förväntas alltid ha det centrala läget i socknen, såvida inte någon ytterligare avspjälkning ägt rum. Sist i en sådan kedja skall dock alltid den centralt belägna kyrkan finnas i den yngsta socknen. Den äldre kyrkan identifieras däremot genom det sekundärt uppkomna ocentrala läget i den deformerade ursprungssocknen.

När de romanska stenkyrkorna differentieras på detta sätt kommer en korrelation mellan långhusen ytmått och kyrkans placering i den antagna processen till synes. Den avgränsade gruppen av extremt stora kyrkor måste således ses som hund- eller hundares-kyrkor. Som sådana måste storkyrkorna vidare relateras till den påvisade löpande omstruktureringen enligt skalan hund – äldre normalhundaren – yngre normalhundaren – hundaren/härader med flodgränser. Vissa storkyrkor måste således relateras till hundaren enligt indelningens äldsta stadium medan andra måste relateras till de yngre hundaresgränserna. Den arkitekturhistoriskt sett yngsta romanska storkyrkan, Stora Malm, måste slutligen relateras till flodgränshundaret Oppunda-Villåttinge.

På motsvarande sätt kan tredings- och fjärdingskyrkorna identifieras till de kyrkor som följer närmast efter hundareskyrkorna i storlek. Även här kan kyrkorna i flera fall låsas till bestämda skeden i den löpande omstruktureringen och det är möjligt att gå så långt i slutsatser som till att de äldsta kyrkorna i Daga och kanske även Hölebo och Öknebo, måste vara äldre än normalhundaresindelningen medan de yngre måste vara uppförda inom ramen för normalhundaret. På motsvarande sätt kan de senromanska kyrkorna i sydvästra Sörmland fixeras till sockenbildningar som är samtida med eller yngre än flodgränserna. Analysen av sockenbildningen låter på detta sätt bekräfta dels hundrekonstruktionen, dels uppfattningen om den sena men endast partiell genomförda normalhundaresindelningen. Förloppet åskådliggörs via tre kartor, XVIII–XX.

Normalhundaresreformen kan ges den möjliga tolkningen av att vara den administrativa ram inom vilken sockenbildningen var avsedd att genomföras. Som sådan bör den ha haft utländsk förebild och ett samband med England via Danmark indikeras av ett flertal omständigheter. Det primära syftet bör ha varit att de åtta tolfterna skulle vara det beskattningsobjekt som tillät uppförandet av hundares- och skeppslagskyrkor. För detta specifika ändamål har därför nya tolfter – att beskattas kollektivt – räknats samman. Tolften torde därefter ha uppfattats som den ungefärliga storleken av den bygd som kunde bara ett eget kyrkobygge men en rad omständigheter har medverkat till att såväl större som mindre sekundära avsöndringar kommit till stånd. I flera fall är det dock sannolikt att den separata sockenbildningen kommit till stånd just sedan den avgränsade bygden via nyetableringar uppnått tolftstorleken.

Slutsatsen måste dock dras att vid sidan av sockenbildningen kan normalhundaresreformen ha haft andra syften.

Slutligen kan spridningen av husabyarna analyseras mot bakgrund av de olika administrativa indelningsetapperna tillsammans med sambanden med olika sorters kyrkor, runstenar, huvudenheter och centralpunkter. Med tämlig säkerhet låter det sig fastslås att husabyarna antingen är sekundärt anlagda vid befintliga huvudenheter – med höga fornlämningstal som följd – eller också är nyanlagda under tidig medeltid. Samband med fornlämningar saknas då naturligt.

Generellt är det rumsliga sambandet bebyggelse – gravfält svagare beträffande husabyarna än beträffande mälardalens sedvanliga primärenhet.

Utifrån de historiska källorna kan slutsatsen dras att husabyinstitutionen är under avveckling redan under 1200-talet. Husabyarna kan därmed inringas som normalhundaresskedets motsvarighet till hundindelningens huvudenheter. De synes främst vara anlagda med tanke på uppbörden av gästningstillskottet. Skäl kan anföras för att husabyarna ursprungligen bör ha varit fler än vad ortnamnen indikerar. Det är också sannolikt att institutionen aldrig kommit till full utbyggnad med tanke på den korta aktiva tiden, huvudsakligen begränsad till 1100-talet.

Upplösningen av systemet sätts i samband med att gästningstillskottet deklinerar såsom väsentlig inkomstkälla för statsmakten under 1200-talet.

Kapitel 6.

Eftersom hypotesen om normalhundaret som ram för sockenbildningen inte kunnat bekräftas tas en diskussion upp om detta hundare i stället tjänat en ny ledungsorganisation som upprättades under 1100-talet. Att normalhundaresreformen avbryts vid 1200-talet mitt skulle då svara mot örlogsledungens avlösning i skatteledungen. En sådan tolkning förefaller rimlig av flera skäl men samtidigt visar en penetration av vissa centrala stadganden i svealagarna att kopplingen normalhundare – örlogsledung i viss mån kan vara tveksam.

1200-talets nya hundaren, med flodgränser och av olika storlek, indikerar emellertid att distriktsskatter och särskilt med hundaret som distrikt börjat retardera vid denna tid. Samtidigt som den komplexa bilden av medeltidens

skatteväsende poängteras finns därför anledning att relatera den nya hundarestypen till en framväxande jordskatt. Härvid uppmärksammades att en bestämd relation kan iakttas mellan Ekboms (1974) beräkningar av antalen tidig medeltida attungar i Sörmland och antalet primärenheter. Den består i att varje primärenhet genomsnittligt motsvarar fyra attungar. För Attundalands del är den motsvarande relationen en primärenhet per åtta attungar eller fyra markland, d v s dubbelt mot i Sörmland. Samtidigt är 1700-talets vanligaste bytyp byn om två gårdar i Södermanland medan Attundalandsbyn oftast är dubbelt så stor, fyra gårdar. Primärenheten torde dock ännu under 1000-talet oftast vara en ensamgård och hypotetiskt kan därför bybildningen antas ha fått sitt genombrott under 1100-talet, det århundrade under vilket den individuella gårdstaxeringen måste ha byggts upp för att kunna tillämpas under 1200-talet. Bybildningen framstår i detta perspektiv som en uppsplittring av bebyggelsen som tilläts och stimulerades av centralmakten. En norm för klyvningen kan därvid ha funnits, synlig i skillnaderna i attungstaxering. I Södermanland där byarna hade mindre bärkraft tilläts en enkel klyvning av den ursprungliga gården. I Attundaland med större ursprungliga gårdar blev en fyrdelning vanligare.

Det sammanfattande resonemanget bygger på att Ekboms beräkningar är korrekta och bör främst ses som en angivelse av den riktning i vilken lösningen på bybildningsproblematiken kan sökas.

8. Summary

Chapter 1.

The introduction defines the subject of the thesis, which can be summed up as an investigation of administrative conditions in the province of Södermanland (map I) round about the eleventh century. Archaeological sources are mainly utilized, as well as the very numerous place-names. The study is a spatial analysis aimed at finding a model whereby the largest mounds of the province and certain place-names – Tuna, Berga, Lundby etc – can be regarded as parts of a regular spatial pattern. From this pattern conclusions can then be drawn about the character of the administrative system.

Chapter 2.

The past few decades have seen a great deal of research into early administrative organization, using a variety of sources and approaches. One direct reason is that questions concerning the hundred division are intimately associated with well-nigh every aspect of Viking and early medieval society. Demographic conditions, the colonizationprocess, the basis of subsistence forms, settlement patterns, the presence of markets and lines of economic development, social patterns and groupings of classes, religious conceptions, the process of state formation and types of contact with adjacent domains are all factors which are supremely relevant to the administrative problems.

Central questions about the background and object of the hundred division concern the chronological stratifications and the restructurings of the organization, the feasibility of indicating a regular division having strict connection with the numerical hundred and the connection between the division and the ledungsväsende, the levy-system known from 13th century province-laws. Alongside the question of the importance of the ''ledung'' for the build-up of the division, other forms of taxes may be studied as well as the part played by the ''thing'' within the hundred. The Tuna villages and the Husby sites are two categories of settlement which could possibly be related to the hundred division.

Åke Hyenstrand pointed out in 1974 that the primary twelfth (tolft), i.e. the aggregated group of twelve settlement units or villages in possession of burial grounds, is in all probability a sub-unit of the hundred. This statement implies a break-through for approaching the hundred problems via the archaeological sources.

Chapter 3.

A survey (map III) of those settlements in Södermanland which, judging by the presence of burial grounds, might be supposed to have been established by the eleventh century, illustrates the natural connection between the settlements and the best productive land close to lakes and watercourses. A regional division of the province may therefore also very well be based on the natural division into water- or river areas. The settlement areas alongside the main watercourse and its tributaries are divided from the next area and watercourse by outlying land. Zones which also are marked out by the watersheds. The main watercourses have therefore certainly been of fundamental importance to the inner communications of the areas. The zonedivision carried through in this way brings about a division into what have been termed the basic regions of the province. It is reasonable to assume that during an earlier part of the Late Iron Age this division influenced the socio-political structure of the province of Södermanland. The basic regions ought to have corresponded to units having the character of ''chiefdoms''. These are supposed to have been more or less well integrated among themselves.

Some confirmation of the chiefdom hypothesis is obtained when the largest mounds, diam. 40 m or more, of the province are related to the basic regions. These turn out to be particularily evenly distributed within the regions, and the large Royal mounds are therefore supposed to mark residences of chieftains and superior cult sites centrally located within the chiefdoms.

Chapter 4.

The division into basic regions is intended as the starting point for a division of the province into hundreds. As a manifestation of political co-ordination, the division into hundreds is supposed to aim at a division into equivalent units with about the same number of recurrent settlements in each. The division is also thought to imply an effort to maintain as much as possible of the administrative technical advantages of the basic regions, i.e. the hundred division ought to be founded on the division into basic regions with a main watercourse – acting as a unifying factor – with which the settlements establish a connection. This implies that the oldest division into hundreds must have differed markedly from the oldest known medieval division into ''härads'', where the large watercourses often constitute ''härad'' boundaries instead (map II). A hypothetical division is simulated on the basis of a procedure where the peripheral part of the larger basic region is transferred to the smaller adjacent region. In practice the simulation is carried out in such a way that the basic regions are broken down into smaller unit of spatially and topographically unified groups of units of settled country (map IV). The content of latter units is defined with regard to the number of primary units, which is then converted to primary twelfths (tolfter). The hypothetical division which best corresponds to the object of the simulation turns out to be a division into 9 regions, each one of which comprised 3 or 4 (in one case 5) units of settled country which in their turn are composed of 3-4 primary twelfths (tolfter) (map V).

The nine regions are called ''hund'', and this indicates that the connection of the division with the even hundred is not obvious. The size of the ''hund'' varies between 11,5 and 15,5 primary twelfths (tolfter) and these are in their turn combined to form ''thirds'' or ''quarters'' according to the ''Building-bricks'' of the simulation.

If the varying size of the ''hund'' is assumed to be the result of settlement growth from the time when the division was carried through up to the eleventh century, it can be estimated that the ''hund'' came about as originally regular long hundreds of ten twelfths (tolfter) perhaps in the early Viking age. Such a result is obtained when calculations (Ambrosiani 1980) of the settlement growth of the Late Iron Age are applied to the ''hund''-reconstruction.

On the basis of quantifying analysis, it can be shown that settlements with the place–name element ''tuna'' together with settlements where the placename consists of an affix of theoform type combined with the suffixes ''-berga'' or ''-lunda'' are strikingly evenly distributed over the hypothetical ''hunds''. At least one settlement of this type is to be found in every part of the hund, its ''third'' or ''quarter''. At the same time a statistical association can be shown between, on the one hand medieval parishes corresponding to even primary twelfths (tolfter) and the place-name Berga and, on the other hand, parishes corresponding to half-twelfths (1,5, 2,5, 3,5 tolfter) and the place-name Lundby. These observations are the basis of a model concerning the presence of central names in the ''hund'' (fig 5). Accordingly, for each primary twelfth (tolft) we expect to find one settlement called Berga, and for any additional half-twelfths (tolfter) we expect to find one settlement called Lundby. These are the central names of the twelfths (tolfter).For each third or quarter of the hund a Tuna or a theoform -berga/-lunda is then expected to be found marking a higher level in a strict hierarchy of central names. Usually Berga is lacking for two (but never one or three) of the twelfths (tolfter) in the ''hund'' part, which then are assumed to be directly related to the superior central name. The relationship between central names and primary twelfths (tolfter) is consequently that of the model:

Tuna or -berga/-lunda:	''hund'' part (third or quarter of the hund, and particularly 2 twelfths (tolfter) within this, alternatively only the ''hund'' part generally
Berga:	whole twelfth (tolft)
Lundby:	additional half twelfth (tolft)

All 33 ''hund'' parts can with few deviations, be fitted into the model, which is therefore taken as verified. Any deviations are best explained, on the one hand, as effects of the definitions, necessarily strict from a methodiccal point of view, of the discerned central names and, on the other hand, as a result of the analysis being based only on a summary place-name excerption. There are also some flaws in the identification of the primary units.

The model is further developed with a second step where the settlements Tuna and the theoform -berga/-lunda are tested as central places in the ''hund'' and the ''hund'' parts. Alongside the testing of the central name units the principal units are also tested in that capacity. A principal unit is thereby a primary unit in the ''hund'' part, which after a special definition is marked by an absolutely as well as relatively prominent ''great mound''. A central place is that place which corresponds from a distance and communication point of view to the ideal location in the centre of the units of settled country of the ''hund''. Central places are searched for the individual ''hund'' part, for the half ''hundare'' in the quartered ''hund'', where applicable also for two spatial-

ly unified "thirds" in the "third" divided "hund", for the whole "hund" and for a "three-hund-level", where the nine "hunds" are assembled by threes. A strictly hierarchical system of central places is consequently assumed to have been built up within the "hund" organization.

The central name units are introduced into this second model in such a way that a Tuna or a theoform -berga/-lunda in a "hund" part by definition, though not necessarily, correspond to the central place of the "hund" part. When there are two or in some cases three such central name units within the "hund" part, it is, however, always expected that one of these units will be placeable in the system of central places on one of the higher levels in the central place s hierarchy. In this way we obtain a fragmentary pattern of central places, where some of the central name units of the "hund" parts are also their central places and where the additional or "supernumerary" central name units are central places in the upper levels of the hierarchy. Out of a total of 52 settlements with the place-names of present interest, 3 och 4 do not fit into this model.

The next step is to have the fragmentary central place hierarchy tested against the principal units, which in that respect appears in principle to fill all gaps according to a determined system. Of 55 identified mounds or unified complexes of mounds with 20 m in diameter or more, 23 can consequently be related to principal units which are also central places. Among these 11 of the 12 mounds are larger than 30 m in diameter and 4 of 5 complexes with more than one mound of at least 20 m in diameter. The system appears to be that barely a third of the "hund" parts have central places marked by principal units. Where such a principal unit can be identified, a central name unit which can be regarded as central place is always lacking. A good third of the "hund" parts exhibit central name units as central places, and in half of these "hund" parts there are superior central places marked by principal units or central name units. The remaining short third of "hund" parts are without marked central places, but these "hund" parts contain always a principal unit or a central name unit, which can be related to a higher level in the hierarchy.

The final model is formulated in such a way that in that "hund" part where a superior central place has been found for, say, the whole "hund", a central place for this particular "hund" part is expected to be lacking. Alternatively the central place of the "hund" part is marked by a central name unit, but on the other hand never by a principal unit. When this model is tested against the great-mound–marked settlements and central name units of the province, a complete pattern is obtained with a hierarchy of in all 50 central places. Only two or three central places are lacking, in addition to which 4 out of all the 52 principal units are by definition doubtfully identified.

Correlation can then be ascertained between the size of the mound marking the principal unit and that level in the hierarchy on which the principal unit is placed. Furthermore, runestones can be connected to practically all principal units. Those settlements which mark the other great mounds of the province but which do not meet the criteria of a principal unit can, on the other hand, seldom be associated with runestones, and a significant difference is consequently quite obvious.

Finally, those runestones connected to principal units can be compared with random samples of runestones in Södermanland. It appears in that respect that the runestones of the principal units differ from runestones in general by containing more frequently recurrent personal names in their inscriptions, by more frequently having rune-master signatures and by being erected more frequently by brothers /brother to brother.

The "hund"-reconstruction is therefore considered as confirmed in all its principal features, and a preliminary interpretation can be chiselled out.

1. The starting point is Södermanland at the end of the Vendel Period (about 700 A.D.), divided into the basic regions of the chiefdoms relatable to a dynastic society. The upper strata of the dynasties begin to crystallize out from the wider strata of the population, probably within the framework of a process of economic development implying new markets and surpluses. An increased economic integration of the different independent political units of the Mälar valley results in a federative process and a dissolution of fundamental elements of the dynastic society. The stratum of chieftains in the old dynastic society stands out as the aristocratic stratum in a developing political unit. The new central power is manifested by the rallying to the common election of a King of the folklands of Uppland.
2. Although there are no bases for a more elaborate "outline drawing" of the course of events during the preceding phase, one can demonstrate that a "hund" division was probably carried through in Södermanland at the beginning of the Viking age. This division must correspond to the fact that the province has to be considered as a political unit, but the analysis does not tell at all whether Södermanland is here a larger or smaller part of a larger system. The province ought, however, at least to have been an integral part of a larger Mälar community, but a broader approach will probably be needed in order to make possible an adequate interpretation of the process.

The "hund" division, which may have

evolved from an original division into regular ''long hundreds'', is achieved through adjustments to the territories of the old chiefdoms. The delimiting settlement regions within these terriories also comprise the parts of the ''hund'', ''thirds'' or ''quarters''.

The settlement is assessed for taxes in twelfths (tolfter); this is a collective and primitive form of taxation where the financial strength of the individual settlement is not taken into consideration. Specific tax obligations are imposed on the twelfth (tolft) jointly, and this may correspond to a new outlook in which the productive land was comprehended in private ownership terms quite alien to the dynastic society.

The taxation amount may be discussed in terms of participation in the ledung (levy) but, without disregarding the part played by acts of war, there is every reason for focusing interest on a levying of taxes in the form of ''gästning'' of the central power (the obligation of the free yeoman farmer to receive the King and his entourage during their tour of the country, providing them with board and lodging). The central name units may therefore very well be interpreted partly as a system of settlements which directly defined the number of assessment units, the twelfths (tolfter), and partly as a system of settlements with functions to perform in the practical collection of taxes. Berga and Lundby are thereby thought to have attended to the delivery of the taxes of the twelfth (tolft) to Tuna or the theoform -berga/-lunda, which in their turn account for the taxation amount to the superior principal unit in the ''hundred''. Some confirmation of the existence of such a system may be obtained by analysing the locational patterns of the central name units.

3. Alongside the additional contribution of the ''gästning'' the ''thing'' organization is supposed to be fundamental to the administration of the ''hund'', and particularly the share of the central power (the King) in the fine ought to have been an essential factor. The central places are consequently very well interpreted as ''thing'' sites, which existed for different levels in the ''hund'' organization, for the ''three hund'', the individual ''hunds'' and their parts. In certain cases the ''third thing'' and the ''quarter thing'' have been replaced by the ''half hundred thing''.

The ''things'' are certainly also places for rites, and certain principal units contain the place-name element ''Vi'', which decidedly points out a function in the cult. Others are closely connected with ''Vi-settlements''. In some cases ''Vi-settlements'' replace missing central places. The places connect also spatially with the central places.

The central places/''thing'' places differ in character. The principal units are here interpreted as meeting places located to the principal farmsteads of the central power or the chiefdom strata. The ''great mound'' thus indicates the presence and supremacy of the central power. In addition, some principal units are also ''centres for the collection of taxes''. Those central places which are marked by central name units are not, on the other hand, such socially prominent settlements; ''great mounds'' and runestones are thus very rare in these places. The central name units are instead understood as settlements which have been ''involved'' in the system of central places, either in consequence of ancient custom or for lack of a suitably located ''aristocratic'' homestead. The ''thing'' and cult functions, and sometimes too the tax-collection function, are thereby bound up with certain central name units. Other such units, on the other hand, have merely assistant functions in the tax-collection system. The latter are often -berga/-lunda-settlements, while the former in almost all cases are Tuna-villages. Tuna ought therefore to have meant something like ''homestead with administrative tasks'', while the relation between the theoform place-name elements and the tax-collection system can be supposed to correspond to the fact that the imposition of taxes was legitimated by a connection with religious conceptions. The boundary between taxes and offerings need not have been so clear-cut originally.

4. The conditions concerning the inscriptions of the runestones are interpreted as if the principal units were dominated by a small group of men of local importance intimately allied with one another. They have been to a great extent related to one another, but references to brotherhood probably ought not invariably to be interpreted literally (cf Randsborg 1980 pp 25 et seq.). This elite is very likely to have commissioned most of the runestones in the province, and the prominent rune-masters will have belonged to their circle. This group was the unmistakable driving force behind the change of religion.

Chapter 5.

The reconstruction of the ''hund'' gives rise to the inevitable question: how did this administrative division come to be dissolved and replaced by the medieval ''härads''? The second principal part of the thesis is therefore devoted to this problem. The model to be tested is thus whether the boundary conditions may be derived from an early medevial reorganization where a division into ''normal-hundred'' of eight twelfths ($8 \times 12 = 96$) is partially carried through as the original framework of the parish formation.

It can be consistently shown that the 8 twelfths (tolfter) of the regular ''normal-hun-

dred'' can be traced to the ''härads'' of Aker, Selebo, Öknebo och Daga in Södermanland but not to the other parts of the province. In addition these eight twelfths (tolfter) in the ''härads'' in question appear most clearly when they are reconstructed from rounded-off twelfths (tolfter) per parish. Together with other indicated conditions concerning the medieval twelfth (tolft), it seems obvious that the twelfth (tolft) of the ''normal-hundred'' did not invariably consist of primary units but that early medieval settlements may also be included in the twelfth group. The ''normal-hundred'' ought to belong to the Early Middle Ages and consequently be younger than the reconstructed ''hund'', which with the aid of the runestones can be given an unmistakable eleventh-century dating.

It can further be shown that the boundaries of those ''härads'' which correspond to the ''normal-hundreds'' differ from other ''härad'' boundaries in such a way that, where the latter are constituted by the great watercourses, the boundaries of the ''normal-hundreds'' on the other hand will not coincide with the cor responding watercourses. This is due to the ''hundred'' including precisely the eight ''twelfths'' (tolfter).

These conditions are taken to imply that an intended reorganization of the ''hund'' in units of exactly eight ''twelfths'' (tolfter) was not feasible by marginal changes of the ''hund'' division, which therefore had to be broken up. In this situation the old topographical boundaries of outlying land of the ''hund'' can no longer be used and instead the great watercourses become the backbone of the new division. The ''normal-hundred reform'' is initiated in the north with Åker and Selebo, where ''twelfth'' (tolft) and ''primary twelfth'' (primärtolft) correspond best, and it is then accomplished successively with Öknebo, Hölebo and, lastly, Daga before being broken off. Some important watercourses constitute the backbone of the new ''hundreds'', which, however, are consistently relinquished in favour of the eight ''twelfths'' (tolfter). The rest of the province is never reorganized in this way, but the riverboundaries which are found here must be understood as secondary adjustments. The discontinued ''normal-hundred reform'' has consequently had ''domino effects'' on the surrounding ''hunds'' in such a way that they have sometimes been allotted new parts left over when the new ''hundreds'' were put together and sometimes been deprived of parts which had been allotted to the new ''hundreds''. As a consequence of these effects, unwieldy new ''hunds'' were formed which were later split up secondarily by the river boundaries. This process corresponds to a phase when the demand for equally large ''hundreds'' no longer existed. The river boundaries are understood principally as a thirteenth-century phenomenon.

The parish formation process may be analysed against this picture of the restructuring of the old ''hunds''. This analysis is based on an observation by Lindquist (1981) of how a rapidly and uniformly accomplished parish formation on Gotland resulted in neatly partitioned parishes with obviously centrally located churches, each within easy reach of all the farms in its parish. This picture has no reference to the parishes in Södermanland, where instead exceptionally many churches are far from centrally located in relation to the settlement patterns within the parishes. To make the location of these churches intelligible, they have to be related to an originally larger parish territory than is known from history. A connection is made with Hafströms hypothesis (1949b) that the formation of parishes in Uppland had been based on original ''hundred'' churches and ''skeppslag'' churches (for the half ''hundred'', where the ''hundred'' church is not situated), and only later on customary parish churches in the form of ''twelfth'' (tolft) churches.

This model is tested on Södermanland, but is modified so that a system of ''hund-churches'' and ''third-(tredings)'' or (''quarter'') churches is expected to be found in connection with the central places in those ''hunds'' which are not included in the ''normal-hundred'' reform.

The central places of the ''hund'' are strikingly often marked by churches, and these must be considered throughout as churches for originally larger territories, from which later secondary detachments were made. The onginal territory, which must be presumed, is very often identical with the ''hund'' part. The picture evoked often displays an original ''hund'' part church rather peripherally located in that historical parish formation characterized by detachments of secondary parishes with centrally located churches, provided no further, tertiary detachments have taken place. The last link in such a chain, however, is always the centrally located church in the youngest parish detachment.

This analysis can then be set against the size of the Romanesque churches expressed in the floorspace of the naves. In this way a system of extremely large churches can be pointed out. They are centrally located in the ''hunds''/ ''hundreds''. The configuration will not, however, be regular until the churches in question are related to the presumed consecutive restructuring of the ''hundred'' boundaries. Some great churches can thus be referred to the very old stage with the earliest ''normal-hundreds'' (Åker and Selebo), i.e. contemporary with great churches in those ''hunds'', which were only partly affected by

the ''normal-hundred''. A second category of great churches must be related to the deformed ''hunds'' which arose in connection with the younger ''normal-hundreds''. Finally Stora Malm, the youngest great church in terms of architectural history must be related to the youngest ''hundred'' or ''härad'' division with river boundaries from the thirteenth century.

Similarly, the ''third'' (treding)- and ''quarter'' (fjärding) churches can be identified with those churches immediately following the ''hundred'' churches with regard to size. Here too, the building of churches can be connected with definite phases of the consecutive restructuring, and it is concluded that the oldest churches at least in Daga and maybe also in Hölebo and Öknebo were built within the setting of the old ''hund'' division while the youngest churches are probably built within the setting of the ''normal- hundred''. Similarly the churches with thirteenth-century datings in the southwestern parts of the province must be referred to parish formations contemporary with or younger than the adoption of the river boundaries. The analysis of the parish formation process thus confirms, on the one hand, the ''hundred'' construction and, on the other, the idea of the late but only partially accomplished ''normal-hundred'' reform and, finally, the idea of the river-boundaries as the youngest boundary-lines (map XVIII–XX).

The ''normal-hundred'' reform is understood as the administrative framework within which the parish formation process was originally intended to be carried through. It will probably have had a foreign model, and a connection with England is usually seen in the Södermanland type of church. The primary aim will probably have been to consider the eight ''twelfths'' (tolfter) as the taxation object permitting the building of ''hundred'' churches and ''skeppslag'' (''half-hundred'') churches. The ''twelfth'' (tolft) as a norm of its own parish formation does in fact exist, but it is affected by a series of circumstances which can be described relatively minutely. It seems however that ''twelfth'' (tolft) parishes were formed as often as topographical circumstances permitted.

Finally it is possible to relate the Husby sites (map XXI) to the comprehensive picture of primary units, central places, runestones, churches and revised ''hund''/''hundred'' boundaries. With tolerable certainty it can be established on this point that the Husby sites are, on the one hand, secondarily founded at existing primary units, which explains the connection with great mounds and a great number of ancient monuments, and on the other hand newly founded settlements in the twelfth century. Quite naturally they lack burial ground markings. With a few exceptions, only runestones can be related the Husby sites, as the Husby site is at the same time a primary unit. On the other hand the Husby sites have a connection with churches, often primary churches, irrespective of whether the settlement was a primary unit or not. Concerning existing grave-fields, Husby settlements are located exceptionally often at a greater distance from the burial ground than applicable to the average primary unit.

From the historical sources the conclusion can be drawn that the Husby site institution was going into liquidation as early as in the thirteenth century. The Husby sites are therefore contemporary with the ''normal-hundred reform'', and they may be interpreted as the younger organization's equivalent to the older primary units. They seem, however, to have been established principally for the purpose of collecting the contributions from the provision of board and lodging from the King and his entourage. Reasons are given for the Husby sites originally having been more numerous than those known today, and also for the institution bearing in mind its short active time, never having achieved its intended extent.

Chapter 6.

Since the hypothesis that the normal-hundred constituted the base for the earliest church-buildings and parishdivision has proven impossible to confirm in distinct way the discussion therefore arises whether this hundred could have made up a new ledung (levy) system established during the 12th century.

The discontinuation of the normal-hundred reform in the middle of the 13th century would then correspond to the taxation-levy replacing the war-levy. Such a conclusion seems logical out of several reasons but also focuses on certain regulations of the provincal laws making the connection between the normal-hundred and the war-levy doubtful to a certain extent.

The new hundare of various size and with river boundaries in the 13th century indicates, however, that the tax assessment of areas, especially the hundred-area, at that time had started to become less important. As the complete picture of the medieval taxation system is stressed, consequently there is reason to relate the new kind of hundare to a developing land taxation system.

A definite relation can be observed between estimates by Ekbom (1974) of the oldest settlement assessment in ''attungs'' and ''marklands'' (land measures) and the number of primary units in Södermanland and Attundaland. The relation implies that every primary unit corresponds on average to four ''attungs'' in Södermanland and to ''marklands'' or eight ''attungs'' in Attundaland. The ''4- markland'' village has been understood as the ideal as-

sessment for the medieval village and this can be correlated with the fact that about four homesteads per village is the average for Uppland in about 1700, while the corresponding figure for Sodermanland is two. The primary units, however, are most frequently solitary homesteads as late as in the eleventh century, and this leads to the conclusion that the formation of villages achieves its principal breakthrough in the twelfth century. A hypothesis about village formation might therefore be formulated to the effect that it had taken place by means of a division of the original homesteads, encouraged and sanctioned by the central power, as far as is stated by the assessment value. Concerning the primary unit in Södermanland a division into two was thus most common during the Early Middle Ages.

Teckenförklaring till kartorna

Samtliga kartor III–XXI har strandlinjen markerad efter nivåkurvan 5 möh enligt topografiska kartan

Kartorna VI–XIV

gräns för hund, tillika historisk sockengräns

d.o. men ej sockengräns

gräns för del av hund, tillika historisk sockengräns

d.o. men ej sockengräns

annan medeltida sockengräns

rullstensås

medeltida kyrka

primärenhet

Tuna

-berga eller -lunda /Lunda) med förled av teoform typ

Berga

Lundby

Kartorna XV–XVII

gräns för hund

gräns för halvt hund eller treding av hund

gräns för fjärding av hund

Centralpunkter

för tre hund, markerad av huvudenhet

för hund, markerad av huvudenhet

för hund, markerad av centralnamnsenhet

för två tredingar eller halvt hund (samt för hunddelarna G1-G2-G3, karta XVII), markerad av huvudenhet

för två tredingar eller halvt hund, markerad av centralnamnsenhet

för enskild hunddel, markerad av huvudenhet

för enskild hunddel, markerad av centralnamnsenhet

för halvt hund, markerad av vi-bebyggelse

för treding, markerad av vi-bebyggelse

Kartorna XVIII–XX

gräns för hund (karta XVIII, XIX), hundare/härad (karta XX)

gräns för normalhundare (karta XVIII, XIX)

gränsen Oppunda – Villåttinge härader (karta XX)

gräns för ursprungligt sockenterritorium (vanligen även för äldre hunddel)

gräns för sekundärt avsöndrad socken-bildning

Kyrkor, storlekar

kyrka med romanskt långhus om cirka 9–10 m invändig bredd

d.o. med cirka 8–8,5 m bredd

d.o. med ca 7–7,5 m bredd

d.o. med ca 5,5–6,5 m bredd

d.o. med ca 4–5 m bredd

d.o. med långhus av okänd bredd

ej belagd romansk stenkyrka

senromansk kyrka (korskyrka eller tidig salskyrka) där äldre stenkyrka ej behöver förutsättas ha funnits; större resp mindre

Kyrkokategorier

”hundkyrka” eller hundareskyrka

d.o. hypotetiskt provisorisk

hunddels- eller skeppslagskyrka

d.o. men för något mindre område

kyrka i avsöndring större än primärtolft

i avsöndring av primärtolfts storlek

i avsöndring av ”boltolfts” storlek (hypotetisk medeltida tolft)

i avsöndring av mindre socken

Vissa tryckta källor, förkortningar

Listan är ej fullständig vad gäller ordförkortningar av standardtyp
ang – angiven
art – artikel
avsn – avsnitt
bl a – bland annat
ca – cirka
d ; diam – diameter
d v s – det vill säga
f, ff – följande sida, sidor
F-(årtal), NF-(årtal) – nyfunnen runsten, efter publiceringen av Södermanlands runinskrifter
fig – figur
jfr – jämför
kgb – konungabalken (Upplands- eller Södermannalagens)
KLNM – Kulturhistoriskt Lexikon för Nordisk Medeltid
km – kilometer
KVHAA – Kungliga Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien
m ; m^2 – meter ; kvadratmeter
m fl – med flera
nr – nummer, förekommer i samband med hänvisning till RAÄ:s fornlämningsregister, avser fornlämningens nummer i socknen
RAP – Svenska Riksarkivets Pergamentsbrev. Stockholm 1866–72.
RAÄ – Riksantikvarieämbetet
resp – respektive
s – sidan
SD – Svenskt Diplomatarium. Utgivet av J.G. Liljegren m fl. Svenska Riksarkivet 1910–. Stockholm
SDns – Svenskt Diplomatarium nya serien (fr. o. m. 1401). Stockholm 1875–.
SL – Södermannalagen, se litteraturförteckningen under Holmbäck, Å. & Wessén, E.
SR – Södermanlands runinskrifter, se litteraturförteckningen under Brate, E. & Wessén, E.
Sö(nummer) – runsten med nummer enligt SR
U(nummer) – runsten med nummer enligt UR
UL – Upplandslagen – se litteraturförteckningen under Holmbäck, Å. & Wessén, E.
UR – Upplands runinskrifter, se litteraturförteckningen under Wéssen, E. & Jansson, S.B.F.

Arkiv och kartverk

RAÄ, ATA – Antikvariskt topografiska Arkivet
RAÄ, fornlämningsregistret till ekonomiska kartan avseende Södermanland
RAÄ, runverket – uppgiftssamling om sörmländska runstenfynd efter 1936

– – – – – – – – – – – – – –

Topografiska Corpsen, kartor över Nyköpings och Stockholms län (Södermanlandsdelen). Skala 1:100 000. 1831–48.
Sveriges Geologiska undersökning, Geologiska kartor avseende Nyköpings och Stockholms län (Södermanlandsdelen). Skala 1 : 50 000. 1862–82.
Rikets Allmänna Kartverk, Häradskartor över Södermanlands och Stockholms län (Södermanlandsdelen). Skala 1 : 50 000. 1897–1901.
– Ekonomisk karta över Sverige; bladen avseende Södermanland. Skala 1 : 10 000.
– Topografisk karta över Sverige; bladen avseende Södermanland. Skala 1 : 50 000.
RAÄ, dokumentationsbyråns fornminnessektion. Översiktskartor i skala 1 : 50 000 på topografiska kartans grundval med införda fornlämningslokaler. Upprättade av O. Tulin och G. Edenström

Litteraturförteckning

Ahlberg, O. 1946. Tingsplatser i Södermanland och Närke före tillkomsten av 1734 års lag. Rig.

Ahnlund, H. 1963. Forntid och fornfynd i Stenkvista. I ''Stenkvista, en socken i Sörmland''. Uppsala.

Ahnlund, H. & Ferenius, J. 1970. Kring Skärholmen. Stockholms stadsmuseums småskrifter 6. Stockholm.

Ahnlund, N. 1928. Svensk sägen och hävd. Stockholm.

Almgren, B. 1966. Storhögar och båtgravar. Städer och handelsplatser. I ''Den svenska historien, 1''. Stockholm.

Almgren, O. 1905. ''Kung Björns hög'' och andra fornlämningar vid Håga. KVHAA Monografier. Stockholm.

Almquist, J. A. 1931. Frälsegodsen i Sverige under storhetstiden. Första delen, Stockholms och Uppsala län. Bd 1–2. Skrifter utgivna av Svenska riksarkivet. 1.

– 1934–1935. Frälsegodsen i Sverige under storhetstiden. Andra delen. Nyköpings län och livgedingets Södermanlandsdel. Bd 1–2. Skrifter utgivna av Svenska riksarkivet. 1. Stockholm.

Ambrosiani, B. 1964. Fornlämningar och bebyggelse. Studier i Attundalands och Södertörns förhistoria. KVHAA. Uppsala.

– 1970. Gesellschaftsbildung: archäologischer und siedlungsgeschichtlicher Hintergrund. Early Medieval Studies 2. Antikvariskt Arkiv. Stockholm.

– 1973. Gravbegreppet i grävningsstatistiken. Tor XV.

– 1976. Landhöjningen under äldre medeltid. Appendix till Medeltidsstaden 3, Uppsala. RAÄ rapport.

– 1980. Båtgravarnas bakgrund i Mälardalen. I ''Vendeltid''. Historia i fickformat. Statens historiska museum. Stockholm.

– 1982. Mälarstäderna och landhöjningen. Bebyggelsehistorisk tidskrift 1982:3.

– 1983. Hundare, skeppslag och fornlämningar. Bebyggelsehistorisk tidskrift 1982:4.

Andersson, A. 1973. Gravstenen från Botkyrka och korset från Granhammar. Fornvännen.

Andersson, H. 1977. Sverige. En forskningsöversikt. Urbaniseringsprocessen i Norden. Utgiven vid det XVII nordiska historikermötet. Trondheim.

– 1982. Städer i öst och väst – regional utveckling under medeltiden. Bebyggelsehistorisk tidskrift 1982:3.

Andersson, P. 1976. Övergångar från antiken till feodalismen. Lund.

Andersson, T. 1965. Svenska häradsnamn. Nomina Germanica 14. Lund.

– 1969. Ortnamnselementet kind – en debatt. Namn och bygd.

– 1970. Tuna-problem. Namn och bygd.

– 1973. Iarlabanki atti alt hundari þetta. Till tolkningen av Jarlabanke ristningen i Vallentuna. I ''Svenska studier från runtid till nutid tillägnade Carl Ivar Ståhle. ''Skrifter utgivna av nämnden för svensk språkvård, 48. Lund.

– 1979. Die Schwedischen Bezirksbezeichnungen hund und hundari. Ein beitrag zur Diskussion einer germanischer Wortfamilie. Frühmittelaleterliche studien 13. Münster.

– 1983. Hund, hundare och härad från språklig synpunkt. Bebyggelsehistorisk tidskrift 1982:4.

Andersson, T. & Göransson, S. 1983. Forskning om äldre territoriell indelning i Sverige. En introduktion. Bebyggelsehistorisk tidskrift 1982:4.

Andrae, C. G. 1960. Kyrka och frälse i Sverige under äldre medeltid. Studie Historica Upsaliensis IV. Uppsala.

Andrén, A. 1981. En ny vikingatid i Danmark. (Rec. av Randsborg 1980). META 1981:1.

– 1983. Städer och kungamakt – en studie i Danmarks politiska geografi före 1230. Scandia.

Arrhenius, O. 1950. Förhistoriska boplatser antydda genom kemisk analys. Fornvännen.

Arwidsson, G. 1978. Viking Society in Central Sweden. I ''The Wikings''. Acta Universitatis Upsaliensis. Uppsala.

Balandier, G. 1971. Politisk antropologi. Stockholm.

Bennett, R. 1973. Ösmo kyrka. Sveriges kyrkor, konsthistoriskt inventarium. Södermanland bd III:2, volym 152. Stockholm.

– 1975. Botkyrka kyrka. Sveriges kyrkor, konsthistoriskt inventarium. Södermanland IV:1, volym 161. Stockholm.

– 1981. Torshälla kyrka och Ekeby kyrkoruin. Sveriges kyrkor, konsthistoriskt inventarium. Södermanland, volym 187. Stockholm.

Bennett, R. & Edenheim, R. 1970. Fors Kyrka. Sveriges kyrkor, konsthistoriskt inventarium. Södermanland V:1, volym 168. Stockholm.

Bennett, R., Wadström I. & Wilcke-Lindqvist, I. 1972. Sorunda kyrka. Sveriges kyrkor, konsthistoriskt inventarium. Södermanland bd III:1, volym 146. Stockholm.

Boëthius, U. 1975. Botkyrkamonumentet, stenmästaren Karl och stenhuggarverkstaden i Sigtuna. Fornvännen.

Bolin, G. 1933. Stockholms uppkomst. Studier och undersökningar rörande Stockholms förhistoria. Uppsala

Bolin, S. 1934. Ledung och frälse. Studier och ori-

entering över danska samfundsförhållanden under äldre medeltid. Lund.
Bonnier, A-C. 1982. Uppland under medeltiden – kulturlandskapets utveckling och det konsthistoriska materialet. Bebyggelsehistorisk tidskrift 1982:3.
Brate, E. & Wessén, E. 1924–1936. Södermanlands runinskrifter. Sveriges runinskrifter bd 3. KVHAA. Stockholm.
Brilioth, Y. 1915. Den påvliga beskattningen af Sverige intill den stora schismen. Köpenhamn.
Broberg, B. 1979. Trosa. Medeltidsstaden 14. RAÄ rapport.
– 1979b. Södertälje. Medeltidsstaden 15. RAÄ rapport.

Callmer, J. 1977. Trade Beads and Bead Trade in Scandinavia ca 800–1 000 A.D. Acta Archaeologica Lundensia. Series in 4°. Nr 11. Lund.
Claessen, H. J. & Skalnik, P. 1978. The Early State: Theories and Hypothesis. Studies in the Social Sciences, 32. New York.
Clemedson, C-J. 1965. Selaön. Kultur, vegetation, flora. Sörmländska handlingar nr 22. Nyköping.
– 1970. Taxinge socken. Kultur, vegetation, flora. Sörmländska handlingar 27. Nyköping.
– 1973. Kärnbo och Mariefred. Kultur, vegetation, flora. Sörmländska handlingar nr 30. Nyköping.
– 1981. Toresund. Kultur, vegetation, flora. Sörmländska handlingar nr 38. Nyköping.
Collmar, M. 1951. Jäders sockenkrönika. Stockholm.
– 1954. Trosa stads äldsta historia. Sörmlandsbygden.
Cullberg, C., Jensen, J. & Mikkelsen, E. 1978. Udvecklingssystemer i Nordens forhistorie. Nordiska arkeologmötet, förtryck.

Damell, D. 1972. Om Södertäljeleden. Fornvännen.
– 1973. Nya fakta om Södertäljeleden. Fornvännen.
– 1977. Rekarnebygden järnålder. Sällskapet S.t Erik. Eskilstuna.
Damell, D. & Eriksson, L. 1973. Kulturhistorisk undersökning 1969–1970. Flacksta-Borsöknaområdet, Fors församling. Eskilstuna stad. Södermanland. RAÄ rapport 1973 B5.
Dovring, F. 1947. Attungen och marklandet. Studier över agrara förhållanden i medeltidens Sverige. Lund.

Einerstam, B. 1940. En kungshög vid Norsborg. Sörmlandsbygden.
Ekbom, C. A. 1969. Till dateringen av den äldsta längden över socknarna i Strängnäs stift. Namn och bygd.
– 1974. Viennetionde och hundaresindelning. Studier rörande Sveriges äldsta politiska indelning. Rättshistoriskt bibliotek. Bd 23. Lund.
– 1976. Viennetionden i Norge. Rättshistoriskt bibliotek. Bd 27. Lund.
– 1979. Ledung och tidig jordtaxering i Danmark. Studier i Nordens äldsta administrativa indelning. Rättshistoriskt bibliotek. Bd 34. Lund.
– 1981. Attungstal och mantal. Studier i svensk jordtaxering. Rättshistoriskt bibliotek. Bd 34. Lund.
Elgqvist, E. 1947. Ullevi och Götevi. Studier rörande götalandskapens införlivande med sveaväldet. Uddevalla.
– 1955. Ullevi och Ullevinshof. Studier rörande Ullkultens uppkomst och utbredning. Lund.
Enequist, G. 1968. Eine Karte der Siedlungen in Schweden um etwa 1700. Geographische zeitschrift. Beihefte. Beiträge zur Genese der Siedlungs- und Agrarlandschaft in Europa. Wiesbaden.
Engel, E. 1933. En gammal segelled genom Åkersbygden. Bidrag till Södermanlands äldre kulturhistoria XXVI.
– 1936. Om Åkers gamla byar. Södermanlands fornminnesförenings tidsskrift.
Envall, P. 1960. Husaby och Husum. Filologisk, geografisk och historisk ortnamnsanalys. Ortnamn och kulturhistoria 1. Stockholm.
– 1962. Falun, Falköping, Strängnäs. Forntida handels- och kultplatser. Ortnamn och kulturhistoria 3. Stockholm.
Eskeröd, A. 1973. Kyrkbåtar och kyrkbåtsfärder. Stockholm.

Fagerström, K. 1972. Östra Daga. En bebyggelsearkeologisk undersökning. C-kursuppsats. Stockholms universitet.
Ferenius, J. 1962. Det romerska järnåldersgravfältet vid Erstagård i Stockholm. Fynden och något om de bebyggelsehistoriska problemen i området. Otryckt 3-betygsuppsats. Stockholms universitet.
– 1971. Vårby och Vårberg. En studie i järnålderns bebyggelsehistoria. Acta Universitatis Stockholmiensis. Studies in North-European Archeology. Series B. Theses and papers published in offset. Stockholm.
Floderus, E. & Gustafsson, K.A. 1946. Fasta fornlämningar. I "Ad patriam illustrandam". Hyllningsskrift till Sigurd Curman. Uppsala.
Florin, S. & Schnell, I. 1950. Stora Malm och Katrineholm. Sörmländska fornminnen 3. Eskilstuna.
Franzén, G. 1937. Vikbolandets by- och gårdsnamn. Uppsala.
v. Friesen, O. 1931. Runorna. Nordisk kultur.
– 1934. Har det nordiska kungadömet sakralt ursprung? Saga och sed.
Fritz, B. 1971. Jarladömet – sveahertigdömet. Historisk tidskrift.
– 1972–1973. Hus, land och län. Förvaltningen i Sverige 1250–1434, 1–2. Stockholm Studies in History 16, 18, Stockholm.
– 1981. Det tidiga 1300-talets svenska statsfinanser. Historisk tidskrift.

Gejvall, B. 1953. Ekeby kyrkoruin. Sörmlandsbygden.
Gräslund, A-S. 1964. Vikingatidsgravar i Västerljung. Sörmlandsbygden.
Gustafsson, J. & Lidén, H. 1980. Mälardalens bebyggelse – ett kartprojekt vid Statens Historiska Museum. Fornvännen.

Hagget, P. 1965. Locational Analysis in Human Geography. London.
– 1975. Geography: A Modern Synthesis. London.
Hafström, G. 1949. Ledung och marklandsindelning. Uppsala.
– 1949b. Sockenbildningens uppkomst. I "Festskrift till Nils Ahnlund 25.8.1949". Stockholm.

– 1961. art. Hamna. KLNM bd VI.
– 1964. Die altschwedische hundertschaft. Vorträge und Forschnungen. Stuttgart.
– 1964b. art. Konge. KLNM bd X.
Hallberg, F. 1965. Södermanland. I ''Med arkeologen Sverige runt''. När–Var–Hur. Stockholm.
Hallman, L. 1917. Blacksta och Vassbro socknar 1748 och 1759. Utgivna av Sigurd Wallin. Arkiv för svensk konst- och kulturhistoria. Vol. II. Stockholm.
Hannerberg, D. 1959. Byamål och tomtregleringar i Sverige före solskiftet. Ymer.
– 1966. Bytomt och samhällsorganisation. Ymer.
– 1975. Den uppländska tolften som kameralt system och territoriell planering. FARS Meddelande nr 29.
– 1975b. Territoriella samhällsmodeller – förr. Svensk geografisk årsbok.
– 1976. Models of medieval and pre-medieval territorial organisation. Journal of Historical Geography 2.
– 1977. By, gård och samhälle. Kumlabygden bd IV. Kumla.
Hasselberg, G. 1957. art Böter. KLNM bd 2.
Herlitz, L. 1974. Jordegendom och ränta. Göteborg.
Hellberg, L. 1940. Vad ortnamnen lära oss. I ''Turingeboken''. Nykvarn.
– 1942. Ortnamn på Rekarna. Bidrag till belysningen av Södermanlands äldsta indelning. Namn och bygd.
– 1954. Studier i de svenska torp-namnens kronologi. Namn och Bygd.
– 1963. Bygd och odling i ortnamnens ljus. I ''Stenkvista – en socken i Sörmland''. Uppsala.
– 1975. Fsv þrobohered – nsv Råby-Rekarne socken. En urgammal bygd i onomastisk och arkeologisk belysning. Namn och bygd.
– 1975b. Ortnamnen i den forntida sveastaten. I ''Inledningar till NORNA's fjärde symposium 'ortnamn och samhälle' på Hanaholmen.''
– 1978. Schwedische Ortsnamen und altschwedische Dichtersprache. I ''The Wikings''. Symposia Universitatis Upsaliensis Annum Quingentesmum Celebrantis 8. Uppsala.
– 1979. Forn-Kalmar. Ortnamnen och stadens förhistoria. I ''Kalmar stads historia, bd 1.''. Kalmar.
Helmfrid, S. 1961. The storskifte, enskifte and laga skifte in Sweden – General Features. Geografiska Annaler.
– 1976. Fachspezifische Modellvorstellungen zur Genese der Agrarlandschaft am Beispiel des Mälarseeraumes, Schweden. Westfälische geographische Studien 33. Münster.
Hjärne, E. 1947. Roden. Upphovet och namnet. Området och jarlen. Namn och Bygd.
– 1947b. Rod och runor. Humanistiska vetenskapssamfundet i Uppsala årsbok. Uppsala.
– 1952. ''Svethiud''. Namn och Bygd.
– 1979. Land och ledung 1. Rättshistoriskt bibliotek, bd 31. Lund.
Holmberg, K. A. 1969. De svenska tuna-namnen. Acta Academiae Regia Gustavi Adhopi XLV. Studier till en svensk ortnamnsatlas utgivna av Göran Sahlgren, 12. Uppsala.
Holmbäck, Å. & Wessén, E. 1933. Svenska landskapslagar. Tolkade och förklarade för nutidens svenskar. Första serien: Östgötalagen och Upplandslagen. 2:a upplagan. Stockholm.
– 1940. Svenska landskapslagar. Tolkade och förklarade för nutidens svenskar. Tredje serien: Södermannalagen och Hälsingelagen. Andra upplagan. Stockholm.
Holmqvist, W. 1948. Sigtunamästaren och hans krets. Situne Dei.
Hyenstrand, Å. 1972. Production of Iron in Outlying Districts and the Problem of Järnbaraland. Early Medieval Studies 4. Antikvariskt Arkiv 42. KVHAA. Stockholm.
– 1973. ''– bättre än han förtjänade''. En parentes om runstenar. Tor XV.
– 1974. Centralbygd – Randbygd. Strukturella, ekonomiska och adminsitrativa huvudlinjer i mellansvensk yngre järnålder. Acta Universitatis Stockholmiensis. Studies in North-European Archeology 5. Stockholm.
– 1979. Arkeologiska och territoriella aspekter på Trosas uppkomst. Appendix till Medeltidsstaden 14, Trosa. RAÄ rapport.
– 1980. Mälarområdets centralortbildning i tids- och rumsperspektiv. I ''Handelsplats – stad – omland'', Medeltidsstaden 18. RAÄ rapport.
– 1981. The Mälaren area. I ''Excavations at Helgö VI''. KVHAA. Stockholm.
– 1982. Forntida samhällsformer och arkeologiska forskningsprogram. RAÄ, Dokumentationsbyrån, arbetshandlingar.
– 1983. Om Tuna-problemet och den territoriella indelningen. Bebyggelsehistorisk tidskrift 1982:4.
Hörfors, O. 1983. Blacksta, Vadsbro, Bettna. Tre socknar i Södermanlands sjöbygd. C-kursuppsats Stockholms universitet. Manuskript.

Jansson, S. B. F. 1948. Sörmländska runstensfynd. Fornvännen.
– 1954. Uppländska, småländska och sörmländska runstensfynd. Fornvännen.
– 1954b. Nolingestenen. Täljebygden.
– 1959. Ännu några runfynd från senare år. Fornvännen.
– 1960. Om runfynd. Sörmlandsbygden.
– 1963. Runinskrifter i Sverige. Stockholm.
– 1971. Två sörmländska runstensfynd. Sörmlandsbygden.
Jonsson, I. 1971. Jordskatt och kameral organisation i Norrland under äldre tid. Kungl. Skytteanska samfundets handingar 9. Umeå.
– 1983. Äldre kameral organisation och territoriell indelning i södra Norrland. Bebyggelsehistorisk tidskrift 1982:4.
Jonsson, S.O. 1970. art Samting. KLNM, bd XV.
Jägerstad, H. 1959. Stadens styrelse och förtroendemän. Tiden omkring 1080–1718. I ''Strängnäs stads historia''. Lund.
Järpe, A. 1979. Strängnäs. Medeltidsstaden 10. RAÄ rapport.
– 1983. Eskilstuna, Torshälla. Medeltidsstaden 16. RAÄ rapport.

Kellgren, K. G. 1951. Några glimtar ur Södertäljetraktens medeltidshistoria. Täljebygden.
Kjöllerström, S. 1975. Upplandslagens prästgårdar. Scandia.
Klackenberg, H. 1978. Kontinuitet och kolonisation i den medeltida bebyggelsen på norra Södertörn. C-kursuppsats. Stockholms universitet.
Kristoffersson, A. 1937. Det sörmländska landska-

pet. En regionalgeografisk studie. Svensk geografisk årsbok.
Kumlien, K. 1962. Sveriges kristnande i slutskedet – spörsmål och vittnesbörd om verklighet. Historisk tidskrift.
Kveseth, K. 1964. Die Gemeinschafts- und Gemeindebildungen des Norwegischen Landes Hedmark in der Eisenzeit und Mittelalter. Vorträge und Forschnungen. VIII. Stuttgart.
Kyhlberg, O. 1980. Vikt och värde: arkeologiska studier i värdemätning, betalningsmedel och metrologi under yngre järnålder. Stockholm Studies in Archaeology. Stockholm.

Lamm, J.P. 1962. Ett vendeltida gravfynd från Spelvik. Fornvännen.
– 1973. Fornfynd och fornlämningar på Lovö. Arkeologiska studier kring en järnåldersbygd. Thesis and papers in North-European Archeology 3. Stockholm.
Lárusson, O. 1959 art. Alþingi KLNM bd I
Lindkvist, T. 1979. Landborna i Norden under äldre medeltid. Uppsala.
– 1982. Medeltida bönder och skatter. En inledande problemorientering. Historisk tidskrift.
Lindquist, S-O. 1968. Det förhistoriska kulturlandskapet i östra Östergötland. Hallebyundersökningen 1. Acta Universitatis Stockholmiensis. Studies in North-European Archeology 2. Stockholm.
– 1968b. Äldre och yngre bebyggelsetablering, tomtskifte samt administrativ indelning i medeltidens Sverige. FARS Meddelande 18. Stockholms universitet.
– 1970. Jüngere eisenzeitliche Siedlungsregulierungen im östlichen Teil von Mittelschweden. Early Medival Studies 2. Antikvariskt Arkiv 39. Stockholm.
– 1979. Lokalisering och interaktion. I ''Aktuell arkeologi, Rapport från en kurs på riksantikvarieämbetet 1979''.
– 1981. Sockenbildningen på Gotland. En korologisk studie. Gotländskt Arkiv.
Lindqvist, G. & Tuulse, A. 1964. Brännkyrka kyrka. Sveriges kyrkor. Konsthistoriskt inventarium bd VIII. Stockholms kyrkor volym 102. Stockholm.
Lindqvist, S. 1914. Ramsundsbron vid Sigurdsristningen och en storbondesläkt från missionstiden. Fornvännen.
– 1915. Den helige Eskils biskopsdöme. Några arkeologiska vittnesbörd om den kristna kyrkans första organisation i mellersta Sverige. Antikvarisk tidskrift för Sverige 22.
– 1918. Åker och Tuna. En ortnamnsstudie. Fornvännen.
– 1936. Uppsala högar och Ottarshögen. KVHAA Monografier. Stockholm.
– 1959. Strängnästraktens äldsta bebyggelse. I ''Strängnäs stads historia''. Lund.
Ljung, H. 1965. Till dateringen av den äldsta längden över socknarna i Strängnäs stift. Namn och bygd.
– 1968. Ärja socken ungefär 1370–1530. Namn och bygd.
Ljungberg, H. 1938. Den nordiska religionen och kristendomen. Studier över nordiska religionsskiften under vikingatiden. Köpenhamn.

Lundberg, B. 1952. Tröghbolag. Skogshushållning, territoriell indelning och skatt i Uppland under medeltiden. Upplands fornminnesförenings tidskrift, 47:3.
– 1962. art Jordskatter KLNM bd VII.
– 1972. Territoriell utdelning och skatt i Uppland under medtiden. KVHAA handlingar. Historiska serien 18. Stockholm.
– 1983. Äldre indelningssystem i Uppland. Bebyggelsehistorisk tidskrift 1982:4.
Lundberg, E. 1940. Byggnadskonsten i Sverige under medeltiden, 1000–1400. Stockholm.
Lundberg, G. 1976. Bälinge socken under medeltiden. Söderköping.
Lundén, T. 1946. Botvidslegenden. Credo.
Lundqvist, M. 1957. Vattendrag och flodområden, territorialvatten. Karta 37–38 i Atlas över Sverige. Utgiven av Svenska sällskapet för antropologi och geografi. Stockholm.
– 1967. Det medeltida Sverige. Karta 134–135 i Atlas över Sverige. Utgiven av Svenska sällskapet för antropologi och geografi. Stockholm.
Lönnqvist, O. 1973. Södermanlands karta genom fem sekler. Sörmländska handlingar nr 29. Nyköping.
Lönnroth, E. 1940. Statsmakt och statsfinans i det medeltida Sverige. Studier över skatteväsende och länsförvaltning. Göteborg.
– 1977. Scandinavians. Selected historical essays. Göteborg.
– 1983. Administration och samhälle i 1000-talets Sverige. Bebyggelsehistorisk tidskrift 1982:4.

Modin, M. 1973. Tre järnåldersgravfält i Täby. Licenciatavhandling Stockholms universitet. Stockholm.
Munktell, I-M. 1982. Gods, godsägare och landbor 1450–1520. Meddelanden från Historiska institutet i Göteborg.

Nerman, B. 1962. Till vilken ätt har de stora gravhögarna vid Norsborg hört? Fornvännen.
Nordberg, T. O:son. 1960. Om kyrkan i Ekeby vid Eskilstuna. Eskilstuna museer årsbok.
– 1963. Några ortnamn på Rekarneslätten. Eskilstuna museer årsbok.
Nordström, A. 1968. Forntiden. I ''Södertälje stads historia I''. Stockholm.
– 1969. Fornminnen i Tyresö. Solna.
– 1980. Sorunda – en socken för sig. Uddevalla.
Nyström, P. 1934. Landskapslagarna. Athenæum.
– 1978. Nordens land och folk i historiens gryning. Stockholm.

Olofsson, S. I. 1968. Sankt Olofs stad. I ''Södertälje stads historia, del II''. Stockholm.
Olsson, I. 1976. Tuna-namnen i Sverige – forskningsläget. Fornvännen.
Otterbjörk, R. 1980. Vad ortnamnen berättar. I Nordström, A. 1980, Sorunda – en socken för sig. Uddevalla.

Palme, S. U. 1948. Roden och skeppslagen. Namn och bygd.
– 1957–58. Kristendomens införande i Sverige. Historielärarnas förenings årsbok.
– 1958. Hövitsmän och husabymän. Scandia.
– 1962. Kristendomens genombrott i Sverige.

Qvist, A. 1930. Ösmo. En södertörnsförsamlings historia. I–II. Nynäshamn.

Ramqvist, S. 1983. Härad och socken. Värdslig och kyrklig indelning i Uppland. Bebyggelsehistorisk tidskrift 1982:4.
Randsborg, K. 1980. The Viking age of Denmark. London.
Rasmusson, N-L. 1962. Nyköping som myntort under Knut Långes tid. Sörmlandsbygden.
Redelius. G. 1968. Sörmländska kyrkor med långt kor. Fornvännen.
Renfrew, C. 1975. Trade as action at a distance: Questions of integration and communication. I ''Ancient Civilization and trade''. Albuguerqe.
Ringstedt, N. 1981. Förutsättningarna för centralortsbildning i Eskilstunaområdet under yngre järnålder. C-kursuppsats, Stockholms universitet.
Roosval, J. 1950. Mustaschmästaren i Rekarne. I ''Studier tillägnade Henrik Cornell''. Stockholm.
Rosén, J. 1962 (1966). Tiden före 1718. I ''Svensk historia I''. Stockholm.
Rydh, H. 1936 Förhistoriska undersökningar på Adelsö. KVHAA Monografier. Stockholm.
Rydström, G. & Wijkander, K. 1972. Skälby, Sollentuna under järnåldern. C-kursuppsats Stockholms universitet.

Sahlgren, G. 1925. Nordiska ortnamn i språklig och saklig belysning. Namn och Bygd.
Sanders, W.T. & Webster, D. 1979. Unilinearism, Multilinearism and the Evolution of the Complex Societies. I ''Social Archeology''. New York.
Sawyer, P. 1982. Kings and Vikings. University paperback. London and New York.
Schmidt, T. 1931. Eskil, Botvid och David. Tre svenska helgon. Scandia.
– 1934. Sveriges kristnande. Från verklighet till dikt.
Schnell, I. 1940. Fornminnenas vittnesbörd. I ''Turingeboken, del 1''. Nykvarn.
– 1955. Fornminnen från järnåldern. I ''Vingåkersboken, del II''. Nyköping.
– 1963. Nyköpings historia. Nyköping.
– 1965. Kyrkorna i Södermanland. Nyköping.
– 1965b. Husby-Rekarne kommun. Södermanlands hembygdsförbunds sockenbeskrivningar. 20. Nyköping.
– 1967. Torshälla jubilerar. Sörmlandsbygden
– 1971. Grödinge socken. Södermanlands hembygdsförenings skriftserie, nr 25. Nyköping.
– 1971b. Herremansgårdar i Södermanlands län. Nyköping.
– 1974. Salems kyrka. Sörmländska kyrkor 4. Nyköping.
Schnell, J.A. 1928. En sörmländsk tingshög. Sörmlandsbygden.
Schnittger, B. 1912. Några undersökningar å Linga gravfält i Södermanland. Fornvännen.
Schück, A. 1926. Studier rörande det svenska stadsväsendets uppkomst och äldsta utveckling. Stockholm.
– 1949. Svithiod och folklanden. I ''Festskrift till Nils Ahnlund 25.8.1949''. Stockholm.
Schück, H. 1912. Uppsala öd. Uppsala universitets årsskrift.
Selinge, K-G. 1977. Järnålderns bondekultur i Västernorrland. I ''Västernorrlands förhistoria''. Härnösand.
Service, E. 1975. Origins of the State and Civilization. New York.
Sjöbäck, M. 1947. Iakttagelser rörande den bebyggelsehistoriska utvecklingen omkring den forna Kafjärden i Södermanland. Fornvännen.
Snaedal-Brink, T. (& Gustafsson, H.) 1978. Runfynd 1977. Fornvännen.
– 1979. Runfynd 1978. Fornvännen.
– 1981. Runfynd 1980. Fornvännen.
– 1983. Runfynd 1982. Fornvännen.
Sporrong, U. 1967. Täby socken i den äldre administrationen. FARS Meddelande 5. Stockholms universitet.
– 1971. Kolonisation, bebyggelseutveckling och administration. Meddelande från kulturgeografiska institutionen vid Stockholms universitet Nr B 23. Stockholm.
– 1980. Mälarbygden under tidig medeltid. I ''Handelsplats – stad – omland''. Medeltidsstaden 18. RAÄ rapport.
Stjernquist, B. 1967. Models of Commercial Diffusion in Prehistoric Times. Scripta minora Regiae societatis humaniorum litterarum lundensis 1965–1966:2. Lund.
Steinnes, A. 1955. Husebyar. (Norsk) Historisk tidskrift.
Strandberg, S. 1972. Daga härad. Namn och bygd.
Strid, J. P. 1981. Ortnamnen i Huddinge. Huddinges historia 1. Lund.
Styffe C.G. 1911. Skandinavien under unionstiden. Andra upplagan. Stockholm.
Ståhle, C-I. 1945. Sotholm, Sotinge och Sotaskär. Namn och Bygd.
– 1946. Studier över de svenska ortnamnen på - inge. På grundval av undersökningar i Stockholms län. Skrifter utgivna av Kungl. Gustaf Adolf Akademien, 16. Stockholm.
– 1948. Om vår äldsta jordebok. Namn och Bygd.
– 1950. Sockenbildningen i Törens prosteri. Namn och Bygd.
– 1955. Ortnamn och bebyggelse i Västra Vingåker. I ''Vingåkersboken, del II''. Nyköping.
– 1974. Skarpnäck och Salem. Två 1600-talsnamn med förhistoria. Namn och Bygd.
Sundquist, N. 1953. Klostren i Södermanland. I ''Sörmländska kyrkor'': Bd IX. Eskilstuna.
Svärdström, E. 1973. Mustaschmästarens signatur i Torpa kyrka. Fornvännen.
Svärdström, E. & Gustafsson, H. 1971. Runfynd 1970. Fornvännen.
Särlvik, I. 1962. Två sörmländska stormansgravar. Fornvännen.
Söderlind, S. 1968. Häradet. Historisk tidskrift.
Söderström, G. 1968. Torshälla kyrka, bebyggelsehistoriska iakttagelser i samband med restaureringen 1966–67. Fornvännen.

Tham, W. 1976 (1852). Beskrifning öfver Nyköpings län. Facksimilupplaga. Stockholm.
Thor, L. 1969. De administrativa gränsdragningarna i södra delen av Kalmar län intill 1500-talets mitt. FARS Meddelande. Stockholms universitet.
Tunberg, S. 1911. Studier rörande Skandinaviens äldsta politiska indelning. Uppsala.
– 1912. En romersk källa om Norden vid 1100-talets början. Språkvetenskapliga sällskapet i Uppsala förhandlingar, 1910–1912.
– 1945. Svearne. Nordisk tidskrift.

Tuulse, A. 1954. Ekerö kyrka. Sveriges kyrkor, konsthistoriskt inventarium. Uppland bd VI:1. Stockholm.

Ulfsparre, G. 1972. Järnåldersbygden i Grödinge socken, Södermanland. C-kursuppsats, Stockholms universitet.
Waldén, B. 1948. Stiftets kyrkor. En byggnadshistorisk orientering. I ''Strängnäs stift i ord och bild''. Stockholm.
Welinder, S. 1975. Prehistoric Agriculture in Eastern Middle Sweden. Acta Archaeologica Lundensia. Series in 8° minore. Nr 4. Lund.
– 1977. Ekonomiska processer i förhistorisk expansion. Acta Archaeologica Lundensia. Series in 8° minore. Nr 7. Lund.
Welinder, S. & Johnsen-Welinder, B. 1973. Järnåldersgravfält i Mälardalen. Acta Archaeologica Lundensia. Series in 8° minore. Nr 2. Lund.
Wessén, E. 1921. Linköping och lionga ting. Namn och Bygd.
– 1932. Om nordiska inbyggarnamn. Namn och bygd.
– 1940. Upplands runinskrifter. Sveriges runinskrifter sjätte bandet. Första häftet. KVHAA. Stockholm.
Wessén, E. & Jansson, S. B. F. 1940–1943. Upplands runinskrifter. Sveriges runinskrifter. Sjätte bandet. Andra häftet. KVHAA. Stockholm.
Westin, G. A. E. 1944. Grödinge. Sörmländska fornminnen 1. Södermanlands hembygdsförbund. Eskilstuna.
Westman, K. G. 1918. Kyrkan. I ''Sörmlandsboken, en skrift om hembygden''. Stockholm.
– 1927. Kungsådra i den svenska rätten under medeltiden. Uppsala universitets årsskrift. Uppsala.
– 1929. Kungsådra inför konung och städer under nyare tider intill 1734 års lag. Uppsala universitets årsskrift. Uppsala.
Widgren, M. 1983. Settlement and farming systems in the early Iron Age. A study of fossil agrarian landscapes in Östergötland, Sweden. Acta Universitatis Stockholmiensis. Stockholm studies in Human Geography 3. Stockholm.
Wolf, E. R. 1971. Bönder. Halmstad.

Zachrisson, S. 1963. Från vendeltid till Vasatid. Eskilstuna museer årsbok.

Aakjaer, S. 1927. Om det olddanske Herred och Sogn. I ''Festskrift till Knud Erslev''. Köpenhamn.

Åqvist, G. 1982. Upplands Rod. Rättshistoriskt bibliotek.

Öhman, C. 1973 Nyköping och Nyköpingshus 1562–1622. Studia Historica Upsaliensia XLVI. Uppsala.
Österberg, E. 1970. art. Skatter. KLNM bd XV.

Sörmländska handlingar

1 *Karl af Schmidt:* Röne och Hölebo härader, antikvariskt-topografiska anteckningar 1870–1877. 1936 (utsåld)
2 *Carl Hildebrandsson Uggla:* Beskrivning öfwer Stora Malm 1749. 1935 (utsåld)
3 *Peter Åvall:* Betna Sochns Beskrifning 1761. 1935 (utsåld)
4 *Ivar Schnell:* Genom Södermanland i kalesch eller gästgivartrilla, 1586–1831. 1937 (utsåld)
5 *Ivar Schnell och Carl-Ivar Ståhle:* Rannsakningar om antikviteter 1667–1686. 1938 (utsåld)
6 *Johan Daniel Falckman:* Dunker och Lilla Malma socknar 1769. 1939 (utsåld)
7 *Matts Essén:* Sörmlandslitteratur, bibliografi 1939. 1942 (utsåld)
8 *Imber Nordin-Grip:* Pintorpafrun. 1944 (utsåld)
9 *Schering Rosenhane:* Oeconomia. Utgiven av Torsten Lagerstedt. 1944 (utsåld)
10 *Per G Stensland:* Julita klosters godspolitik. 1945 (utsåld)
11 *Ivar Schnell:* Brand och brandstod i Södermanlands län. 1946 (utsåld)
12 *Sörmlandslåtar:* Arr. Olof Andersson. 1947 (utsåld)
13 *Anna-Maja Nylén:* Folkligt dräktskick i Västra Vingåker och Österåker. Första uppl. 1947, andra uppl. 1978
14 *Per-Olof Westlund:* Gripsholm under Wasatiden. En byggnadshistorisk undersökning. 1949 (utsåld)
15 *Örnulf Tigerstedt:* Det ekar under valven. Ur Hässelbyholms historia. 1949 (utsåld)
16 *Sörmländska härads domböcker* från 1500-talet. Utgiven av Magnus Collmar. 1953 (utsåld)
17 *Matts Essén:* Sörmländsk bibliografi. 1954 (utsåld)
18 *Carl-Ivar Ståhle:* Ortnamn och bebyggelse i Västra Vingåker. 1954 (utsåld)
19 *Carl Hernmarck:* Silversmeden Henning Petri. 1959 (utsåld)
20 *E Alfred Jansson:* Nacka. Kring Nacka ström 1557–1887. 1960 (utsåld)
21 *Per Hansson:* Björkvik, tre sockenbeskrivningar 1756–57, 1786, 1823. Översättning från latin och kommentarer. 1963 (utsåld)
22 *Carl-Johan Clemedson:* Selaön, kultur, vegetation, flora. 1965 (utsåld)
23 *Nyköping 1735–1739.* Utgiven, översatt från latinet och kommenterad av Per Hansson. 1967 (utsåld)
24 *Torsten Ax:son Holm:* Församlingslivets förnyelse i Strängnäs stift. 1968 (utsåld)
25 *Johan Erik Petri:* Hölö socken 1828. Biografiska data och kommentarer av Magnus Collmar. 1968 (utsåld)
26 *Carl Ulric Ekström:* Mörkö socken 1828. 1969 (utsåld)
27 *Carl-Johan Clemedson:* Taxinge socken, kultur, vegetation, flora. 1970
28 *Johan Linder:* Flora Wiksbergensis. Bearbetad och kommenterad av Carl-Johan Clemedson. 1972
29 *Olov Lönnqvist:* Sörmlands karta genom fem sekler. 1973
30 *Carl-Johan Clemedson:* Kärnbo och Mariefred, kultur, vegetation, flora. 1973
31 *Katarina Ek-Nilsson:* Vattgröt och klimp, om matvanor i Södermanland under 1800- och 1900-talen. 1974
32 *Lars Eriksson:* Jag minns . . . En familjehistoria från gamla tiders Sörmland. 1974
33 *Sigurd Petri:* Johan Eric och Christin. En familjekrönika kring släkten Petri i Södermanland. 1974
34 *Allan Degerman:* Per Axel Levin, den sörmländske läkaren och folkbildningsmannen. 1975
35 Från biskop Rogge till Roggebiblioteket. Red.: Ruth Lundström 1976
36 *Gustaf Langborg:* Krönikebok för Blacksta och Vadsbro. 1979
37 *Sven Edblad:* Nyköpings mässingsbruk. 1979
38 *Carl-Johan Clemedson:* Toresunds socken, kulturhistoria, vegetation, flora. 1981
39 *Keith Wijkander:* Kungshögar och sockenbildning. Studier i Södermanlands administrativa indelning under vikingatid och tidig medeltid. 1983